

**MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁN -
KAPCSOLATI TEREK ÉS HELYEK**

PAP NORBERT

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS

2016

Tartalom

Előszó	3
I. A kritikai geopolitika és a magyar szempontok	8
II. A Balkán-félsziget a világpolitikában	12
III. A Balkán politikai földrajzi képe magyar szempontból	31
III.1. Térszemlélet	32
III.2. A Balkán úthálózatát meghatározó természeti tényezők és a főbb útvonalak futása	43
III.3. A városhálózat	46
III.4. Változó politikai keretek, a határ- és főváros rendszer	48
III.5. Az állami terek stabilitása a Balkánon, a nemzeti identitás kérdőjelei	58
IV. Magyarország kapcsolatai a balkáni térséggel	69
IV.1. A magyarok Balkán-képe, a Balkán magyar képének földrajzi tartalma	69
IV.2. A magyar kapcsolatrendszer a Balkánon - intézményi, civil és vallási kapcsolatok	88
IV.3. A magyar gazdaság a Balkánon	106
V. Szigetvár-Turbék - A szigetvári Szulejmán türbe történeti és politikai földrajzi jelentősége	121
V.1. A szigetvári Szulejmán türbe	121
V.2. A türbe földrajzi lokalizációja, a valós földrajzi hely és az emlékezetpolitikai helyek viszonya	126
V.3. Emlékezetpolitika, geopolitika és szimbolikus térfoglalás	132
V.4. A szigetvári emlékhelyek gazdasági jelentősége	150
Konklúziók	155
A dolgozat fő tézisei	159
Bibliográfia	161
1. számú melléklet: Magyar emlékhelyek a Balkánon és Törökországban	184

Előszó

A Balkán politikai földrajzi jelentősége és sajátos jellege mellett aligha kell hosszasan érvelni. Európa és Ázsia közötti közvetítő területéről van szó, a világ egyik legősibb államosodott területén, ahol a görög államok politikai gyakorlatából olyan gondolatok születtek, mint a politikai filozófia, a demokrácia, vagy az ideális állam eszméje. A geopolitikai jellegű tudományos vizsgálódás ezen térségben természetes. Többször volt történelme során frontier, határai és határváltozásai napjainkig lehetőséget és feladatokat adnak a tanulmányozásra. Sajátos ellentmondások feszítik: egy félszigetről van szó és számos sziget is kapcsolódik hozzá, de ugyanakkor landlocked államok is kialakultak területén a maguk sajátos problémáival. Klasszikus ütköző térség, ahol tanulmányozható a kisállamiság sokféle sajátossága, a nemzeti integráció és a rendszerint erőszakos állami dezintegráció is. Leginkább ez utóbbi sajátossága alapján vált híressé, vagy inkább hírhedtté. A népközösségek közötti konfliktusok (etnikai és vallási ütközések formájában) hosszabb ideje látenszen vagy nyíltan vannak jelen. A konfliktusok, kereskedelmi vagy fegyveres háborúk hosszabb-rövidebb szüneteiben a szembenállás szimbolikus tereken folyik tovább.

A jelen dolgozatban azt vállaltam, hogy a Balkán-félsziget vonatkozásában olyan vizsgálatokat végzek, amelyek a kritikai geopolitika megközelítésében segítik értelmezni Magyarországnak, a magyar társadalomnak és a magyar gazdaságnak a balkáni kapcsolatrendszerét. Vizsgáltam a kapcsolatok földrajzi kereteit, tereit és jellemző helyeit, az ezekhez kapcsolódó reálstruktúrákat és a hozzájuk kapcsolódó képzeteket is.

Megvizsgáltam a magyar eliteknek, illetve a szélesebb társadalomnak a Balkánról alkotott képét, annak főként földrajzi tartalmát, illetve azon belül értelmezhető regionális jellemzőit. Ezek hosszabb ideje orientálják a térségre irányuló magyar külpolitikát. Érdekelt, hogy mennyiben tükröz ez a tudás mély megértést és a mindenkori politikáink biztos alapját, vagy mennyiben épül magyar, vagy esetleg európai sztereotípiákra. Elemeztem a magyar külpolitika földrajzi feltételezéseit és kötöttségeit, a magyar külpolitikai regionalitás sajátosságait is.

A magyar balkáni politikát nem elszigetelten, hanem a növekvő interdependencia figyelembevételével a nagytérségi hely és a világpolitika, valamint a térségi regionális politika szereplőinek szempontjai értelmezésével vizsgáltam meg. A magyar balkáni aktivitás figyelembevételével meghatároztam a kapcsolati szempontból fontos térségeket és helyeket, a kapcsolatrendszer alakulásának hatótényezőit is.

A Balkánt hosszabb ideje tranzittérségnek tekintik, ezért különös figyelmet fordítottam az utak és a migráció kérdéskörére is. Magyarország déli határát és a kapuvárosokat a kapcsolati terek sajátos és kiemelten fontos megjelenéseiként értékeltem.

Vizsgálatomban a szimbolikus tartalmú emlékhelyek kérdését több dimenzióban is elemeztem. A megelőző években sokat foglalkoztam Szigetvár és a mellette elterülő Turbék történeti földrajzi, geo-archeológiai sajátosságaival, különösen pedig az oszmán-török hódoltság emlékezetének jelentőségével. A vizsgálatok eredményei segítettek értelmezni a magyar-török viszony számos sajátosságát, de mellette a magyar-horvát és a magyar-bosnyák viszony értelmezéséhez, továbbá a Balkánnal kapcsolatos képzetek alapjához is adtak új felismeréseket.

A földrajzi tér több dimenziójában is érdemes vizsgálatokat végezni. Hogyan van jelen a Balkánon a magyarság népességében, kulturális értékeiben és örökségében, gazdasági érdekeltségeiben? Az eredmények alapján a félszigeten egy sokszínű és tagolt tér rajzolódik ki, mely a magyar állami viselkedést, valamint a magyar társadalom és gazdaság aktivitását befolyásolja.

A jelen dolgozat születésének körülményeiben szerepet játszottak a térséget érintő utazási tapasztalatok, külföldön folytatott tanulmányok és kutatóutak, valamint forrásfeldolgozások, primer, empirikus kutatás, szekunder források értékelése és statisztikai elemzések egyaránt.

Kiterjedt elméleti és módszertani ismereteket szereztem külföldön szervezett szakmai programokban, a világ különböző részein. Ösztöndíjas tanulmányokat (Tempus) végeztem Itáliában, az Egyesült Királyságban és Görögországban. Kutatómunkát folytattam Máltán, Rómában, Franciaországban¹ (Orleans) és a Balkán valamennyi országában. Különösen fontos tanulságokkal szolgáltak olyan világpolitikai szempontból fontos helyek meglátogatása, mint Kína, India, Nepál, a Dél-Afrikai Köztársaság, Ukrajna, Kuvait, Oroszország (Moszkva) vagy éppen Kuba. Csoportos oktatói tanulmányutakon vettem részt Egyiptomban, Cipruson, Tunéziában, Spanyolországban és az Amerikai Egyesült Államokban. Számos alkalommal töltöttem el hosszabb-rövidebb időt Japánban, Törökországban és Olaszországban, melyeket így alaposan megismerhettem, és amelyek szemléletemet erősen formálták. Tanulmányutak sorát vezethettem Szerbiába, Romániába, Bulgáriába, Bosznia-Hercegovinába, Albániába, Montenegróba, Koszovóba, Horvátországba és Szlovéniába, ahol egyetemi hallgatók kisebb-nagyobb csoportjainak mutathattam meg a térséget és helyünket annak rendszereiben.

A dolgozat létrejötte során több kiterjedt felmérésre is támaszkodhattam. Különösen ilyen az OTKA által finanszírozott négy vizsgálat². A négy, szóban forgó kutatás keretében részben a szükséges szekunder források összegyűjtése és a nemzetközi tudományos kapcsolatok kiépítése, valamint esettanulmányok kidolgozása valósult meg. A négy OTKA projektből kettőnek vezetője, egy esetben kutatásvezető-helyettese, egy esetben pedig vezető kutatója voltam. A szigetvári kutatásokat átfogó NKIFH projekt csak 2018-ban zárul majd le. A vizsgálatok módszertani alapjait „A mediterrán térség integrációjának földrajzi kérdései” című kutatásunk során alakítottuk ki, ahogy a területi lehatárolás kérdéseit is ott tisztáztuk.

Az OTKA kutatások főbb következtetéseit könyvekben is publikáltam. A mediterrán térségbeli kutatási eredményeket az első vizsgálat végén magyarul *„Törésvonalak Dél-Európában”* címen (PAP N. 2001) a második után olasz nyelven *„L’Ungheria ed il Mediterraneo”* címen (PAP, N. 2007b) adtuk közre. A harmadik OTKA kutatás *„Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon”* című zárókötet (REMÉNYI P. 2014) a Balkánt érintő geopolitikai törekvések nemzetközi kereteit érintette.

A magyar-balkáni kapcsolatrendszeréről az NKA támogatásával egy bővebb magyar nyelvű, majd egy részben különböző tematikájú, angol nyelvű kötetet is megjelentettem *„Magyarország, a Balkán és a Mediterráneum vonzásában”* (PAP N. 2010a), valamint *„Hungary, the Balkans and the Mediterranean”* (PAP, N. 2013a) címen.

A kutatások részben szekunder források feldolgozásával, korábbi felmérések másodelemzésével és statisztikai elemzéssel zajlottak, továbbá interjúk sorát készítettem el, illetve a terepbejárásokon gyűjtöttem hasznosítható tapasztalatokat.

Jelen vizsgálatok módszertani megalapozásánál alapvető jelentősége volt a *„Törésvonalak Dél-Európában”* című kötetben, 2001-ben publikált modellnek, mely az államföldrajzi vizsgálatok szempontrendszerét szolgáltatta. Az 1999-ben megvédett PhD-disszertációm legfőbb elméleti tudományos eredménye volt ez a modell-fejlesztés (az ún. Hartshorne-modellnek a hidegháborút követő nemzetközi politikai viszonyokra történő aktualizálása). A

¹ TÉT Pai Balaton (2004–2006): „Pécs – Orleans összehasonlító vizsgálata” (Projektvezető: Dr. Pap Norbert).

² OTKA F 026650 (1998): „A mediterrán Európa integrációjának földrajzi kérdései (1998–2001)” (Projektvezető: Dr. Pap Norbert); OTKA T 49291 (2004–2007): „A magyar-olasz kapcsolatok területi aspektusai” (Projektvezető: Dr. Pap Norbert); OTKA 75624 (2008–2012): „Közösségépítés és kisebbségi integráció mint a sikeres államépítés feltétele Bosznia-Hercegovinában, Koszovóban, a Vajdaságban és Krajínában”. (Projektvezető: Dr. Reményi Péter); NKIFH 116270: „Szigetvár és Turbék politikai, katonai és szakrális szerepe az oszmán-Habsburg nagyhatalmi vetélkedésben és a magyarországi török berendezkedésben – tények és emlékezet” (Projektvezető: Dr. Fodor Pál).

Balkánt érintő vizsgálatokban jó összehasonlítási alapot kínált a „szomszéd félsziget”, a magyar-olasz kapcsolatok tanulmányozása.

Az FKFP³ projektünk keretében a regionális politikai földrajzi vizsgálatok végzésére első ízben sikerült Magyarországon tudományos programot indítani. A ROP-kutatás⁴ a Magyarországot az Adriával összekapcsoló délnyugati korridor megismerését és egy széleskörű empirikus vizsgálat lefolytatását tette lehetővé. Ez utóbbiból jött létre a „Balatontól az Adriáig” című kötet (PAP N. 2006d). Az interjúk és a kérdőíves felmérések egy alapvető önkormányzati és vállalati kört fogtak át a magyar–horvát határ menti kooperáció, a magyar–montenegrói, magyar–albán, magyar–görög, magyar–török, a magyar–bosznia-hercegovinai és magyar–szerb vonatkozásokban.

Az ERFP⁵ projekt keretében Tolna megyei vizsgálati területen a Duna mentével és azon belül az ott élő szerb közösséggel, valamint kulturális örökségükkel foglalkoztam egy szélesebb program keretében. Tolna megye vonatkozásában kiterjedt vizsgálatokat végeztünk 2002 és 2004 között, 520 fős reprezentatív mintán vizsgáltuk a lakosság, a teljes sokaságon a 108 önkormányzat, és nagyszámú (150-et meghaladó) mintán a vállalkozások sokirányú tevékenységét, attitűdjeit egy terület- és településfejlesztési szempontrendszer szerint. Az eredmények két kötetben jelentek meg „Terület- és településfejlesztés Tolna megyében” (PAP N. 2005b) továbbá „Tolna – a rural area in Central Europe. Regional and local development in Tolna County, Hungary” címen (PAP, N. 2007g). Az eredmények közül a Duna mente nemzetközi kapcsolatait, továbbá a kisebbségi csoportokat illetők hasznosultak a disszertációban.

A magyar–horvát határ menti térség kutatását IPA projekt⁶ keretében is vizsgáltuk, melyben partnerünk az eszéki Josip Juraj Strossmayer Egyetem volt. A komplex kutatás főként a geotermális adottságok fejlesztési célú jobb kihasználását célozta, de ennek legszélesebb körű, geofizikai, társadalomföldrajzi, jogi és közgazdasági vonatkozásait érintette. Az eredményeket magyar, angol és horvát nyelvű kötetekben (HORVÁTH, F. – TÓTH, T. – PAP, N. – REMÉNYI, P. 2012), valamint egy magas impak faktorú cikkben közzétük (HORVÁTH, F. et al. 2015).

Részt vettem egy FP7⁷-es nemzetközi projektben is, mely az EU külső határai mentén fekvő térségek vonatkozásában dolgozott ki fejlesztési célú szakpolitikai javaslatokat. A barcelonai központtal zajló vizsgálatok révén betekintést nyertem egy inkább kvantitatív módszerekkel zajló vizsgálatba és annak eredményeibe.

2001 óta a Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja munkatársaival együtt kis országmonográfiák sorát készítettük el, melyek a Balkán Füzetek periodika keretében jelentek meg. Ezek a vizsgálatok helyszíni bejárásokat követően, a gyűjtött források, tapasztalatok, statisztikai elemzések, helyszíni interjúk feldolgozásával készültek. Az alapítás óta 9 kötet és 2 különszám jelent meg.

A magyar–szerb kapcsolatok vonatkozásában 2007 végén kezdődött egy vizsgálat a Miniszterelnöki Hivatal megbízásából, mely a dolgozat végső formába öntése során részben hozzájárult a szerb vonatkozások egyes részleteinek kidolgozásához is.

A dél-dunántúli vizsgálatok több ütemben, hosszabb időszakon keresztül zajlottak. A régió komplex felmérését 1998–2000 között végeztük el első ízben a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács megbízásából, majd ezt 2006 során részlegesen megismételtük.

³ FKFP 0205/2001 (2001–2004): „Kontinensek politikai földrajza program” (Projektvezető: Dr. Pap Norbert).

⁴ ROP 3.3.1 – 2005 – 02 0008/33 (2005–2007): „A kutatás a leghatékonyabb tanulás – hallgatói kutatások a Dél-Dunántúli Régió belső problematikájáról és külső kapcsolatrendszeréről” (Projektvezető: Dr. Pap Norbert).

⁵ ERFP-DD2002-HU-B-03 (2002–2004): „Terület- és településfejlesztési kutatócsoport” (Projektvezető: Dr. Pap Norbert).

⁶ HUHR/0901/2.1.3./0006 Croatia – Hungary IPA Cross-border Cooperation Programme „Geothermal Resource Assessment of the Drava Basin” (Kutatásvezető a PTE részéről: Dr. Pap Norbert).

⁷ FP7 – SEARCH

A Magyar–Japán Balkán Kutatócsoport keretében, Pap Norbert és Yamamoto Akiyo vezetésével 12 éve dolgozik együtt hat japán és hat magyar kutató a Balkánt érintő interkulturális kérdésekben⁸. Migrációs, a határokat illető és a politikai változásokat érintő tanulmányok készültek. A jelen kutatás megalapozásához a migrációs folyamatok és a kulturális kontaktzónák kérdéskörének közös vizsgálata járult hozzá⁹.

Visegrádi együttműködési keretben, négy ország nyolc intézményének együttműködésében valósult meg a Think Visegrád projekt¹⁰. Ennek keretében nemzetközi kooperációban foglalkoztunk a Balkán akut, a nemzetközi diplomáciát érintő kérdéseivel, főként pedig a 2014 tavaszi boszniai válsággal.

A muszlim tárgyú kutatásokat 2008-ban kezdtem meg. Számos tanulmányom jelent meg hazai és főként nemzetközi folyóiratokban, továbbá éveken át jelentéstevőként értékeltem a magyarországi iszlám helyzetét a Yearbook of Muslims in Europe különböző köteteiben. Ebből a kutatási irányból nőtt ki később a szigetvári Szulejmán-kutatás is¹¹. A 2012 és 2016 között többféle keretben zajlott turbéki vizsgálatok olyan esettanulmányként kínáltak, melynek számos tanulsága a jelen dolgozat több fontos eleméhez biztosította az alapot. Az első eredményeket a „*Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron*” című, török–magyar kétnyelvű kötetben (PAP N. 2014a), majd a felfedezést a Die Erde folyóiratban publikáltuk (PAP, N. et al. 2015).

A kutatási módszerek a dolgozatban az egyes vizsgálatoknál külön-külön kerültek bemutatásra. Nagyon változatos, helyről-helyre is különböző kutatási megoldásokat kellett találnom. Az esetek nagy részében írott vagy térképi jellegű (primer) dokumentumok elemzésére került sor, de minden esetben a szekunder források elemzése adta a vizsgálatok első rétegét. Szerepet játszottak kvantitatív elemzések, statisztikai adatok feldolgozása (KSH és más államok statisztikai hivatalai), de saját adatbázis építésére (pl. emlékhelyek) és annak elemzésére is sor került. Felhasználtuk az internet adta tágas lehetőségeket, hogy a különböző vizsgált szervezetek hivatalos weboldalait értékeljük. Kvalitatív vizsgálatokra is sor került: számos magyar diplomatával, katonával, nyugalmazott nemzetbiztonsági tiszttel és a térségben megfordult jó néhány más magyar szakemberrel folytatott interjú, vagy csak egyszerű beszélgetések is formálták a Balkánt illető térségi ismereteinket. A sajtóban, illetve nyilvánosság előtt tett politikusi, hivatalos, vagy nem hivatalos megnyilvánulásokat több esetben a diskurzusanalízis módszerével értékeltük.

Több esetben is lehetőségünk volt résztvevői megfigyelést alkalmazni, hiszen több olyan emlékezetpolitikai jelenség is bekerült a vizsgálatba, amelyekkel kapcsolatban szakértőként, meghívott tanácsadóként bekapcsolódhattam a szakmai vagy politikai döntéshozatali folyamatokba. Ennek kapcsán helyi és országos szintű politikai szereplőkkel, a Magyarországra akkreditált diplomáciai testület számos tagjával, a Török Köztársaság több magas rangú kormánytisztviselőjével kerültem kapcsolatba és megismerhettem különböző intézményi, nemzeti megközelítéseket is. Erre az Értékes Pécs című program, valamint a magyarországi török műemlékek felújításával kapcsolatos, elmúlt évekbeli projektek kínáltak

⁸ FY 2010–2011 Bilateral Joint Research Project between Nagoya City University and the University of Pécs, supported by Japan Society for the Promotion of Science Intercultural Zone of Vocational Groups in East-Central Europe and the Balkan Regions: Its Formation and Transformation; (Principal Investigators: Pap Norbert, Yamamoto Akiyo).

⁹ FY2013–2014 Bilateral Joint Research Project between Nagoya City University and the Hungarian Academy of Sciences, supported by Japan Society for the Promotion of Science Research for the Movement of People and Goods in East-Central Europe and the Balkan Regions (Principal Investigators: Pap Norbert, Yamamoto Akiyo).

¹⁰ International Visegrad Fund, „Think Visegrad think tank platform” 2013–14 (Intézményi koordinátor: Dr. Pap Norbert)

¹¹ A kutatásokat a TIKA (a Török Nemzetközi Koordinációs és Kooperációs Ügynökség) kutatási megbízások alapján finanszírozza (Kutatásvezető: Dr. Pap Norbert).

alkalmat. Ide sorolható továbbá a 2011-es magyar EU-elnökség idején végzett szakértői munkám, illetve annak tapasztalatai is.

A magyar Balkán-politika, vagy éppen a gazdasági kapcsolatokra vonatkozó kérdések megválaszolásánál döntő jelentőségű volt a félszigeten akkreditált egykori és ma is szolgálatot teljesítő nagyköveti, illetve beosztott diplomata kör által nyújtott információ és az általuk felvázolt interpretációk sora is. Mellettük üzletemberekkel, kutatókkal és önkormányzati tisztviselőkkel folytatott beszélgetések sora is árnyalta bizonyos vonatkozásokban a képet.

Olyan klasszikus kvalitatív kutatási módszereket is alkalmaztam, mint a reprezentatív mintán végzett kérdőíves felmérés, illetve félig struktúrált interjúk felvétele. A pécsi szunnita muszlim közösség vizsgálatát – különböző években két alkalommal is – ilyen kérdőíves módszerrel végeztem el segítőimmal. A Tolna megye helyi önkormányzatai közötti és a pécsi nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos felmérésünket ugyancsak kérdőíves módszerrel hajtottuk végre, egyes esetekben kutatótársakkal közösen. A magyar–szerb, valamint a magyar–horvát kapcsolati területekre vonatkozó kutatói kérdések megválaszolása részben szintén empirikus módszerekkel történt. A turbéki vizsgálati területen élők és ott birtokkal rendelkezők között szintén félig struktúrált interjúk készítésével végeztem felmérést. Az adatok feldolgozásával számos tematikus térképi megjelenítésre került sor, melynek megvalósítására térinformatikai módszereket alkalmaztunk (ArcGIS).

A turbéki vizsgálati területen modern földtudományi módszerek is alkalmazásra kerültek annak érdekében, hogy a szulejmáni sírhely körül kiépült zarándoktelepülést azonosítani tudjuk. A sikeres bizonyítási eljárás érdekében geofizikai (talajradar), távérzékeléses (fotogrammetria, LIDAR) módszereket, továbbá geoinformációs modellezést használtunk, melyek a turbéki vizsgálati terület egyes települési, régészeti sajátosságait voltak hivatottak tisztázni.

Egyes helyek – elsősorban a turbéki zarándoktelepülés – esetében összehasonlító módszerrel vizsgáltuk azok jelentőségét, a szimbolikus terek szerveződési sajátosságainak megértése érdekében. A legfontosabb ilyen összehasonlítást a Rigómező és Szigetvár közötti párhuzamok alapján végeztem el.

Egy különösen fontos és roppant módon nehéz módszertani kérdést jelentett a vizsgálati terület lehatárolása. A Balkán amorf és változékony földrajzi kategóriájába számos területet beleérthetünk, de akár ki is hagyhatunk. A Balkán-félsziget és a Balkán kategóriái elszakadtak egymástól, így tudatosan használtuk a két megnevezést az egyes szöveghelyeken, figyelembe véve a pillanatnyi kontextust. A vizsgálat érdekében területünket a lehető legszélesebben értelmeztük. Így olyan vitatható államokat, illetve térségeket is bevontunk alkalmanként a kutatási körbe, mint pl. Szlovénia a déli szláv jellege, a Balkán-félsziget maximálisan kiterjesztett értelmezési lehetőségei és az ország jugoszláv történelmi időszaka miatt. A másik problémás terület Románia volt. A vizsgálatainkból teljesen kihagyni számos ok (a románság oszmán történelmi korszaka, autokefál ortodox egyháza, erős történelmi és földrajzi kapcsolatrendszere a Balkán felé, a Kárpátokra támaszkodó Balkán lehatárolások, Dobrudzsa stb.) miatt nem lehetett. Ugyanakkor az országot és az országterületet csak egyes releváns esetekben, területileg korlátozottan vettük figyelembe, lehetőség szerint úgy, hogy a vizsgálati képet ne torzítsa túlzottan. Erdély és a Partium kérdését, mivel úgy véljük, nem része a Balkán problematikának, nem tárgyaltuk. A szerbiai, horvátországi és szlovéniai magyar területeket a kapcsolati területek között vizsgáltuk. Ciprus nem része a Balkánnak, de egyes problémái időnként megjelennek a balkáni politika tárgyalása során, így ahol szükség volt, ott kitértünk rá. Törökország a balkáni politika állandó szereplője, részben belső, részben pedig külső hatalom. Esetenként döntöttük el, hogy az egyes kérdések tárgyalásánál hogyan célszerű figyelembe venni szerepét és jelentőségét. Általában nagyon összetettek a nevezéktan és a területiség kérdései a Balkánon, ezért külön fejezetben kitértünk ezekre és alkalmazásuk problémáira általában is, de különösen a magyar szempontból kritikus északi térség esetében.

I. A kritikai geopolitika és a magyar szempontok

A politikai földrajz a politika és a földrajzi tér közötti sajátos összefüggések, kapcsolatok és hatások vizsgálatával foglalkozik. Kitüntetett vizsgálati terepe az állam, különösen, ha az alakját változtatja és időnként új identitást is felvesz. Éppen ezért a tudományterülettel foglalkozó dolgozatok határokkal, területvitákkal, térfoglalással, régi és új területszervezési koncepciókkal, valamint olyan konkrét politikai gyakorlatokkal foglalkoznak, melyek érintik az államterületet. A hatalom, a tér és az abban élő társadalom viszonyrendszerét vizsgálják, de elsősorban a tér, a környezet, a lokalitás felől közelítik meg a vizsgált politikai problémát. A politikai földrajzon belül a geopolitika a nemzetközi viszonyok és kapcsolatok földrajzi kérdéseivel foglalkozik. A jelen dolgozatban vizsgált kapcsolati helyek és terek földrajza egy alapvetően geopolitikai megközelítésű jelenségkör.

Az általunk vizsgált számos kérdés a kritikai geopolitika által felvetett koncepciók, módszerek és megközelítés alkalmazásával történik. A kritikai geopolitika a politikai földrajzi gondolkodás jelenlegi, a geopolitika fejlődéstörténetének utolsó szakaszára jellemző gondolatrendszer. Nem egységes elmélet vagy elméletrendszer, hanem annak felismeréséből született megközelítések, vizsgálati módszerek sora, hogy értelmezni tudjuk azt az új helyzetet, ami a globalizációs tendenciáknak az elmúlt évtizedekben történt előretörésére a társadalomban válaszul a politikai földrajzban, a politikatudományban és más társadalomtudományokban is lezajlott (Ó TUATHAIL, G. 1996; DALBY, S. 1998; AGNEW, J. 2003).

Magyarországon is már többen foglalkoztak a geopolitikai gondolkodás terén végbement jelentős változással. A földrajztudósok közül például Mező Ferenc, aki „*A geopolitika formaváltozásai*” címmel írt tanulmányt (MEZŐ F. 2006), a politikatudósok közül Szilágyi István „*Geopolitika*” című könyvében dolgozta fel a kérdést (SZILÁGYI I. 2013). Bayer József „*A globalizáció és a 21. század geopolitikai kihívásai*” című tanulmányában (BAYER J. 2010) mutatta be a szemléleti változást és az ezzel foglalkozó főbb műveket. Ugyancsak a politikatudósok köréhez tartozik Gazdag Ferenc, aki a globalizáció kihívásairól írt geopolitikai jellegű áttekintő elemzést (GAZDAG F. 2012).

A hagyományos geopolitikai gondolkodás központjában az állam, az imperializmus, a dekolonizáció és az államot uraló szűk hatalmi elit gondolkodásmódja állt. Ebből következett, hogy a korai gondolkodók viszonylag egyszerű modellekkel leírhatónak vélték a területi-hatalmi viszonyokat, a politikai cselekvésre pedig egy geo-stratégiai gondolkodásmódot tartottak alkalmasnak. A klasszikus geopolitikai elméletek a nagy tömegekkel, természeti erőforrásokkal, a nagyhatalmak közötti erőssorrend változására, illetve a befolyásolásra irányuló viszonylag nyers ambíciókkal számoltak.

Ezzel szemben a kritikai geopolitika egy, a korábbiakhoz képest megváltozott globális környezethez kínál módszereket. A fentebb felsorolt gondolkodók szerint a döntő változás, hogy a szűk hatalmi elit által uralt államrendszer megváltozott, illetve hatalmi kizárólagossága meg is szűnt. Mind több helyen foglalják el a társadalmak az államot, az államhatalom ellenőrzése, de annak természete is megváltozott. A közösségi média rohamos fejlődése és a civil társadalom megerősödése miatt a politikai szereplők köre kibővült, a hatalmat ellenőrzők köre kitágult. A külpolitikai kérdések fokozatosan belpolitikaiakká is váltak.

A transznacionális társaságok óriási anyagi erőket koncentrálnak és szempontjaikat az állam irányítóinak mindinkább figyelembe kell venniük. A Föld legnagyobb gazdasági erővel bíró szervezetei közül mind több a gazdasági társaság és mind kevesebb az állam. A fejlesztési forrásokért folytatott versenyben az államoknak igyekezni kell jó viszonyt kialakítani a globális nagyvállalatokkal.

A világ elmúlt évszázadokban kialakult hatalmi szerkezete is változóban van. Európa és Észak-Amerika demográfiai és gazdasági súlya csökken, új hatalmi központok, mindenekelőtt Kína felemelkedése hoz új szemléletet és új intézményeket. A világ népesedési és gazdasági növekményének mind nagyobb része kötődik Ázsiához, ami azt eredményezheti, hogy a nemzetközi politika fő színpada az Atlanti-óceán két partjáról oda tevődik át.

India, Brazília vagy éppen egyes muszlim államoknak (Törökország, Irán) az önállóság igényével történt bekapcsolódása a nemzetközi viszonyok rendszerébe multipolárisrá tették a világot. A radikális iszlám nemzetközi terrorszervezeteinek, a drokartelleknek és más szervezett bűnözői csoportoknak a megerősödése államokat destabilizál és az egész világ hatalmi rendjét is befolyásolja.

A migráció minden korábbinál erőteljesebben formálja életünket. Az olcsó és gyors közlekedési formák, valamint a helyváltoztatáshoz rendelkezésre álló információkhoz hozzájutás könnyűsége nagy népmozgalmakat eredményezett. A világ fejlett térségeit gazdasági és politikai okok bonyolult összessége miatt megindult népmozgalmak tartják állandóan nyomás alatt. A migráció átalakítja környezetünket, megváltoztatja közösségi életünk kereteit.

A szövetségi viszonyok is átalakulóban vannak. A hidegháborúból örökölt struktúrák válságba kerültek. Az USA vezette atlanti szövetség megreformálására szorul, ugyanakkor Ázsiában olyan szövetségi rendszerek kezdtek formálódni, mint a sanghaji csoport, vagy egy amerikai–japán tengelyre épült, Kína ellensúlyozására létrejött csoportosulás. Az USA közben továbbra is őrzi világ gazdasági, technológiai és katonai vezető szerepét a világban, bár erőfölénye már nem olyan jelentős, mint a hidegháború befejeződését követő években volt. A pop- és médiakultúra terén szerzett „puha hatalma” továbbra is jelentős. Az amerikai életforma népszerűsége nagy és az amerikai eszmények iránti vonzódás továbbra is jelentős befolyást kínál az amerikai politikának a világ kiterjedt területein.

Ezek a változások a geopolitikai gondolkodás, illetve a kutatás számára új feladatokat adnak. Továbbra is fontos maradt az állami (kül)politika földrajzi szempontjainak vizsgálata, ami a „gyakorlati” geopolitikában jelenik meg. Az akadémiai szféra, a think-tank-ek világa továbbra is készít olyan elemzéseket, amelyek a külpolitikai döntéshozók számára készülnek, de az esetek többségében nyilvánosságra is kerülnek és formálják a közvéleményben zajló geopolitikai jellegű vitákat is.

Ugyanakkor a szélesebb társadalomban a gondolkodást jóval erőteljesebben formálják a „populáris” geopolitika tényezői, mint a politikusok, a tudományos kutatók vagy az állami intézmények. Ezek a tényezők a filmek¹², könyvek, az újságok¹³, a képregények¹⁴, a rádiók¹⁵, a magazinok¹⁶, a nagy látogatottságú internetes portálok és a televízió. A tömegturizmus révén szerzett társadalmi méretű személyes tapasztalat a közelebbi vagy távolabbi területekről

¹² Egy jó példa a „*Film, geopolitics and the affective logics of intervention*”, amely az USA 1993-as szomáliai katonai beavatkozásának történetét feldolgozó filmjét, a *Black Hawk Down*-t elemzi a kritikai geopolitika szempontjai szerint, mely a *Political Geography*-ban jelent meg 2006-ban (CARTER, S. – MCCORMACK, D. P. 2006).

¹³ Thomas McFarlane és Iain Hay 2003-ban publikált tanulmánya a *Political Geography*-ban jó példa az újságok geopolitikai gondolkodást formáló szerepére: *The battle for Seattle: protest and popular geopolitics in The Australian newspaper* (MCFARLANE, T. – HAY, I. 2003).

¹⁴ Klaus Dodds a *Political Geography*-ba jelentette meg tanulmányát „*The 1982 Falklands War and a critical geopolitical eye: Steve Bell and the If cartoons*” (DODDS, K. 1996). A tanulmány az 1982-es Falkland-háborúnak a képregény alapú feldolgozását vizsgálta.

¹⁵ Alasdair Pinkerton és Klaus Dodds 2009-ben publikálták tanulmányukat „*Radio geopolitics: broadcasting, listening and the struggle for acoustic spaces*” címmel a *Progress in Human Geography*-ban (PINKERTON, A. – DODDS, K. 2009).

¹⁶ Joanne Sharp 2000-ben publikált könyve, a „*Condensing the Cold War: Reader's Digest and American Identity*” foglalkozik az ismert amerikai magazin szerepével az amerikai geopolitikai gondolkodás formálásában (SHARP, J. 2000).

szintén egy új jelenség, amely kutatásokat indukál (ILYÉS Z. 2014). Luttwak felvetette, hogy a geopolitika új formái erősödnek meg, a gazdasági befolyás szerepe megnő, a politikai célokat a játékosok gazdasági mechanizmusokon keresztül érik el (LUTTWAK, E. N. 1990). Ezt ő geökonómiának nevezte el.

A demokratikus pártpolitikai versenyben hatalomra került vezetőknek figyelembe kell venniük a szélesebb közvélemény külpolitikai képét, érzelmeit, esetleges frusztrációit is. Egyre nagyobb jelentősége van a civil társadalomnak, amely már nem csak helyi kérdésekben nyilvánul meg, hanem nemzetköziekben is. A migráció révén a nemzeti társadalmak szövete globálissá válik. A költözéssel, helyváltoztatással nem szűnik meg a kapcsolat a küldő területtel, hanem jogviszonyok sokasága jön létre. Kettős állampolgárság, kettős kulturális kötődés, többes identitások, többes lojalitás, hálózatosan szervezett közösségi lét válik jellemzővé egyre nagyobb méretekben. A stabil struktúrával és népesedési bázissal rendelkező szervezetek, mint például az egyes egyházak, vallási szervezetek jelentősége is relatíve megerősödik.

Az egyén kapcsolódása a közösséghez bonyolult identitásviszonyokon keresztül történik. A tudás mozaikossá, felszínessé válik, a nemzeti oktatási rendszerek (különösen a felsőoktatás) fellazulnak, helyette nemzetközi oktatási szintéren szerezhetjük meg ismereteinket, készségeinket. A migráció által is fellazított társadalmi keretek között egyre jobban felértékelődnek az emlékezet alkalmak, emlékévek, kampányok és emlékhelyek. Egyre inkább ezek biztosítják a társadalom kulturális kötőanyagát. Az egykorvolt küzdelmek, dicső győzelmek és a tragikus vereségek helyei, kiemelkedő kulturális, művészeti eredmények születésének helyszínein kialakított struktúrák, emlékművek, látogatóközpontok erősíthetik az identitást, de megidézik, vagy megidézhetik az egykori szembenállás gyűlölködő szellemét is. A szimbolikus szembenállás témáját a nemzetközi geográfiai irodalomban többen is vizsgálták a „politikai táj” koncepciójában. A szimbolikus helyekről Monnet írt, mint olyan helyekről, melyek a tér, a hatalom és az identitás között teremtenek kapcsolatot (MONNET, J. 1998). Dell’Agnese tanulmányában Szarajevót, a vizsgált várost, az oszmán, a Habsburg, a jugoszláv idők és az „ostrom” városának szimbolikus megjelenítő helyeként vizsgálta (DELL’AGNESE, E. 2004). A magyar tudományosságban Keményfi Róbert (KEMÉNYFI R. 2011) és Ilyés Zoltán (ILYÉS Z. 2014) foglalkozott a kérdéssel mint etnikai, vagy nacionalizált tájjal. A szimbolikus térfoglalás, az identitásharc látványos és mozgósító erejű esetei mellett azonban vannak példái az egymás mellett élésnek, a kooperációnak és a konfliktusok meghaladásának is, de ezek kevésbé látványosak.

Magyar szempontból a kritikai geopolitika jól alkalmazható megközelítéseket kínál. Magyarország a hagyományos geopolitikai gondolkodásban alapvető szerepet játszó „hard power” terén meglehetősen rosszul áll. Sem számottevő gazdasági erővel, sem jelentős katonai képességekkel nem rendelkezik. Az ország területe kicsi, és olyan természeti erőforrással sem rendelkezik, amely nagypolitikai jelentőséget kölcsönözhetne neki. A lakosság mérete alapján közepes méretű állam, azonban fenyegető népességfogyással kell szembenéznie. Külpolitikai ambíciói beteljesítése, tervei érdekében a csekély „hard power” mellett a „soft power”-ben rejlő lehetőségeit is figyelembe kell venni.

Az 1989-ben hosszú idő után a nemzeti függetlenségét elnyerő Magyarország némi várakozás elteltével csatlakozott a nyugati szövetségi rendszerhez. A NATO-hoz és az EU-hoz való csatlakozási folyamat kulturális alapja az évszázados „nemzeti projekt”, a törekvés az Európához, illetve a Nyugathoz való felzárkózás volt. A csatlakozás politikai tőkéjét az 1956-os forradalom és szabadságharcban elszenvedett magyar veszteségekért várt kárpótlás, valamint a német egyesítésben és a vasfüggöny lebontásában való úttörő magyar közreműködésért várt ellentételezés képezte. A modernizációs, felzárkóztatási folyamatoknak azonban nem volt meg a kellő társadalmi támogatottsága. A politikai elit nem volt tudatában annak, hogy milyen változtatásokat kellene eszközölnie a köz- és felsőoktatásban,

gazdaságpolitikában, valamint a kultúrpolitikában annak érdekében, hogy a társadalom valóban felkészülhessen a globalizált gazdaság és társadalom viszonyai közötti versenyre. Így a 2000-es években kialakult súlyos gazdasági, kulturális, politikai és a 2015-ben jelentkezett biztonságpolitikai válság elemi frusztrációt és orientációs válságot okozott.

A hagyományos magyar geopolitikai (ön)képet döntően a 20. századi nagy nemzeti tragédiáink uralják. Az I. világháború embervesztesége, a Trianon-szindróma (a legnagyobb hatású és legtartósabb ilyen elem), a második világháborús emberveszteségek, a német és a szovjet megszállás, a holokauszt, az 1956-os, elszigeteltségben vívott szabadságharc és a kommunizmus nyomasztó évtizedei, kompromisszumai azok a tényezők, amiket mind szükséges figyelembe venni.

Ez a frusztrációkkal terhelt önkép viszont nem előzmények nélkül született. A nyugatra szakadt keleti nép tudata, a nyelvi és kulturális elszigeteltség, a tatárjárás emléke, a török, osztrák és szovjet uralommal szemben vívott harcokban született magyar identitás már a megelőző évszázadokban is terhelte a magyar nemzeti önképet.

A magyar társadalom, gazdaság és a politika elsődleges akciótere a Kárpát–Balkán térség. A határon túli magyarokra, a közeli külföldi államokban megtett magyar tőkekihelyezés és a különböző multilaterális biztonsági akciókban való részvétel révén (SFOR, IFOR, KFOR, EU ALTHEA stb.) kirajzolódik egy magyar érdekszféra, ahol nem csak ambícióink, de korlátozott mértékben eszközeink is vannak céljaink elérésére (GAZDAG F. 2012).

Az 1990-es években még kérdéses volt, hogy a szomszédos államokkal miképpen tudunk együttműködést kialakítani, milyen megoldást találunk a magyar kisebbség életének könnyebbé tételére, a határváltozás nélkül végrehajtható nemzeti integrációra. Az alapszerződések megkötésével és az európai szervezetekbe való belépéssel a legsúlyosabb problémák elhárultak az együttműködés útjából. A határon túli magyar szervezetek egyre inkább a saját államtéren belül, és nem a magyarországi reláció keretében keresték problémáik megoldását. Így a Kárpát-medencén belül a kooperáció erősödött meg, és az érdekszférán belüli geopolitikai kérdések egyre inkább a Balkánon jelentkeztek. A korszakunk elején a délszláv háborúk, míg a vizsgálatunk utolsó évében a balkáni migrációs válság mutatja a balkáni reláció geopolitikai súlyát.

II. A Balkán-félsziget a világpolitikában

A Balkán-félsziget nemcsak napjainkban vonz világpolitikai érdeklődést, de feltehetőleg már az emberi civilizáció kezdeteitől kiemelt figyelmet kapott. A Homérosz Iliászában leírt mitikus történet arra utal, hogy a pontuszi hajózó útvonalak, kereskedelem és más gazdasági aktivitás kívánatos célpontjává tették a Boszporusz–Dardanellák tengerszorosok környékét és azok háttérterét is. A homéroszi idők végetértét követően számos birodalom emelkedett fel és hanyatlott alá a térségben, de egy sem volt, melynek aspirációiban elhanyagolható szerepet játszottak volna a Balkán és a környező szigetek, hajózó utak. Elmondható, hogy mint meghatározó jelentőségű tranzit térség, a Balkán már évezredek óta a nagyhatalmi rivalizálás kiemelt célterülete.

A 19. században a „keleti kérdés”, azaz a hanyatló Oszmán Birodalom politikai örökségének meghatározása során jelentek meg a Balkánt illető politikai aspirációk és kapott a térség állandó szerepet a jelentősebb geopolitikai elméletekben és nemzeti iskolákban. Az Oszmán Birodalom megszűnésével a 20. század során a Balkán-félszigetet mindkét nagy világégés érintette, de a köztes időszakokban is jó néhány válság, köztük fegyveres konfliktus is sújtotta. A félsziget belső küzdelmeiben, „polgárháborúiban”, helyi érdekcsoportok mögött külső támogatók érvényesítették sajátos szempontjaikat. A nagyhatalmi befolyás változatos államberendezkedést és együttműködési hálózatokat eredményezett. Különösen érdemes vizsgálni a Balkánt az orosz, a német, a török és az olasz, valamint az USA és az EU globális vízióiban és külügyi aktivitásában.

A balkáni orosz törekvéseket vizsgáló irodalom könyvtárnyi, és ezt a magyar szempontokat is figyelembe vevő hazai kutatók is színvonalas munkákkal gyarapították. Történelmi aspektusból vizsgálta Bodnár Erzsébet (BODNÁR E. 2008), külpolitikai és külgazdasági szempontból Ludvig Zsuzsa (LUDVIG ZS. 2014). A vonatkozó orosz geopolitikai irodalomról a Ljubov Siselina és Gazdag Ferenc által szerkesztett szöveggyűjtemény ad áttekintést (SISELINA, L. – GAZDAG F. 2004). A félsziget iránti érdeklődést a kezdetektől alapjaiban határozta meg két körülmény: egyrészt hogy részben szláv népek lakják, akikkel az oroszok rokoni kapcsolatokat ápolnak és ezáltal a pánszláv törekvéseknek¹⁷ is alanyai, valamint az ortodoxia¹⁸, a közös vallási elköteleződés, mely a szlávok zömén kívül még a görögökre, románokra, vlachokra és az albánok egy részére is kiterjed, bár a nem szláv ortodoxok egy része szlavofób. Az oroszok a félsziget népei esetében több alkalommal is a „nagy testvér” szerepét töltötték be. Az orosz célokat mindenkoron motiválta az orosz területek (határok) biztosításának vágya, más hatalmak balkáni térnyerésének blokkolása, valamint a szabad hajózás lehetőségének biztosítása a tengerszorosokban. Ezeken túl időnként közvetlen területi aspirációk célpontjaként is megjelent, vagy stratégiai, gazdasági szempontból fontos felvonulási területként. A prioritások időnként változtak, de az érdeklődés folyamatosan fennmaradt.

¹⁷ A pánszlávizmus a 19. században mint magyarellenes mozgalom született a Habsburg Birodalomban. Az elgondolás egy orosz vezetésű nagy szláv birodalom létesítését tűzte ki célul. Első képviselői csehek és szlovákok voltak. A krími háborút követően az orosz vezetés felismerte jelentőségét és a mozgalomnak jelentős szerep jutott a Balkánon is, mint az orosz ambíciók ideológiai támaszának. Az Orosz Birodalom felvállalta az Oszmán Birodalom keresztény lakói patrónusának szerepét. Jugoszlávia és Csehszlovákia első világháború utáni létrehozása a pánszlávizmus részsikereinek is tekinthető.

¹⁸ Moszkva a „harmadik Róma, negyedik pedig nem lesz”. A doktrína az orosz ortodoxia küldetéselmélete volt. Eszerint Róma és Konstantinápoly után Moszkva vállalja fel a krisztusi küldetés teljesítését, az egyetemes kereszténységért vállalt felelősséget. Megfogalmazója Filofej orosz szerzetes volt. Az orosz állam és az orosz ortodox egyház nem tudta betölteni az utópisztikus célkitűzést. A Balkánon autokefál ortodox egyházak jöttek létre. Ugyanakkor a közös gyökerek és ortodox elvek mégiscsak egyfajta civilizációs közösségélményt jelentettek ezen népek között, és a nemzetközi együttműködés fontos faktorává váltak.

A Balkán napjainkban kétség kívül nem képez önálló területi prioritást az orosz külpolitikában, de több szempontból mégis az egyik legfontosabb és legérzékenyebb térségnek számít. A jelentős történelmi gyökerekre visszatekintő orosz érdekeltség jelentősen csorbult a KGST és a Varsói Szerződés széthullásával és a helyi államok egy részének a moszkvai érdekkörből való kikerülésével. Az EU, de főként a NATO bővülése a térségben az orosz érdekek sérelmére történt. Az 1990-es évek első felében a hivatalos orosz politika a nyugati, demokratikus államok közösségébe való beilleszkedését célozta meg. Ebben az időszakban Moszkva nemzetközi fellépéseit a Balkánon a nyugati szempontokhoz igazította, ami gyakran szembement az orosz hagyományokkal és egyes nemzeti érdekekkel is. Az évtized második felében – részben éppen ennek a politikának a sikertelensége miatt – az orosz állami vezetés és a diplomácia visszatért a korábbi hagyományokhoz. A helyi konfliktusokban az oroszok a szerb oldalon érvényesítették, ha csak korlátozott módon is, a befolyásukat (békefenntartók küldése, gazdasági támogatás, ENSZ BT vétók stb.). Az orosz gazdasági jelenlét a térség országaiban újrászerveződött és jelentős lett, különösen az energetika területén. A törpe Montenegró és a Republika Srpska mellett Szerbia (a szerb energiapiac fontos szereplője a Gazprom) reprezentál jelentősebb, látható orosz befektetéseket. A főként az albánokat támogató amerikai/NATO erők ellen Moszkva számára az ortodox szerbek támogatása prioritássá vált. Ugyanakkor a Balkánon a NATO és az amerikai fölény nyomasztóvá vált, és a régi nagyhatalmi reflexekből származó orosz akciók azonban erőtlének maradtak (szimbolikus, diplomáciai kezdeményezések találkozókra, konferenciákra). A 2000-es években az új utakat követő putyini Oroszország viszont a Balkánra egyre inkább olyan területként tekintett, amely fontos nemzeti érdekek érvényesítési terepe. Az orosz energetikai nagyhatalmiság elveihez alkalmazkodva, a geopolitikai játszmák fő térségbeli témájává az energetikai vezetékek (főként a földgáz, kisebb mértékben az olajvezetékek) kiépítése vált¹⁹. Ugyanakkor orosz magánszemélyek kisbefektetései is mind jelentősebb szerepre tettek szert Bulgáriában, Görögországban, Macedóniában és Montenegróban a turisztikailag attraktívabb területeken. Az orosz politika mozgástere különösen jelentős Görögországban, Bosznia-Hercegovinán belül a Republika Srpskában, Montenegróban, Szerbiában és Bulgáriában. Napjainkban a Putyin támogatását maga mögött tudó Milorad Dodik boszniai szerb vezetőnek a szerb területeknek Bosznia-Hercegovinából való kiszakítására irányuló törekvéseinek támogatása a térség biztonságát érintő legfontosabb, orosz vonatkozású kérdés.

A német törekvések napjainkban leginkább EU köntösben jelentkeznek, de egyes esetekben a sajátos német szempontok érvényesítése is megjelenik. A térséget a két világháború között Súdosteupora névvel illették és a területi kiterjedése jóval nagyobb volt, mint általában a Balkán területi kategóriáé és az agresszív német terjeszkedés képzetével kapcsolódott össze. Napjaink német megközelítése teljesen más és a korábbitól eltérő tartalommal és ambíciókkal emlegetik Berlinben Európa ezen délkeleti régióját.

A német külpolitika, és a geopolitikai gondolkodásra irányuló kutatás és tudományos publikálás terén kiváló hazai munkákra (NAGY M. M. 2009; KISS J. L. 2005; HETTYEY A. 2015) támaszkodhattunk. A német geopolitikai hagyományt a „*Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik*” című (SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929) kiadvány, ugyanakkor a modern álláspontot a kortárs szakirodalom (MAULL, H. 1995; BRILL H 2006) alapján interpretálhattuk.

A németeknek elveiben és gyakorlatában a külpolitikát illető hatalmi törekvéseikben éles különbséget kell tennünk a második világháborút megelőző, és az azt követő időszak között²⁰.

¹⁹ Déli Áramlat, Török Áramlat stb.

²⁰ A Balkán a német geopolitikai törekvésekben a Berlin–Bagdad vasút építése keretében jelent meg 1898 és 1918 között (FISCHER F. 1999). Ugyanakkor ez nem a Balkánnak szólt, hanem globálisabb célokat szolgált. Bár a Balkán nem szerepelt a német geopolitikai ambíciók között, az első világháborúban német katonák és alakulataik jelentek meg a balkáni frontokon, hogy segítsék az Osztrák–Magyar Monarchia, Bulgária és

Míg Németország a korábbi időszakban militáns, realista, erősen érdekközpontú, sőt hódító hatalomként lépett fel, addig a 20. század második felétől egy békés, „civil hatalmi”²¹, humánus kereskedőállam képét mutatta és annak megfelelően is viselkedett (KISS J. L. 2005). Az új német külpolitikára az unilaterális lépések és az erőteljes önérdék-érvényesítés helyett a multilaterális gondolkodás, az együttműködés és a kollektív cselekvés igénye lett jellemző. Ez annyit jelent, hogy Németország támogatja a NATO, az EU, vagy éppenséggel az ENSZ keretében kezdeményezett akciókat és igyekszik elkerülni még a látszatát is annak, hogy egyoldalú lépésekkel, a német érdekek egyoldalú érvényesítőjeként lépjen fel. A politikai pártok és a közvélemény egyelőre nem támogatna másfajta külpolitikai viselkedést, tekintettel a Harmadik Birodalom máig nyomasztó emlékére.

Annak ellenére, hogy a német politika alapelveiben nem változott, de az 1990 utáni megváltozott világrendben, különösen megnövekedett gazdasági és politikai ereje miatt Berlin egyre komolyabb kihívásokkal szembesül, amelyekre az elmúlt évtizedekben hagyományosan alkalmazott eszközeivel egyre nehezebben tudja megadni a választ. A külpolitikai eszköztárban egyre több kivételt alkalmaz, centiméterről centiméterre tolva kifelé a korábban átlépni nem gondolt határokat. A német külpolitikának az 1990-es nagy változásokat követő finomhangolásaira viszont éppen a Balkán kínálja az egyik legjobb példát. Az is új jelenség, hogy a görög pénzügyi válság kezelésében Németország vitt meghatározó szerepet.

A jugoszláv felbomlás során a horvát és szlovén függetlenség egyoldalú elismerésével (1991) Németország olyan aktívan és érdekei mentén avatkozott bele európai fegyveres konfliktusba, amelynek alig van előzménye. Az 1999-es szerbiai bombázásokban való NATO részvétellel egy tabu dőlt meg: a német hadsereg első ízben vett részt az ország határain kívül tevékenyen fegyveres harcban a második világháborút követően.

A Merkel vezette Németország a nyugat-balkáni politikában az amúgy a német kormány által is támogatott Junckerrel és Brüsszellel szemben is fellépett: hitet tett a nyugat-balkáni EU-integráció mellett, valamint erőteljesen beavatkozott a helyi konfliktusok felszámolása, megoldása és a térség biztonságpolitikai konszolidálása érdekében. Döntő szerepet játszott 2013-ban a szerb–koszovói „történelmi” megegyezés létrejöttében és erőteljesen lépett fel a görög–macedón névvita kompromisszumos lezárása érdekében is. A balkáni államok sokrétű kapcsolatrendszert építettek ki Németországgal. Ezen államoknak jelentős létszámú polgára él német területen, ami többféle (gazdasági, kulturális, politikai), többek között biztonsági kérdéseket is felvet. Az utóbbi években felfutott német aktivitást a Nyugat-Balkánon minden bizonnyal a szintén megélénkülő orosz Balkán-politika is indukálhatta. A német vezetők attól tartanak, hogy a Krímben és Kelet-Ukrajnában, vagy a potenciálisan Grúziában, Moldovában megerősödött orosz aktivitás akár a Balkánra is kiterjedhet, újabb instabil régiót eredményezve Európában²².

Mindez ellentétes volna a német érdekekkel. Az instabilitás súlyos károkat okozna számos EU-gazdaságnak, amely a német gazdaságnak fontos partnere. A németek befektetései a térségben csak Romániában, Horvátországban és Szerbiában vannak a legfontosabb öt befektető nemzeti csoportban, de az osztrák, a magyar, a svájci vagy a holland befektetések nagy volumene közvetve befolyásolja a német gazdaságot is (3. táblázat).

Törökország csapatait. Hozzájárultak a tengerszorosok védelméhez, Románia és Szerbia megszállásához. A második világháború időszakában még jelentősebb volt a német jelenlét a félszigeten. Gyakorlatilag az összes balkáni államban megjelentek a német csapatok és Jugoszláviában, Albániában és Görögországban a helyi partizáncsapatok ellen folytattak harcokat. (Az NDH-ban és a Bánság területén közigazgatási funkciót is magukénak tudhattak). A világháború elvesztése nyomán a Duna mentén több száz éve élő német közösségek nagy része felszámolódott. Csak elvétve és kis számban maradt fenn a németajkú lakosság. A Harmadik Birodalom (negatív) emlékezete napjainkig jelen van a politikai vitákban.

²¹ Zivilmacht (MAULL, H 1995).

²² Merkel több alkalommal is utalt erre a német megfontolásra (HETTYEY A. 2015).

A török Balkán-politikában az elmúlt egy évszázadban jelentős változások, többszöri fordulat következett be. A kérdéssel politikai földrajzi megközelítésben több ízben foglalkoztam magam is (PAP N. 2005c; PAP N. – VATI T. 2010; PAP N. 2010a; PAP N. 2013a). Jó támpontokat nyújt a magyar szerzők tollából megjelent művek közül FLESCHE I. (2007) a Török Köztársaság történetéről írt munkája, Pinter Attila (PINTÉR A. 2013) és Hóvári János írásai (HÓVÁRI J. 2013), N. Rózsa Erzsébet (N. RÓZSA E. 2005), Egeresi Zoltán tanulmánya (EGERESI Z. 2013), valamint Fekete József politikai földrajzi megközelítésű dolgozata (FEKETE J. 2014). A nemzetközi szakirodalomban támpontul szolgált számos kiadvány (MANGO, A. 1994; KIBAROĞLU, M. – KIBAROĞLU, A. 2009). Megkerülhetetlen mű a volt török külügyminiszter, majd miniszterelnök könyve a „*Stratégiai mélység*” (DAVUTOĞLU, A. 2001). Az 1923-ban létrejött Török Köztársaság területét, népességét és számos hagyományát illetően az Oszmán Birodalom örököse volt, de azt szinte minden területen, különösen a külpolitika tekintetében határozottan visszautasította. Az oszmánok egy nagy, soknemzetiségű birodalmat irányítottak és jelentős világhatalmi tényezőként kiterjedt külkapcsolati rendszert működtettek. A Balkán-félszigeten, 1354-től kezdődően (Gallipoli elfoglalásával) hódítóként léptek fel, ám az általuk kialakított struktúrák az évszázadok során mélyen beivódtak a térség népeinek politikai, kulturális, gazdasági és vallási életébe. A Balkánra anatóliai török etnikumú csoportok költöztek és az iszlamizáció révén a helyi társadalmakban az oszmánokhoz lojális tömegek jelentek meg. A 14. századtól a 20. század elejéig tartó hosszú periódus döntő hatást gyakorolt a mai Balkánon kialakult politikai kultúrára, elfogadott viselkedési formákra, de még az ellentétekre is. Ugyanakkor a térség népei a nemzeti önállóságért vívott küzdelmeikben többnyire az oszmánok (törökök) elleni harcban nyerték el nemzeti identitásukat. Ez kivétel nélkül mindenhol így zajlott, de nem elhanyagolhatóak a különbségek, amelyek a keresztény népeket a muszlim albánoktól és a szláv ajkú muszlimoktól (a bosnyákoktól, de tőlük is különbözően a pomákoktól) megkülönböztetik. A bosnyákok és a muszlim albánok a török világhoz kulturális okokból igen közelinek érzik magukat, de a történelmi emlékezetükben az együttműködés hagyománya mellett a törökellenes küzdelmek is fennmaradtak. Nem helytálló az a megközelítés, amely szerint a balkáni muszlimok a török politika kiszolgálói lennének, ez egy sokkal összetettebb és ellentmondásosabb viszony.

Az 1923-ban létrejött Török Köztársaság a korábbiaktól nagyon eltérő külpolitikát folytatott, amelynek fő jellemzője a befelé fordulás és a részleges elszigetelődés volt. Musztafa Kemal Atatürk igyekezett országot távol tartani a konfliktusoktól és amennyire az lehetséges volt, rendezni a szomszédos államokkal a kétoldalú viszonyt, amely az oszmán múlttal meglehetősen terhelt volt. A környező muszlim államokkal a szekularizációs politika miatt vált feszültté a viszony. A békére törekvés politikájában egy jelentős kivétel volt az 1938-ban Alexandrettai szandzsák erőszakkal történt visszaszerzése²³. Ez a minimalista és veszélyeket kerülő külpolitika sokáig eredményes volt, de a második világháború után már nem volt fenntartható. Amikor Sztálin területi igényeket fogalmazott meg Törökország rovására, nem volt más választás: az USA támogatását kellett kérni és Ankara csatlakozott a NATO-hoz (1952). A törökök a hidegháború frontvonalában egy fontos és erős hadsereggel rendelkező, az iszlám országok között sokáig egyedülállóan szekularizált, nyugatos államban éltek, amely a Közel-Kelet más államaihoz képest stabilnak számított. A legutóbbi évekig erős szálak kötötték Izraelhez, ez is felértékelte a nyugati szövetségesek szemében. Ugyanakkor egyes

²³ Alexandretta az iszkenderuni-öbölben fekszik, az egykori oszmán szandzsák a francia mandátumterület része lett, míg 1938-ban török csapatok be nem vonultak a területére. Ekkor előbb létrejött a török befolyás alatt álló Hatay állam, majd egy év elteltével a területet Törökországhoz csatolták, mint Hatay tartományt (1939). Ez hosszan elhúzódó konfliktus forrása Ankara és Damaszkusz kapcsolatában.

esetekben a nyugati világ ellenében is határozottan felvállalta saját érdekeit. Ciprus esetében etnikai szempontok szerinti politikába kezdett és érvényesítette regionális katonai fölényét²⁴.

Az új török nemzetállam Balkán-politikája változékonny volt annak függvényében, hogy az európai hatalmak a térségben milyen lépéseket tettek, de a távolságtartás volt a jellemző. Görögországgal a győztes függetlenségi háború és a görög-török lakosságcseré következtében közel egy évtizedig kifejezetten fagyos volt a légkör. Később a venizelosi és az atatürki külpolitika egymásra talált, amelyben nagy szerepe volt az olasz politikával való közös szembenállásuknak. 1934-ben együtt kezdeményezték a Balkán Paktum létrehozását, amelyhez csatlakozott Románia és Jugoszlávia is. Az együttműködés célja a status quo fenntartása volt és azon államok ellen irányult, közvetve és közvetlenül, amelyek ennek megbontására törekedtek: Bulgária, Olaszország, a Szovjetunió és Magyarország ellen.

A 20. század során a török külpolitika számára a Balkán olyan régióként jelent meg, amelyről a fel-fellángoló konfliktusok alkalmával muszlimok százezrei (egészében milliói) menekültek Törökországba. Éppen ezért a török megfontolásokban elsőrendű szempont a menekülthullámokat indukáló konfliktusok megelőzése, vagy azok lecsillapítása a térségben (EGERESI Z. 2013).

A második világháborút követően a Balkánon a hidegháború frontvonala húzódott. Görögország és Törökország NATO tagállam lett, míg a többi állam többnyire szovjet orientációt követett. Jugoszlávia belső berendezkedése miatt nem csatlakozhatott a NATO-hoz, de az 1953-ban megkötött új Balkán Paktum lehetővé tette számára, hogy a nyugati szövetségi rendszerhez közeledjen. Ez azonban a szovjet belső viszonyok, valamint a nemzetközi helyzet változásával hamar jelentőségét veszítette.

A hidegháború végetértével Törökországban víziók és ezek mellé rendelt politikai ambíciók születtek egy, a török népek rokonságán alapuló, kiterjedt befolyási övezet létesítésére, amely az Adriától a kínai területekig terjedt volna, ahogyan azt Turgut Özal török miniszterelnök meg is hirdette (PAP N. 2005c). Ez a törekvés azonban Törökország erőforrásainak végeessége és főként a posztsovjét térség sajátos belső kapcsolatrendszere miatt meghiúsult. Ami a Balkánt illeti, a bulgáriai törökök erőszakos asszimilációjának és a Törökországba irányuló menekülthullámok ügye (már az 1980-as évek második felében) komoly válságot okozott Szófia és Ankara között, Jugoszlávia felbomlása pedig új helyzetet teremtett. A török külpolitika felismerte a mozgástér bővülését. Macedónia, valamint Bosznia-Hercegovina függetlenné válása, az albán törekvések támogatása és Koszovó függetlensége olyan változás volt, amelyeket török szempontból előnyösnek láttak.

Turgut Özal 1993-ban meghalt, majd az 1990-es évek végén az ország súlyos gazdasági és politikai válságba süllyedt: az ankarai geopolitikai ambícióik is elenyészni látszottak. A 2002-ben hatalomra került mérsékeltlen iszlamista AKP-kormány (*Adalet ve Kalkınma Partisi/Igazság és Felemelkedés Pártja*²⁵), valamint a karizmatikus miniszterelnök, Recep

²⁴ Cipruson 1974-ben a török hadsereg inváziót hajtott végre a török ciprióták védelmében, amelynek következtében a sziget görög és török entitásra, valamint a maradék területen NATO-bázisokra oszlott meg. A Ciprusi Köztársaság a britek ellen folytatott gerillaháborút követően jött létre 1960-ban, elsősorban, mint a görög ciprióták állama. A brit uralom alatt (1878 és 1960 között) is és azt követően is, a két közösség szembenállása folyamatosan fennállt. Mindkét fél komoly sérelmeket halmozott fel, amelyek aztán a hathatós görögországi támogatás hatására végül a sziget kettészakításához vezettek. 1974 nyarán a sziget északi felén partra szállt a török hadsereg, azóta a két közösséget az ENSZ által felügyelt demarkációs vonal választja el. A török fél 1983-ban kikiáltotta a független (de Törökországon kívül senki más által el nem ismert) Észak-ciprusi Török Köztársaságot. A sziget görögök lakta déli részén két brit támaszpont is fennmaradt (Akrotiri és Dhekelia), mutatva, hogy a sziget geostratégiai jelentősége ma sem csökkent a térségben (PAP N. – TÓTH J. 2002, PAP N. 2010a).

²⁵ A párt angol neve Justice and Development Party. Ebből visszafordítva a pártnak a magyar közéletben meghonosodott neve: Igazság és Fejlődés Pártja.

Tayyip Erdoğan azonban új pályára állította nem csupán Törökország társadalmi és gazdasági életét, de a külpolitikáját is.

Ahmet Davutoğlu 2001-ben publikálta *Stratejik Derinlik* (Stratégiai mélység) című könyvét, amely az AKP kormányok alatt a török külpolitika geopolitikai szemléletű elméleti alapjává vált. A török külpolitikát és a davutoğlu elgondolásokat is gyakran illetik (elsősorban az azt rossz szemmel néző szerb és görög kritikusok) a neo-oszmanizmus jelzővel²⁶. Az 1990-es években fogalmazódott meg görög, bolgár és szerb politikusok, valamint értelmiségiek fejében, hogy a Balkánon meghatározóvá válhat egy „zöld sáv”, amely Isztambultól, Pristinán át Szarajevóig terjed. A davutoğlu gondolatmenet szerint a török külpolitikának a földrajzi koordináta-rendszer és a történelmi hagyományok alapján kell a partnerországokkal eljárnia (a Törökországtól mért távolság, a történelem közös elemei, a török és/vagy muszlim kisebbség jelenléte, továbbá gazdasági érdekek alapján (DAVUTOĞLU, A. 2001). A Balkánon a török geopolitikai törekvések fő irányának a Vardar–Morava tengelynek kell lennie, Macedónia, a Szandzsák, Koszovó és Bosznia-Hercegovina a török szempontból fontosabb területek. A török miniszterelnök könyvében megfogalmazott fő törekvés a térségi stabilitás biztosítása a Balkánon, úgy, hogy a török figyelemnek elsősorban Albániára és Boszniára kell összpontosulnia²⁷. Az AKP kormányok időszakában ezen elméleti alapvetésekkel összhangban a kapcsolatok fejlesztésének fő iránya a Balkánon tényleg ezen két ország és Macedónia lett.

Davutoğlu 2009-ben külügyminiszteri tárcát kapott, 2014–16 között pedig miniszterelnöki posztot töltött be. Az általa ideálisnak tekintett külpolitikát nagymértékben meghatározta az egykori Oszmán Birodalom földrajzi világa, és kulturális-vallási öröksége. Ez a külkapcsolatok rendszerében, szervezeti egységeiben is megjelent és erőteljesen fejlesztették a török *soft power*-t, különösen a kulturális területen (EGERES Z. 2013). A Yunus Emre Intézetek kiterjedt hálózata jelen van a Balkán számos városában. A TİKA (*Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı*) jelentős összegű donációkkal segíti az oszmán-török múlt rekvizitumainak megőrzését és fejlesztését. Fontos szervezetté vált még a Külhoni Törökök és Rokon Népek Elnöksége (*Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı*), amely a térségbeli török befolyásban, a kisebbségi szervezeteken keresztül jelentős szerepet játszik. A török állam számos ösztöndíjjal is segíti a balkáni muszlimok törökországi kötődését a Diyaneten (Vallásügyi Minisztérium) keresztül (*1. táblázat*). Támogatja a vallási turizmust és imámot küld az adott településre, ha helyben nem tudják megoldani.

Davutoğlu 2009 októberében mondta el híres szarajevói beszédét, amelyből a Törökországot neo-oszmanizmussal vádolók (szándéka ellenére) további érveket nyerhettek. Felvetette, hogy az Oszmán Birodalom időszakában a Balkán a világpolitika központja volt és fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy annak népeit az oszmán örökség összeköti Törökországgal. A „balkáni törökök, bosnyákok, macedónok, albánok arcukat Törökország felé fordítják, mivel Törökország és ezen emberek között történelmi kapocs van. Bármilyen történjen a Balkánon, a Kaukázusban, az minket is érint (...) külügyminisztériumunk a problémás és tőlünk segítséget váró területek problémáinak megoldására törekszik” (EGERES Z. 2013). A beszéd jelentős visszhangot váltott ki nemcsak a Balkánon és más európai országokban, hanem Törökországban is. Sok tekintetben ez üzenet is volt haza Szarajevóból. A mai Törökország

²⁶ A neo-oszmanizmus kifejezés Ciprus 1974-es török inváziója idején született, majd az 1990-es években az aktívvá váló török külpolitikát (Turgut Özal kormányzása idején) sűrűn emlegették így, főként görög és szerb politikusok. Újabban az AKP, és különösen pedig a Davutoğlu-féle külügyi politikának lett címkéje. Tartalmában az oszmán birodalmi tér restaurálására irányuló törekvéseket illetik vele. A török vezetés elutasítja a kifejezést és tagadja, hogy megalapozottak volnának az aggodalmak az egykori oszmán térségben egy új török hegemon pozíció kialakulására (EGERES Z. 2013).

²⁷ „Törökország rövid- és középtávú balkáni külpolitikájának két legfontosabb célja Bosznia és Albánia stabilitásának megerősítése és a régióban lévő etnikai kisebbségek számára védőernyőt biztosító nemzetközi jog alapjainak létrehozása.” (DAVUTOĞLU A. 2001).

családjainak közel harmada menekült valahonnét, a Balkánról, a Kaukázusból vagy máshonnan.

Az oszmán korszakra vonatkozó utalások és vonatkozások Magyarországot is érintik. A 16. században, amikor I. Szulejmán uralkodási időszaka a birodalomnak aranykora volt, magyar területek kerültek oszmán uralom alá és jött létre a szultánoktól függő Erdélyi Fejedelemség²⁸. Ugyanakkor az Erdélyi Fejedelemség sajátos politikáját és annak kihatásait a királyi Magyarországon, valamint a magyar nemzeti kultúra virágzását különös ellentmondásként épp az oszmán fegyverek tették lehetővé. A szulejmáni korra való utalások folyamatosan jelen vannak a török belpolitikában. A török *soft power* fejlesztésére, a térséget illető török állami megfontolásokra, továbbá Magyarország esetében a török gyakorlatra kínál fontos tanulságokat a jelen dolgozat keretében vizsgált esettanulmány, Szulejmán szultán szigetvári halálának helyével, politikai jelentőségével kapcsolatos fejezet.

1. táblázat: A Diyanet által támogatott törökországi ösztöndíjasok száma a Balkán néhány országában

ország	muszlim vallásúak száma	ösztöndíjasok száma	török kisebbség létszáma
Albánia	2 300 000	174	n.a.
Bosznia Hercegovina	2 200 000	135	n.a.
Bulgária	1 100 000	310	800 000
Görögország	130 000	280	100 000
Koszovó	1 800 000	195	30 000
Macedónia	700 000	59	70 000
Montenegró	110 000	0	n.a.
Szerbia	500 000	23	n.a.

Forrás: ÖKTEM, K. 2010

Hogy a Davutoğlu nevével fémjelzett török geopolitika mennyire sikeres, az nagyon kérdéses. A békére törekvés a szomszédokkal, a multidimenzionális és multilaterális együttműködésekben való részvétel, a demokrácia és a liberalizmus értékeinek terjesztése, aktív diplomácia és a regionális gazdasági együttműködések támogatása, mint a davutoğlu doktrína érvényesítésének eszközei nem hoztak olyan átütő sikert, mint amit vártak tőle. A szomszédsági területeken a súlyosbodó fegyveres konfliktusok mélyülnek, a török állami berendezkedést illiberálisnak minősítő kritikák megszorodtak, a kurd szeparatistákkal folytatott küzdelmek hosszabb fegyvernyugvás után kiújultak. A „Stratégiai mélység” doktrína jelenleg nem a siker útján halad.

Ugyanakkor a török gazdaság páratlanul sikeres fejlődési szakaszt tudhat maga mögött, ami a Közel-Keleten és a Balkán térségében is láthatóan megnövelte az ország súlyát. Isztambul, a legjelentősebb török város egyben a Balkán legnagyobb városa is, és alapvető befolyást gyakorolt (és gyakorol ma is) az egész térség gazdaságára és kulturális életére. Isztambul globális metropolisz, annak a balkáni határokon átívelő komplex kihatásaival. A *soft power* növelése a fent felsorolt eszközökkel javította Törökország térségbeli megítélését. 2006 és 2011 között, a Gallup felmérése szerint a törökök megítélése a Nyugat-Balkán területén élő

²⁸ A török és a magyar interpretáció itt nem (itt sem) esik egybe. A magyar történelmi emlékezet az oszmán/török hódítás kapcsán a középkori magyar állam pusztulását nemzeti katasztrófaként őrizte meg. Ezzel kapcsolatban a magyar történettudományban és az emlékezetben konszenzus van, ugyanakkor az okok egykor és ma is vitatottak, de ehhez hasonló vita folyik az Erdélyi Fejedelemség szerepéről, s az ott uralkodó politikává vált „oszmán-török orientációról” is.

népek körében sokat javult²⁹. Az egyetlen kivétel Szerbia, ahol a tetszési arány ugyan csökkent, de a szerb kormányzattal való együttműködés viszont több területen is javult. A szandzsáki muszlim területek fejlesztésében a török kormány együttműködik Belgráddal, közreműködik a szerb–bosnyák ellentét csillapításában is.

A megnövekedett politikai, kulturális és diplomáciai aktivitás a Balkánon nem párosult igazán számottevő gazdasági térnyeréssel, legalábbis eddig (FEKETE J. 2014). Ráadásul nem azokban az államokban történt a gazdasági kapcsolatokban előrelépés, ahol a legjelentősebb török, illetve muszlim kisebbségek élnek, hanem Szerbiában, amelynek központi geopolitikai szerepét Törökország elismerte, és a szandzsáki területen a helyi fejlesztések támogatása révén a szerb központi kormány uralmát segített konszolidálni. Továbbá Horvátországban, amely az Európai Unióhoz történt csatlakozás (2013) révén perspektivikus üzleti lehetőségeket kínált a török vállalatok számára (FEKETE J. 2014). Ezzel együtt is, Törökország csak a csekély gazdasági erővel bíró Albániában jutott fel az öt legnagyobb befektető államok listájára, ami sokat elmond a török gazdasági erőről, vagy még inkább annak hiányáról, de a helyi-regionális gazdasági lehetőségekről is.

Olaszország egy másik olyan állam a Balkán szomszédságában, amely sok évszázadon keresztül hatást gyakorolt rá, és sokoldalú kapcsolatrendszere napjainkig az olasz külpolitika és gazdaság prioritásává teszi a térséget. A kérdéskörben több tanulmányt közöltünk már hazai (PAP N. 1997a; PAP N. 2001; PAP N. 2011a; PAP N. – DÖMÖS M. 2014) és nemzetközi publikációkban (PAP, N. 2013a; PAP, N. 2013b). A hazai irodalomban említést érdemes tenni Molnár Anna, Andreides Gábor, Horváth Jenő, Szabó Tibor és Nyusztay László (MOLNÁR A. 2011a, 2001b; MOLNÁR A. – ANDREIDES G. 2011; ANDREIDES G. 2005; HORVÁTH GY. 2005; SZABÓ T. 2012; NYUSZTAY L. 2010) műveiről. A nemzetközi szakirodalomban támpontként használtunk geopolitikai jellegű és az olasz gazdasági aktivitást elemző műveket (ALBERTINI, M. 2011; GRAZIANI, T. 2010).

Nem egyszerű feladat a Balkánt érintő olasz külpolitikai gondolkodásról átfogó képet adni néhány oldalban. Egy ország külpolitikája számtalan tényezőtől függ. Ez a komplexitás a zavaros és nehézségekkel teli belpolitikai élete miatt Itáliára fokozottan igaz. Ennek is köszönhetően a külügyek általában háttérbe szorulnak, másodrangúak. Vagy ha elméletben nem is így volt, a valóságban a grandiózus terveknek sokszor nem jutottak tovább. Rendelkezik azonban néhány folytonossággal. Az olasz külpolitika általános jellemzője a második világháború után a követő jelleg. Követi és belesimul az atlanti és európai tendenciákba, amelyek két fontos alappilléret adják mindig a római külpolitikának. Erről az útról nem is volt tapasztalható letérés az évtizedek során, maximum hangsúlyeltolódás. A másik lényeges jellemzője a hagyományos balkáni külpolitika, amely történelmi, geopolitikai sajátosságai okán a kezdetektől meghatározza Olaszország külpolitikai gondolkodását. Viszont az első köztársaság³⁰ időszakától kezdve, bár ez folyamatosan a prioritások között szerepel, mégsem tud látványos eredményeket felmutatni. Az olasz külpolitika sokkal inkább európai vagy tengerentúli vonalak mentén mozog. Ha van is önálló stratégia, az esetek többségében nagyszabású terv marad, megvalósítás nélkül. Az olasz külpolitikának nincs

²⁹ A 2006-os Gallup felmérés szerint 2006-ban a Törökországra inkább barátként tekintők aránya a részben muszlimok által lakott Koszovóban (Kosovska Mitrovica nélkül) 67,1%, Macedóniában 71,3%, Albániában 56,3%, a bosnyák entitás területén pedig 50,9% volt. Ugyanezen kérdésre, 2011-ben a válasz Koszovóban (Kosovska Mitrovica nélkül) 94,7 %, a Bosnyák–Horvát Föderáció lakói között 66,7%, Albánia esetében 69,2%, Macedóniában 70,3% lett. A nem muszlim területeken is javult a törökök megítélése. 2006-ban a boszniai szerb entitásban a lakosság mindössze 8,2%-a, Szerbiában 21,1%-a, Montenegróban 25,7%-a és Horvátországban 24%-a tekintette barátnak a törököket, addig 2011-ben ez az érték a Szerb Köztársaságban (Republika Sprska) 33,8%, Szerbiában 17,4%, Montenegróban 30,4%, Horvátországban 33,5% volt. (EGERESI Z. 2013).

³⁰ Az első köztársaságnak nevezett periódus a köztársaság kikiáltásától (1946) a hidegháborút követően a pártrendszer összeomlásához is vezető belpolitikai válság és alapvető alkotmányos átalakulás megkezdésének időszakáig tartott (1992).

könnyű helyzete, mondhatni, a belpolitika mostohagyermeké: bár képviselőjére mindig van szándék, de a belpolitika az esetek többségében elvonja a figyelmet róla. Beszédes az az összehasonlítás is, amelyet Nyusztay László tett meg a tanulmányában: az olasz politikai pártoknál a külpolitika nem, vagy csak utolsó helyen szerepel politikai programjukban (NYUSZTAY L. 2010). Olaszország középhatalom, s bár számtalan gonddal és külső nyomással is küzd, külpolitikai lehetőségei, eredményei ezt mégsem tükrözik. Gazdasági képességei jelentősebb szerepre predesztinálnák, de gyakran „politikai törpeként” viselkedik e téren. Nem a helyzetéhez megfelelő szinten képviselteti magát, s bár többször hangoztatta, hogy szeretne kitörni ebből a szerepkörből, ez a legtöbbször csak frázis, s maradt a „belesimulás” politikájánál. Ugyanakkor elvitathatatlan érdemei vannak a híd-politikában. Nemzetközi konfliktusok megoldásában gyakran közvetítő, mérleg nyelve attitűdje többször segítette a balkáni térségben is a felek közötti megegyezést. Másrészt ez a szerepkör Olaszországnak is lehetséges kiút a külpolitikai zsákutcából, hiszen nagyhatalmi játszmákba így tud a legjobb eséllyel bekapcsolódni.

Az olasz külpolitikai érdeklődésnek a kezdetektől kiemelt területe a balkáni térség. A Risorgimento időszakában az olasz nyelvjárásokat beszélő velencei területek, azon belül az isztriai és a dalmáciai térség integrálása a fontos nemzeti célok közé tartozott. Az erőfeszítéseket ugyanakkor nem koronázta siker. Ez volt továbbá az a terület, ahol az I. világháborús erőfeszítések ellenére az olasz területi igényeket (az 1915-ös londoni szerződésben foglalt ígéretek ellenére) csak kisebb részben elégítették ki. A vittoria mutilata, a megcsonkított győzelem érzése részben éppen ezen területekhez kapcsolódott, és a kérdés így hozzájárult a fasiszmus létrejöttéhez, és megerősödéséhez is.

Mussolini rendszere agresszív terjeszkedésbe kezdett, amelynek egyik fő célterülete a Balkán volt. 1939-ben elfoglalta Albániát, 1940-ben megtámadta Görögországot. Jugoszláviából jelentős területekhez jutott, megszállta a mai Szlovénia déli részét, a dalmát szárazföldi és szigeti területeket, valamint a Cattarói-öböl környékét. Az olasz protektorátus Albánia megkapta Koszovót, Metohiját, a mai Nyugat-Macedónia jó részét, a Skhodrai-tótól északra fekvő albán lakta területeket és a Görögország északi részén fekvő, szintén albán etnikai háttérű Csamuria (Csamária) térségét. Montenegró szintén olasz protektorátussá vált. Ez volt azon időszak (1943 szeptemberéig), amikor Olaszország katonai-politikai eszközökkel uralmát/befolyását a legnagyobb mértékben a Balkánon tudta kiterjeszteni. Az olasz fegyverletételt követően a szóban forgó területeket német csapatok szállták meg, majd a helyi partizánmozgalmak szabadították fel. Ez volt az az időszak, amikor az olasz ajkú lakosság jó része kénytelen volt elhagyni ősei földjét. A jugoszláv területekről mintegy 100-200 ezer olasz nyelvet (zömmel venetói dialektust) beszélő istriano menekült (optált) olasz földre.

A második világháború után létrejött bipoláris világrendben Triesztnél húzódott a vasfüggöny, amely a szovjet tömböt és az USA vezette demokráciákat elválasztotta. Olaszország a NATO-hoz, és az európai integrációs szervezethez csatlakozott. Jugoszlávia kommunista vezetésű állam volt, de az „el nem kötelezett” államok csoportjában töltött be fontos, vezető szerepet. Albánia évtizedekre sztálinista berendezkedésű állam maradt, külpolitikájában pedig jugoszláv, szovjet majd kínai orientációt követett, a hidegháború végére pedig bezárkózott. Görögország nyugati orientációt választott egy rövid, de véres polgárháborút követően.

Az olasz Balkán-politikát a II. világháború után több trauma is megterhelte. Nagyon erősen foglalkoztatta az olasz közvéleményt Trieszt elvesztésének lehetősége, ugyanis előbb jugoszláv, majd szövetségi megszállás alá került. Az isztriai háttérterületeit Jugoszláviához csatolták. Végül „szabad város” státuszt kapott és 1954-ben visszatért Olaszországhoz. Ezen kívül más szárazföldi területeket és néhány adriai szigetet a kommunista Jugoszláviához csatoltak. A jugoszlávok Friuli-Venezia Giulia tartomány szlovének lakta területeit is követelték, amit az olasz közvélemény mereven elutasított.

Miközben az olasz külpolitika az 1950-es években nyugat felé fordult (az európai és az atlanti integráció mellett kötelezte el magát) és az ország gazdasági felzárkóztatását támogatta, addig a hagyományos balkáni partnerekkel, olyan területekkel, amelyekkel Itáliának már az ókor óta mély és mindennapi kapcsolatai voltak, a kapcsolatok megszakadtak, elhidegültek, vagy egyenesen ellenségesekké váltak (Jugoszlávia, Görögország és Albánia). Ez hosszú időn át be nem gyógyuló sebeket okozott az olasz közvéleményben.

Az Európa-politika komoly sikereket ért el az 1960-as és az 1970-es években Olaszországban. Az ország számottevő európai hatalommá vált. A balkáni térség továbbra sem képezett prioritást a külkapcsolati rendszerben, amellet, hogy a mediterrán térség iránti érdeklődés megnőtt, de inkább az arab országok irányába, az ország olajszükségleteinek biztosítása érdekében. Egyetlen jelentős kivételt az osimo-i szerződés képez, amelyet olasz–jugoszláv viszonylatban 1975-ben írtak alá, amely véglegesen rendezte az államhatárok és az állampolgárság kérdését is.

Az 1980-as években a gazdasági sikerek nyomán az olasz külpolitika önbizalma is megnőtt. Regionális együttműködéseket kezdeményeztek a szocialista államok bevonásával, mint az Alpok–Adria Munkaközösség vagy a Pentagonale (később Hexagonale, illetve KEK). Meghirdették a keleti politikát, amelyben Olaszország egy Kelet és Nyugat közötti hídszerepet kívánt elfoglalni. Nem is titkoltan egy Németország befolyását ellensúlyozó csoportosulást kívánt kialakítani Kelet-Közép- és Délkelet-Európában. Ebben alapoztak arra, hogy Róma az 1930/40-es években is Berlin ellensúlya volt a térségben. Támogatták Görögország európai integrációs törekvéseit és erőfeszítéseket tettek a térségi biztonság növelésére (antiterrorista harc). Az évtized végére a mélyülő belpolitikai krízis és a gazdasági bajok végül az ambíciók feladásához vezettek, majd olyan mértékű belső változások következtek be, amelyek az első köztársaság végét, alapvető átalakulásokat hoztak. Ugyanakkor a Balkánon a fokozatosan súlyosbodó jugoszláv válsággal kellett szembenéznie.

Az 1990-es években a vasfüggöny lebontásával Olaszország jó esélyeket kapott egy jelentős balkáni befolyással rendelkező regionális hatalmi státus kialakítására. Az olasz helyzetértékelés azonban hibás volt, és úgy látták az olasz politikai elitek, hogy Jugoszlávia egyben tartható és érdemes is erre törekedni. Jobb scénáriónak tűnt a kommunista szövetségi állam valamilyen formában fenntartása, mint elfogadni több nemzeti (és vélhetően német orientációjú) kisállam szomszédságát. Végül Róma elismerte Szlovénia és Horvátország önállóságát, de rossz időzítéssel feltételekhez (az olasz kisebbség széleskörű jogainak biztosításához, valamint a második világháború idején elűzött olaszok kárpótlásához) kötötte azt. Ez nem volt túl szerencsés, ugyanis mögötte irredenta szándékot sejtettek a szlovénok és horvátok is. Az évtized végére az olasz kormányok és a közvélemény erőteljesen támogatni kezdte a térség euroatlanti integrációját, nem csupán európai és atlanti elköteleződésből, hanem azért is, hogy balkáni érdekeltségeit biztosítsa. Az olasz állam szinte valamennyi balkáni misszióban részt vett és tovább folytatta azt a hídszerepet, amelyre már korábban is törekedett (Bosznia-Hercegovinában, Koszovóban, Macedóniában tehát minden balkáni forró pontnál ott vannak az olasz rendfenntartók, illetve biztonsági erők). Az olasz külpolitikának az európai és atlanti politika mellett a „keleti figyelem”, ha nem is egyenlő súlyú, de integráns része lett. Az olasz hagyomány szubregionális kezdeményezések alakítására a Balkán térségében folytatódott: 2011-ben létrehozták az Adriai–Ion Stratégiát, az Adriai- és a Jón-tenger menti államok részvételével, olasz dominanciával, annak érdekében, hogy a régiós stabilitást erősítsék.

Olaszország (Németország mellett) a Nyugat-Balkán államainak egyik fő kereskedelmi partnere és az egyik legnagyobb befektető is. A befektetések főként a pénzügyi szektorban, az iparban és a közszolgáltatások terén realizálódtak. A volt jugoszláv tagállamokban és Albániában mintegy 30 ezer olasz vállalkozás tevékenykedik. Ezek az olasz vállalati struktúrának megfelelően főként kkv-k. A pénzügyi kapcsolatok a 2008–2011 közötti

időszakban (a pénzügyi válság időszakában) visszaestek, majd újból növekedésnek indultak. Az olasz tőke négy fő ok miatt preferálja a térséget. A mintegy 25 milliós és növekvő piacot, az olcsó (az olaszországinál 30–70%-kal alacsonyabb) munkaerő-költséget, a kedvező adózást és végül a jól képzett és fegyelmezett munkaerőt tekintik a főbb vonzó tényezőknek.

Az itáliai befektetések négy fő területen valósulnak meg a Nyugat-Balkánon: a pénzügyi szektorban, az autógyártásban, a szállítmányozás terén és az energiaszektorban (2. táblázat). Ezek mellett a kereskedelem és a könnyűipar területén, valamint a turizmusban és az ingatlanfejlesztésben találkozhatunk olasz tőkével működő vállalkozásokat (ALBERTINI, M. 2011).

2. táblázat: Olasz befektetők a Nyugat-Balkánon

Vállalat/ellenőrzött vállalat	Ország	Gazdasági szektor	Befektetés volumene (millió euró)
Unicredit Banca→ Zagrebačka Banka	Horvátország, Szerbia, Boszni Hercegovina, Montenegró	Bank és pénzügy	n.a.
Intesa-San Paolo→ Privredna Banka Zagreb	Horvátország, Szerbia, Bosznia- Hercegovina, Montenegró	Bank és pénzügy	n.a.
Generali Assicurazioni	Horvátország, Szerbia	Biztosítás	n.a.
Fondiaria-Sai	Szerbia	Biztosítás	n.a.
FIAT→ Magneti Marelli	Szerbia (Kragujevac)	Autógyártás, autóalkatrész-gyártás	> 700 60
Dytech	Szerbia (Niš)	Autógyártás	13,3
Adriatic Spa→ Adriatic Dunav	Horvátország (Vukovár)	Műtrágya	18
STG	Szerbia (Szávaszentdemeter)	bútor	35
Calzedonia	Horvátország (Csáktornya, Varasd) Szerbia (Zombor)	ruházat	100 16
Benetton→ Benetton Croatia	Horvátország (Eszék)	ruházat	16
Benetton→ Benetton Serbia	Szerbia (Niš)	ruházat	40
Pompea	Szerbia (Nagybecskerek, Brus)	ruházat	1,5
Geox	Szerbia (Pirot)	ruházat	8
ENI→ INAgip	Horvátország (tenger, Póla)	földgázkitermelés	n.a.
A2A	Montenegró	energiatermelés	436
Terna	Montenegró	energiatermelés	720
SECI Energie→ Ibarskeidroelektrane	Szerbia (Ibar folyó)	vízienergia-termelés	285
Edison	Horvátország (tenger)	földgázkitermelés	135

Forrás: ICE (Italian Institute for Foreign Trade) survey, 2011, ALBERTI, M. 2011 alapján
Szerkesztette: Pap Norbert

Az Amerikai Egyesült Államok Balkán-politikájáról a magyar kutatók közül Borhi László írt átfogó jelleggel (BORHI L. 2007). A nemzetközi (USA) szakirodalomban a Balkán kérdését Barbara Jelavich (JELAVICH, B. 1983), Vasilis Fouskas (FOUSKAS, V. K. 2003) és Morton (MORTON J. 2004) tárgyalja. Kifejezetten a Bosznia-kérdést Wayne Bert értékeli amerikai szempontból (BERT, W. 1999). Borh, fentebb idézett kötetében kiemeli, hogy az amerikai Balkán-képet nagyban formálta Barbara West 1940-ben kiadott könyve, amely egymással gyűlölködő etnikai közösségek konfliktusainak terepeként írta le a félszigetet. A világhírű amerikai politológus, Samuel Huntington (HUNTINGTON, S. P. 1996) könyvében civilizációs törésvonalaként, konfliktuszónaként írta le a térséget. Egy, a Kongresszus számára készített elemzés a Balkán jövőjéről bepillantást enged a térséget illető amerikai megfontolásokba (WOEHREL, A. 2009).

Az USA döntéshozói számára először a második világháború idején, illetve a szovjet fenyegetés által kiváltott feltartóztatás- (containment) politika kapcsán jelent meg a térség, mint az érdekszférák elhatárolásának terepe. Az 1944. októberi, moszkvai százalékos alku során Churchill lemondott a szovjetek javára Bulgáriáról, Romániáról és a Balkánhoz sorolt Magyarországról. Jugoszlávián osztozkodni kívánt, míg a Mediterráneumban tervezett brit vezető szerephez Görögországra szüksége volt. Az amerikaiak tudomásul vették a brit terveket, és a háború után Görögországnál és Törökországnál húzták meg a nyugati érdekszférák határát. Mivel a britek nem voltak képesek a szovjet nyomás feltartóztatására, ezért az USA vette át a korábbi pozícióikat, elsősorban a Boszporusz és a Dardanellák védelmét. Truman elnök 1947-ben ajánlott segítséget a „kommunista veszély” elhárítására Törökországnak és Görögországnak, majd a két ország 1952-ben belépett a NATO-ba is. Geostratégiai jelentőségük (főleg Törökországé) az volt, hogy lezárják a Szovjetunió terjeszkedése elől a kelet-mediterrán térséget, a Szezei-csatornát, továbbá elzárják a szovjeteket az olajban és földgázban gazdag térségektől. A balkáni status quo fenntartása, vagy a nyugati pozíciók javítása így az USA alapvető érdeke lett a hidegháborús szembenállás idején. Az 1956-os magyar felkelés kudarca után a nyílt fegyveres harc támogatásáról lemondtak. Helyette a szovjet érdekszférából való kiválást szorgalmazták (Románia, Jugoszlávia) különböző kedvezményekkel. A görög polgárháború lezárása után még a kubai válság idején játszott a terület kiemelt szerepet, a Törökországba telepített amerikai rakéták kérdése miatt (1963).

Az USA Balkánt illető politikáját, a hidegháborút követő időszakban a térség konszolidálása, valamint államainak a nyugati, multilaterális (euroatlanti) együttműködésekbe való bevonására törekvés jellemezte. Ez nem csupán a balkáni térségre irányuló politika volt, hanem a tágabb térségben (Kelet-Közép-Európában) követett stratégia is. Az amerikaiak mindenütt igyekeztek erősíteni a nyugati típusú demokratikus fejlődést, a nyugati, közte amerikai tőke beáramlását, de főként, hogy a nyugati szövetségi rendszerbe bekapcsolja lehetőleg az összes még kimaradt államot.

Ennek a törekvésnek erős alapozást adtak az 1989-1990-es változások nyomán elindult, több esetben is pusztító fegyveres küzdelmek, genocídiumok a térségben. Az amerikaiaknak döntő szerepük lett a nyugat-balkáni helyzet rendezésében. Amerikai erők avatkoztak be Bosznia-Hercegovinában a polgárháború lezárása (1992–1995) érdekében és az amerikai adminisztráció nyomása érte el az ún. daytoni rendezést is 1995 novemberében. A Koszovóban zajló albánellenes szerb etnikai tisztogatások leállítását is a határozott amerikai fellépés érte el a NATO Jugoszlávia elleni légitámadásai révén (1999 március–június). Az 1990-es évek intenzív amerikai jelenléte 2001. szeptember 11-e után lecsökkent, az amerikai külpolitika fő prioritása a terror elleni háború lett, Washington figyelmét Afganisztán és Irak kötötte le. A félszigeten a boszniai és az albániai muszlimok között voltak és vannak az Al-Kaidának támogatói, ami nem kerülte el az USA titkosszolgálatának és diplomáciájának a figyelmét sem (WOEHREL, A. 2009). Ugyanakkor a balkáni államok tekintetében a háborús

bűnösök megbüntetését, az euroatlanti szervezetekhez, kezdeményezésekhez való csatlakozás, a gazdasági reformok továbbfolytatásának támogatása volt a fő amerikai politika. Egy fontos aspektus volt a térség államainak megítélésében, hogy mennyiben vették ki részüket az amerikai „terror elleni háború” politika támogatásából, pl. csapatok küldésével. Az amerikaiak gazdasági, valamint szimbolikus jelenléte a félszigeten jelentős maradt. Az amerikai pozíciók különösen Koszovóban váltak dominánssá.

Az amerikai Balkán-politika motivációiban keverednek a reálpolitikai és az amerikai küldetéstudatból eredeztethető megfontolások. Egyesek (FOUSKAS, V. 2003) a térségi energia-folyosó ellenőrzésének szándékát látják az elmúlt két évtized amerikai lépései mögött. Mások (BORHI L. 2007) vitatják ezt és inkább az amerikaiak általános szempontjaiból vezetik le a lépéseket. Eszerint a nyugatos értékeket követő, az euroatlanti struktúrákba betagozódó Balkán szolgálja az amerikai biztonsági és gazdasági érdekeket is.

Az amerikai megítélés szerint a Balkán államai vagy integrálódnak a NATO-ba és az Európai Unióba, vagy a pusztító nacionalizmus uralkodik el rajtuk, és a térség folyamatosan nagy euroatlanti erőket lekötő válságtérség marad. Éppen ezért az USA erőfeszítései főként az atlanti struktúrák megerősítésére irányultak. A Partnerség a Békéért program, valamint az Euro-Atlanti Partnerségi Tanács szerepet játszottak a délkelet-európai államok NATO csatlakozásra való felkészítésében. Magyarország 1999-ben, Románia, Szlovénia és Bulgária 2004-ben, Horvátország és Albánia 2009-ben csatlakoztak a NATO-hoz. Macedónia egyelőre a macedón-görög név vita miatt nem kapott meghívót, de az USA (és más fontos államok is) nyomást gyakorolnak a felekre, hogy kompromisszumos megoldás szülessen. Jelenleg három, a NATO csatlakozási folyamatban résztvevő állam van a Balkánon: Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Montenegró. Közülük Podgorica törekvései tűnnek a legbiztatóbbnak.

Az amerikai törekvéseknek vannak ellenzői is. A már említett orosz törekvések mellett szükséges megemlíteni a kínai szándékokat is. A kínaiaknak csekély térségbeli tapasztalataik a hidegháborús időszakból Albánia kapcsán vannak, amikor egy időszakban különös szövetséget is képeztek. Ennél azonban fontosabb, hogy napjainkban a kínai gazdasági törekvések támogatására jelentős infrastrukturális projekteken (kikötőfejlesztés, más közlekedési projektek, pl. vasúti vonalak korszerűsítése) dolgoznak.

3. táblázat: Befektetések a balkáni térség néhány államában és a legfontosabb import partnerek

ország	év	Az öt legjelentősebb beruházó és részesedésük a teljes FDI-ből (%)	év	Meghatározó import partnerek (%)
Albánia	2010	Görögország (27,4), Olaszország (15,2), Ausztria (13,7), Kanada (10,6), Törökország (10,6)	2014	Olaszország (35), Görögország (11), Kína (8), Törökország (8), Németország (4)
Bosznia-Hercegovina	2010	Ausztria (19,7), Szerbia (18), Horvátország (14,1), Szlovénia (11,2), Oroszország (9,6)	2014	Horvátország (20), Németország (13), Szlovénia (12), Olaszország (10), Oroszország (7), Ausztria (6), Magyarország (5)
Bulgária	2011	Hollandia (21,9), Ausztria (16,5), Görögország (7,7), UK (6,6), Ciprus (5,7)	2014	Németország (12), Olaszország (9), Törökország (9), Románia (8), Görögország (7)
Horvátország	2011	Ausztria (21,2), Magyarország (13,9), Németország (13,7),	2014	Németország (15), Olaszország (14), Szlovénia (11), Ausztria (9), Magyarország (6)

		Hollandia (8,6), Luxemburg (5,4)		
Macedónia	2010	Hollandia (16,5), Görögország (12,9), Szlovénia (12,4), Ausztria (11,1), Magyarország (10,3)	2014	UK (12), Németország (11), Görögország (9), Szerbia (8), Olaszország (6), Kína (6)
Montenegró	2011	Oroszország (15,4), Olaszország (11,8), Svájc (9), Magyarország (8,4), Ciprus (8,2)	2012	Szerbia (29), Görögország (8), Kína (7)
Románia	2010	Hollandia (20,7), Ausztria (17,8), Németország (12,2), Franciaország (8,3), Görögország (5,7)	2014	Németország (19), Olaszország (11), Magyarország (8), Franciaország (6), Lengyelország (5)
Szerbia	2011	Ausztria (17,1), Hollandia (10,1), Görögország (9,6), Németország (9,1), Norvégia (8,4)	2014	Németország (12), Oroszország (11), Olaszország (11), Kína (8), Magyarország (5)

Forrás: WIIW adatbázis, ESTRIN, S. – UVALIC, M. 2013, CIA WFB, nemzeti adatbázisok
Szerkesztette: Pap Norbert

Egy alapvető mutatója a nagytérsegi geopolitikai vizsgálatoknak, hogy milyen külső gazdasági érdekeltségeket érhetünk nyomon a vizsgálati tér államaiban. Vajon a nagyhatalmi viselkedést mennyiben befolyásolhatja a közvetlen gazdasági érdek? A 3. táblázat adatai alapján a minden országban a befektetések több mint 50%-át eszközöző legfőbb befektetőket képviselő államok közül hiányzik az USA. Oroszország direkt módon csak két államban (a kicsiny Montenegróban és a Bosznia-Hercegovina szerb entitásában) van jelen. Törökország pedig csak Albániában viszi el az ötödik helyet. A német szerepvállalás jelentős, mert Szerbiában, Romániában és Horvátországban fontos investor, de a fő befektetők anyaországai Ausztria, Olaszország, Szlovénia, Görögország és még Magyarország is jelentős pozíciókat tudhat magáénak. Úgy tűnik, hogy a közelség a befektetők számára fontos szempont. Feltehetően a térségbeli beágyazódás és a térségismeret szempontként jelenik meg a beruházási döntésekben. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a Balkán térségét illető megfontolásokban a gazdaságiak feltehetőleg másodrendűek a biztonságiak mögött.

Az Európai Unió³¹ esetében a Balkán mint tagállami (Horvátország, Görögország, Bulgária), szomszédsági és bővítési kérdés jelenik meg. Mivel a posztjugoszláv térség és Albánia alkotta enklávét minden irányból EU tagállamok veszik körül, a térség minden gazdasági és biztonsági problémája részben az EU ügye is. A közelmúlt és a jelen migrációs válsága is arra utal, hogy a térség államainak konszolidálása és valamilyen pozitív jövőkép nyújtása az egyetlen járható út, ugyanakkor ez rendkívüli módon nehéz is. A nyugat-balkáni államok számára biztosított „európai perspektíva”, ami bizonyos feltételek teljesülése esetén az EU-hoz való csatlakozást jelentheti, alapvető politikai, gazdasági és közhangulatot meghatározó kérdés.

A térség európai integrációs története meglehetősen korán indult, Görögország 1981-ben lett tagja az Európai Közösségnek. A következő bővítésre 2004-ig kellett várni, amikor Szlovénia

³¹ Az Európai Unió esetében nem egy, az előző államokkal egyenrangú szereplőről van szó. A szervezetben résztvevő tagok számos téren különvéleményen vannak. Koszovó státusának megítélésében végletesen meg is osztoztak. A brit és a francia megközelítés számos ponton különbözik a némettől, vagy az olasztól. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyni sem lehet.

és a térséget északról határoló Magyarország uniós tagállamok lettek. Románia és Bulgária 2007-ben, Horvátország 2013-ban csatlakozott. Törökország csatlakozási folyamata évtizedek óta húzódik. Szerbia, Montenegró és Macedónia a tagsági tárgyalások megkezdésére várnak. A tagsági tárgyalások több mint egy évtizede azonban folynak. Montenegró és Szerbia is már fejezeteket nyitott a teljes tagságot kilátásba helyező folyamatban. Macedónia is tagjelölt ország már, de fejezet nyitására még nem került sor. Albánia tagjelölt ország. Bosznia-Hercegovina pedig erre pályázik. Koszovó EU-politikáját öt tagállam blokkolja (Görögország, Ciprus, Románia, Szlovákia és Spanyolország), amelyek nem ismerik el Szerbiától való elszakadását. Az EU kiemelt szerepet tölt be olyan bizonytalan térség stabilitásának biztosításában is, mint Bosznia-Hercegovina (4. táblázat, 1. ábra). A Balkán megoldatlan problémáinak kezelésére a 2012 utáni időszakban a new initiative-vel, a gazdasági, szociális problémák kezelésére irányuló, elsősorban német kezdeményezésű intézkedéscsokorral igyekeztek megoldást találni. A kísérlet igen kevés eredményt hozott.

Az EU megjeleníti olyan államok politikai befolyását is, amelyek korábban önállóan is jelentős szerepet töltek be itt (Franciaország, Egyesült Királyság) és alapvetően befolyásolták annak sorsát. Ez ma kevésbé jelentkezik a bilaterális kapcsolatokban, hanem inkább az EU keretében zajló multilaterális egyeztetési rendszerben ölt alakot.

A Brexit jelentette új helyzet, a jelenleg uralkodó, EU-n belüli „bővítési fáradtság”, a közelmúlt gazdasági válsága, a görög adósságválság, valamint a rendkívül bizonytalan biztonsági helyzet a Közel-Keleten (mely háborús menekültek, valamint jobb gazdasági körülmények közé kerülni akaró migránsok százezreit kényszeríti a balkáni útvonalon keresztül Európába vándorolni) felveti a térség stabilitásával kapcsolatos legalapvetőbb kétségeket. Ugyanakkor felmerülnek az integrációs érettség, vagy az „európai perspektíva” ügyével összefüggő kérdések is. Az Európai Unió jövőjét illető alapvető kérdések sora kapcsolódik napjainkban a Balkánhoz. Mint sajátos tranzit és kapcsolati terület alapvető szerepet játszik az európai, a közel-keleti és az eurázsiai politikában is. Ugyanakkor a Balkán egy olyan térség, ahol az EU-orientáció meghatározó még akkor is, ha a csatlakozási érettség sok kívánni valót hagy maga után.

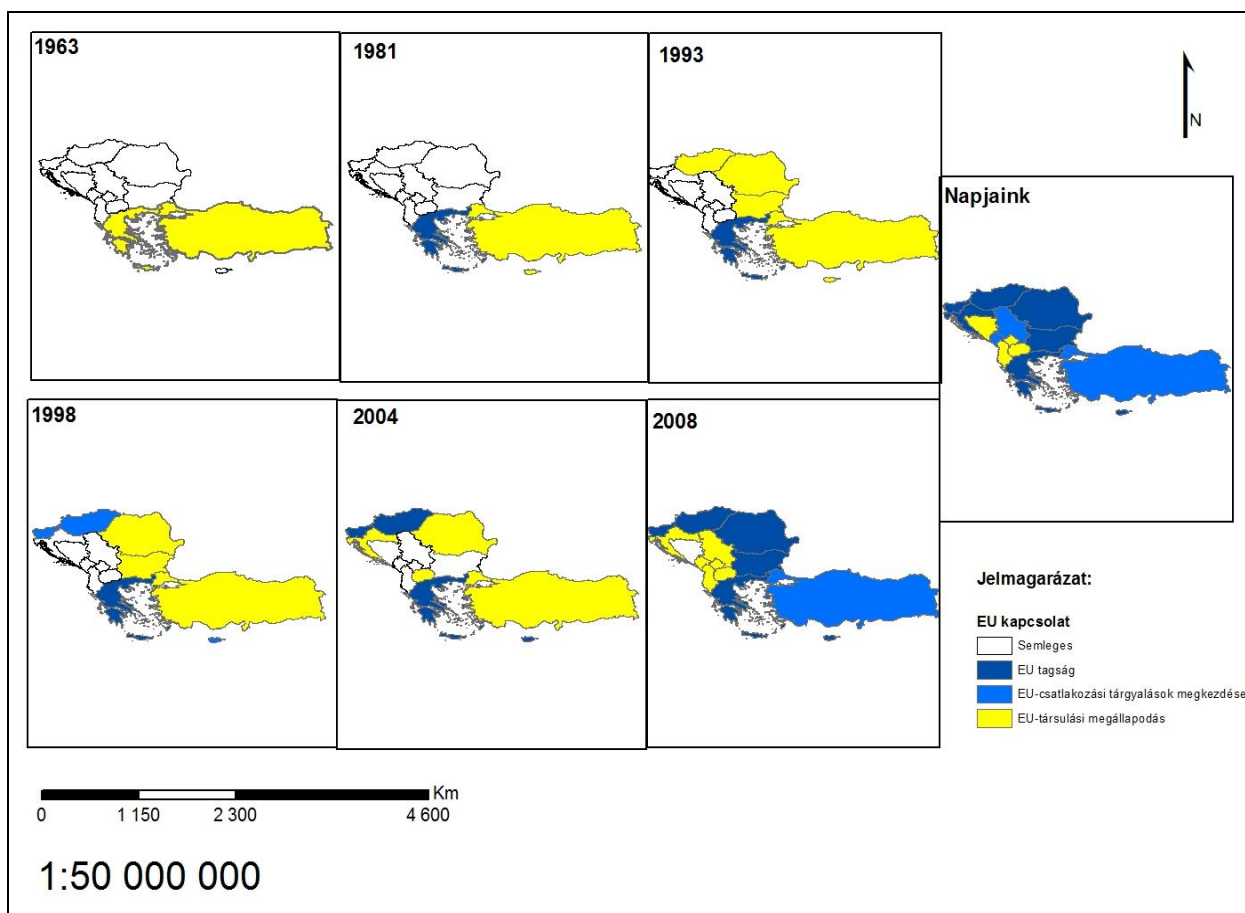
4. táblázat: Magyarországot és a Balkánt érintő szupra-nacionális keretek³²

	NATO partnerségi Megállapodás	NATO tagság	EU- csatlakozási tárgyalások megkezdése	EU-társulási megállapodás	EU tagság
Albánia	1994	2009	-	2006 (SAA)	-
Bosznia Hercegovina	2006	-	-	2015 (SAA)	-
Bulgária	1994	2004	2000	1993	2007
Ciprus	-	-	1998	1973	2004
Görögország	-	1952	1975	1961	1981
Horvátország	2000	2009	2005	2001 (SAA)	2013
Koszovó	-	-	-	2005 (SAA)	-

³² A kelet-közép-európai országokkal kötött, 1991 utáni, EU Társulási Megállapodások az Európai Megállapodások elnevezést kapták. Megkülönböztető sajátosságuk a hagyományos társulási szerződésektől, hogy célként tartalmazzák a társulási viszonyt létesítő országok későbbi csatlakozását. Ezen államok sorai közé tartozott Magyarország is. Az európai integráció további fontos eleme a Stabilizációs és Társulási Folyamat, amelynek fókuszában a Nyugat-Balkán államai állnak. Ezen folyamat részét képezi a Stabilizációs és Társulási Megállapodások (Stabilisation and Association Agreement – SAA), amelyek lényegi elemei hasonlóak a Társulási Megállapodásokéhoz. Az Európai Bizottság a Stabilizációs és Társulási Folyamatot 1999-ben véglegesítette és tette közzé, amelyek hét balkáni államra érvényesek.

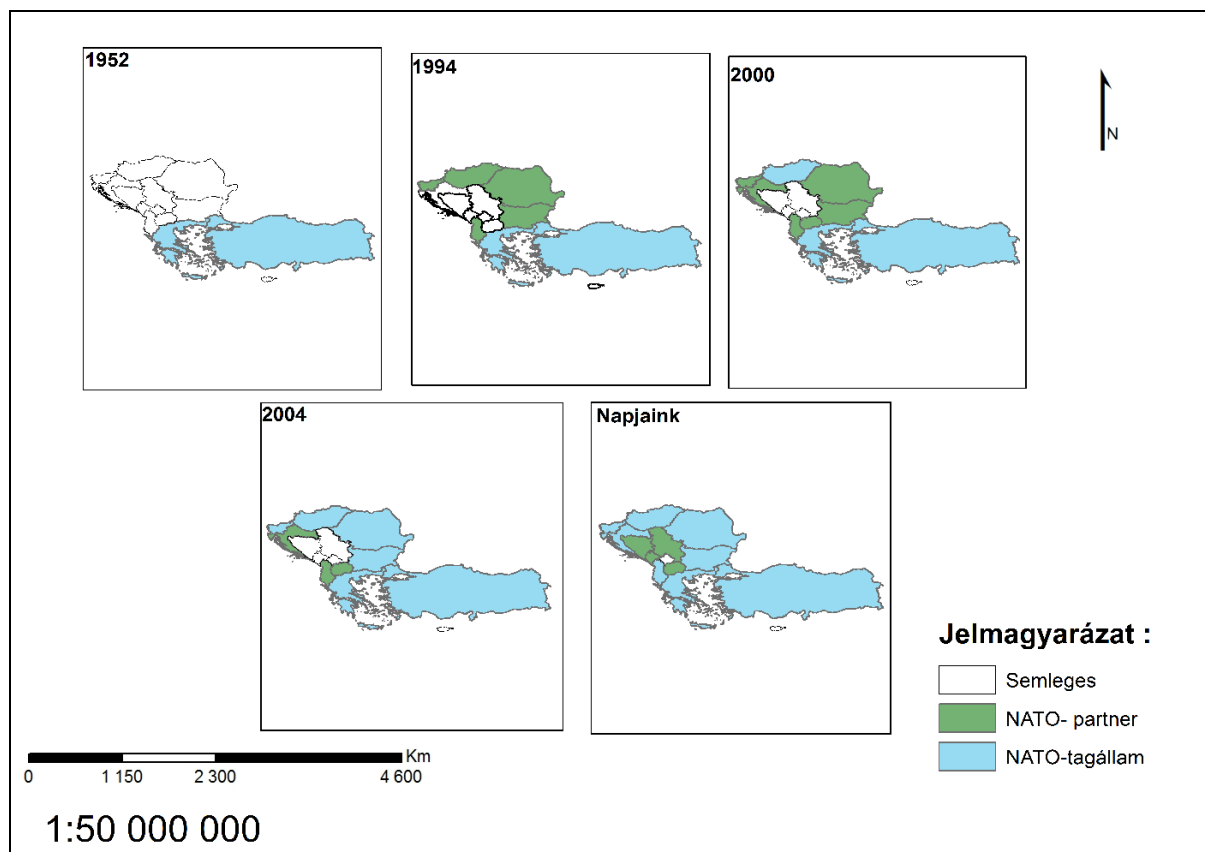
Macedónia	1995	-	-	2001 (SAA)	-
Montenegró	2006	-	2012	2007 (SAA)	-
Románia	1994	2004	2000	1993	2007
Szerbia	2006	-	2013	2008 (SAA)	-
Szlovénia	1994	2004	1998	1996	2004
Törökország	-	1952	2005	1963-64 (?)	-
Magyarország³³	1994	1999³⁴	1998	1991	2004

Szerkesztette: Pap Norbert

³³ A magyar társadalom a déli határait mint civilizációs határokat tekinti és Európa védőbástyájaként fogalmazza meg szerepét.

³⁴ Magyarország a NATO és az ENSZ keretében vállal nemzetközi feladatokat. Jelenleg közel ezer katonával van jelen 12 országban, köztük Koszovóban (a KFOR részeként), Bosznia-Hercegovinában és Cipruson.

1. ábra: az EU és NATO-tagok, tagjelöltek, évszámmal jelölve az integrációs előrelépés

Szerkesztette: Pap Norbert Grafika: Heitmár Csaba

Összegzés

A Balkán politikai térként napjainkban ugyanúgy a nagyhatalmi térférfi és a rivalizálás terepe, mint egykor volt, de a helyzetet súlyosbítja, hogy történelmének legsúlyosabb fragmentáltságát éli. A gazdasági, demográfiai, katonai szempontból gyenge és instabil államok óhatatlanul szövetségesek után néznek. A külső megfigyelők szemében (ebben a fő véleményformáló az amerikai nézőpont) a térség országaiban az eliteket áthatja a nacionalizmus és a korrupció, amelyek a súlyos belső ellentétek és a szomszédokkal való feszültség miatt regionális veszélyforrásként is megjelennek. Ez a megközelítés a térségbeli politikai játszmákban alapvető jelentőségű. A fejezetben vizsgált közép- és nagyhatalmak mozgásterét ez bővíti, de egyben a beavatkozás kényszerét is jelenti számukra. A szövetségi viszonyokat illetően ma egy hárompólusú felállás alakult ki.

Dominánsnak tekinthető az USA vezette nyugati szövetség (NATO és EU). Az USA számára elsődlegesek a biztonsági szempontok és a térségbeli partnerségeit az atlanti szövetséghez való kötődés, illetve távolságtartás alapján ítéli meg. A formális szövetségi kapcsolatoknál az együttműködési hajlandóság fontosabb. A nyugati szövetségi rendszeren belül Németország számára a térségbeli nyugalom és a gazdasági kapcsolatok prosperálása a döntő szempont. Olaszország alapvetően gazdasági érdekei felől közelít a Balkánhoz, de majdnem ugyanilyen fontosak számára a biztonsági kérdések, ugyanis az a történelmi tapasztalata, hogy a balkáni válsághelyzetek menekülteket, a szervezett bűnözés felvirágzását és regionális instabilitást eredményeznek (2. ábra, 5. táblázat).

Oroszország régi partnerein keresztül igyekszik ellensúlyozni a nyomasztó nyugati fölényt, de törekvései inkább csak energetikai kérdésekben jelennek meg súlyosan. Az orosz politika fő potenciális támogatóit Szerbiában, a boszniai Republika Srpskában és többé-kevésbé

Görögországban találhatjuk. Törekvései az energetikai jellegű kérdéseken túl inkább az orosz nagyhatalmi szerep szimbolikus demonstrálására irányulnak.

Törökország tagja a NATO-nak és tagjelölt az EU-ban, de az elmúlt években folytatott politikája egy önálló érdekszféra kialakítására irányult, ami mind ez ideig a NATO-val való együttműködésben és egyetértésben folyt. Ellentmondásos viszonya Oroszországgal és az „iszlám kártya” kijátszása évszázados távolságtartás után, a térség politikai életébe való visszatérését eredményezheti. Politikájában a muszlim államokra, illetve a kisebbségi török és muszlim közösségekre igyekszik támaszkodni, de sokrétű kapcsolatrendszert épített ki más államokkal is. Érdekei és sok tekintetben eszközei is a soft powerhez kötődnek.

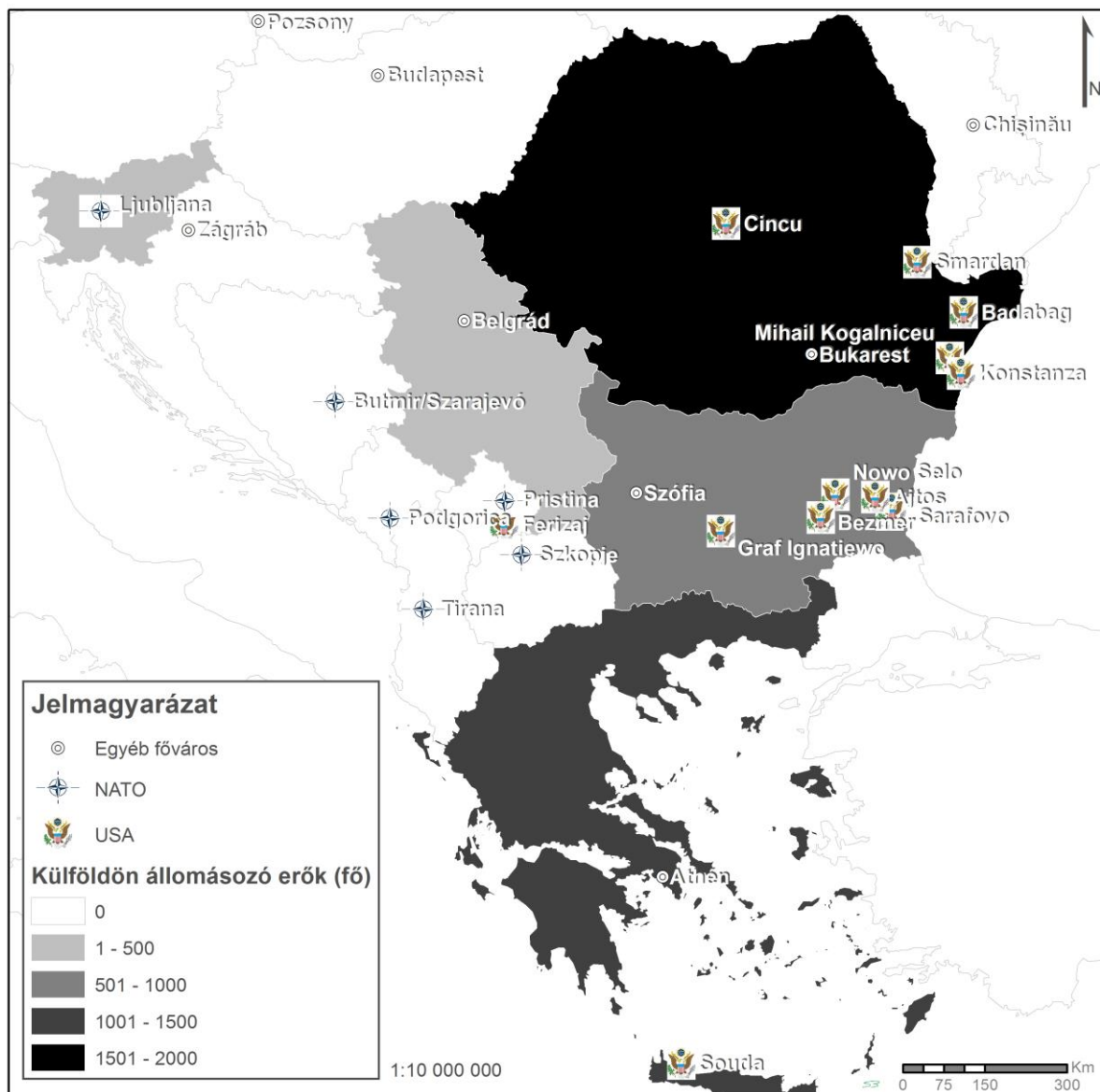
A fő geopolitikai kérdés továbbra is az, ami maradt: a Balkán globális politikai jelentőségű tranzit térség, ahogy egykor hívták: „geopolitikai keresztút”. Az energetikai tranzit, az áruforgalom, de a migrációs mozgalmak csatornájaként is rendkívüli a jelentősége.

Magyarországnak ebben a koordinátarendszerben kell érdekeit érvényesítenie, mint a térség északi szomszédja: meghatározó jelentőségű szereplő, határterület és kapcsolati tér. Alapvető kérdés, hogy Magyarország milyen szerepet töltsön be? Földrajzi helyzete, hagyományai és politikai kultúrája milyen pozíció felvételére készítheti? A magyar történelemben mind a nyugati, mind a török, mind az orosz orientációnak vannak előzményei, a magyar elitcsoportoknak minden orientációban van történelmi tapasztalata. Alapvető kérdés, hogy a részben földrajzi helyzetéből adódó, kapcsolati térként definiált pozíciója egy „végvári” típusú peremhelyzetet, vagy egy minden irányban nyitott közvetítő szerepet kínál-e fel számára? Az ezzel járó feladatokat, valamint az abból fakadó előnyöket a geopolitikai tömbök melyikéhez kapcsolódva teszi, úgy, hogy közben a magyar társadalomban a nyugatos életformának és berendezkedésnek vannak a legerősebb alapjai. A földrajzi pozíció és lehetőség ezzel együtt nem determinálja a sikert és nem egyértelműsíti a sikerességet sem. A hasonló helyzetű államok közül többféle példa és modell kínálkozik. A sikeresnek minősítettek közül a finn és a balti államok útja, míg a kevésbé sikeresek közül Moldováé vagy Belorussziáé. Kérdéses, hogy mekkora a magyar kormányzat mozgástere, illetve a térségben megmozduló nagy erők mennyiben veszik figyelembe a magyar szempontokat, törekvéseket? Kérdéses, hogy a magyar kormányzati politika kellőképpen meg tudja-e fogalmazni elképzeléseit, s ha igen, azt végre tudja-e hajtani?

5. táblázat: Nemzetközi katonai erők Boszniában és Koszovóban

EU Althea (Butmir)				KFOR (Pristina)			
Ország	fő	Ország	fő	Ország	fő	Ország	fő
Albánia	1	Macedónia	11	Albánia	10	Litvánia	7
Ausztria	321	Magyarország	45	Ausztria	521	Luxemburg	24
Bulgária	10	Olaszország	4	Bulgária	10	Magyarország	320
Chile	15	Románia	44	Csehország	8	Moldova	41
Egyesült Királyság	33	Spanyolország	9	Dánia	35	Németország	799
Finnország	5	Svájc	19	Egyesült Államok	712	Norvégia	2
Franciaország	1	Szlovákia	35	Egyesült Királyság	1	Olaszország	542
Görögország	2	Szlovénia	9	Észtország	2	Örményország	35
Hollandia	3	Törökország	234	Finnország	21	Portugália	181
Írország	7	TOTAL	844	Franciaország	3	Románia	53
Lengyelország	36			Görögország	111	Svédország	6
				Írország	12	Szlovénia	332
				Hollandia	5	Svájc	186
				Horvátország	24	Törökország	372
				Lengyelország	246	Ukrajna	25
				Kanada	5	Total	4651

Forrás: EU Althea, illetve NATO Kfor-missziók hivatalos weboldalai

2. ábra: Nemzetközi katonai erők a Balkánon és annak környezetében
Szerkesztette: Pap Norbert, Grafika: Simon Bertalan

III. A Balkán politikai földrajzi képe magyar szempontból

A társadalmi közösségek politikai aktivitását jelentősen segíthetik vagy korlátozhatják a földrajzi körülmények. A Balkán-félszigeten a felszín horizontális és vertikális tagoltságából, az erőforrások eloszlásából, a belső vízrendszer sajátosságaiból és a tengeri szomszédsági viszonyokból, valamint a terület északi lezártságának hiányából olyan (geo)politikai következmények adódnak, amelyek évszázadok óta alapvetően befolyásolják az itt élő közösségek életét és befolyással vannak a jövőbeli kilátásaikra is. Az előző fejezetben nagyhatalmi és középhatalmi szempontból elemeztem a Balkán-félszigetet mint geopolitikai tranzitteret, ütközőteret valamint kapcsolati teret és az itt jelentkező hatásokat. Az elkövetkező fejezetekben a földrajzi faktorok szerepét, hatását vizsgálom a Balkánon élő társadalmak állami kereteire. Azt vizsgálom, hogy ezek miképpen befolyásolják az államok berendezkedését és az államközi kapcsolatokat. A regionális nemzetközi kapcsolatok földrajzi dimenzióit a térszemléletben, az úthálózatban és migrációban, a városhálózatban, a fővárosok hálózatában és a határrendszerben vizsgálom. Érdeklődésem alapvetően magyar szempontú, azt kutatom, hogy a térkapcsolatok regionális rendszerében hogyan értékelhetők a magyar pozíciók.

Ami a magassági tagoltságot illeti, jellemző a hegyi és erdős jelleg: a terület 15%-a 1000 m magasság felett fekszik, összehasonlítva Európa más területeivel, amelynek csak 6%-a 1000 m feletti, a hegyvidéki jelleg sokkal meghatározóbb. A folyóvölgyek szerepe a megtelepedésben és a politikai térszerveződésben is jelentős, melyet a település-, illetve főleg a városhálózat kifejlődése, de a történelmi államrendszer kialakulása, szerveződése is bizonyít. A Balkán uralkodó sajátossága a kapcsolati/tranzit jelleg Európa középső és nyugati területei, valamint Ázsia között, ami a városhálózat mellett az úthálózatra, személyforgalomra, árucserére, valamint a katonai mozgásokra is döntő hatást gyakorolt. Másodlagos kapcsolati jelentősége van a térségnek a Közép-Európa és a Mediterráneum, harmadrendű pedig kelet-nyugati irányban a Fekete-tenger és a Jón-tenger között. Nem csak a megtelepedés, de például az eszmék áramlása is ezeket az irányokat követi.

A jelen dolgozat vizsgálati területe már a klasszikus geopolitikai elméletekben is szerepet kapott. A Mahan-i elgondolás szerint a Földközi-tengeri térség alapvető szerepet játszik a stratégiai víziutak (pl. Boszporusz–Dardanellák) ellenőrzésében. A Spykman-i Heartland-Rimland-elméletben a tengeri–szárazföldi típusú ellentét egyik konfliktustere, a trumani „containment” kapcsán központi szerepet játszott, mint a Görögországot és Törökországot megvédeni kívánó Amerika első jelentős feladata a Szovjetunió ellenében. A Reagen-i „Gonosz birodalma” koncepcióban ütközőzóna a NATO és a szovjet szövetségi rendszer között. A Huntington-i civilizációs konfliktus-elméletben a boszniai konfliktus egyike a leginkább fontos, bizonyító erejű példának, ahol a katolikus horvátok, az ortodox szerbek és a muszlim bosnyákok, hátuk mögött a civilizációs azonos hovatartozású szövetségeseikkel, vívnak háborút. A világot manicheusi módon felosztó amerikai geopolitikai víziókban gyakran jelenik meg mint gyanús balkáni diktatúrák hona, ahonnan a békét terroristák, szervezett bűnözők vagy elvakult nacionalisták zavarhatják meg. A térség mint a geopolitikai tudományos gondolkodás vizsgálati terepe is régóta szerepet játszik.

A magyarságnak a honfoglalás kora óta van ismerete és érdekeltsége ebben a térségben. Számos hatás érte déli irányból és maga is jelentős (időben változó intenzitású, de más és más jellegű) befolyást gyakorolt a térség életére. Tette ezt jelentős kulturális különbséggel, egy olyan nyelvvel, identitással és kulturális háttérrel, amely eleve távolságot képezett a térségbeli más népektől, akik ázsiai eredetű jövevényként tekintettek rá. Mindehhez hozzájárult egy olyan anomália is, hogy a magyarság jellemzően síksági és dombsági megtelepedésű és identitású nép (egyetlen jelentős kivétellel, a székelységgel). A főbb kapcsolati irányokban a

magyar érdekeltség jelen volt és van, ugyanis a Kárpát-medence megkerülhetetlen tranzitterületként ezekben szerepet játszott.

III.1. Térszemlélet

A Balkán-félsziget, azon belül a szűkebb, napjainkban reflektorfénybe került problémásabb Nyugat-Balkán kategória és a tágabb, semlegesebb Délkelet-Európa iránti magyar érdeklődés is hosszabb ideje töretlen. A térség mibenléte, lehatárolása, politikai és kulturális értelemben változó kiterjedése (a teljesség igénye nélkül) a magyar geográfia több képviselőjének is felkeltette már az érdeklődését (MENDÖL T. 1948; KOCSIS K. 2005; HAJDÚ Z. 2003; PAP N. 2005a, 2005b, 2006a, 2006b, 2006c, 2006d, 2010a, 2013a; M. CSÁSZÁR ZS. – PAP N. 2011, REMÉNYI P. 2011b; VÉGH A. 2011). Ezek a munkák minden esetben igyekeztek választ adni arra a jelen dolgozat szempontjából kiemelt kérdésre, hogy a magyarságnak, illetve Magyarországnak a balkáni terekhez milyen viszonyulást kell kialakítania. A bennfoglaltság, vagy kívül maradás, a szomszédság, a partnerség, a fölé- vagy esetleg az alárendeltség, az elhatárolódás, vagy éppen az összekapcsoltság, a párhuzamosság, sok esetben a közös történelem, a sokoldalú és sokszálú gazdasági, kulturális, politikai és katonai kapcsolatrendszer vizsgálata is megjelent ezen írásokban ágazati és területi kategóriákban egyaránt.

A fő kérdés a Balkán-félszigetnek a magyarság, illetve Magyarország szempontjából fontos regionális tranzit jellemzői, valamint a bizonytalan, időnként változékony jellegű északi határ kezelése. Összekapcsolódni, részt venni a térségi folyamatokban, vagy ellenkezőleg, elzárkózni, egy európai „védőbástya-szerepet” betölteni, amely egyben a (geo)politikai perifériává válás programja is. A Balkán regionális tagoltsága sok kérdést vetett és vet fel ma is. A keleti és a nyugati térfélre tagolódás már a görög és latin rítusú kereszténység kifejlődése, majd az 1054-es egyházszakadás idejére alapvető regionális tagoltság alapjává vált. A keleti ortodoxok autokefál egyházakat hoztak létre, míg a nyugati kereszténységben a reformáció hatására jöttek létre az északi peremtérségben új, nyugati keresztény tömbök és szórványok. Az oszmánok megjelenésével a struktúra bonyolultabbá, töredékesebbé vált, kialakultak a muszlim tömbök és szórványok is. A nemzeti kérdés megjelenésével a vallási mellett az etnikai/nemzeti hovatartozás is erősítette a regionális tagoltságot. A karakteres keleti és a sajátos arcú nyugati területek mellett a Balkán északi része vált a leginkább összetett, bonyolult és bizonytalan tartalmú, valamint lehatároltságú alrégióvá.

A Balkán, illetve a balkáni tér, mint szomszédsági kérdés nemcsak a magyarság és nemcsak Magyarország számára vált kérdéssé, hanem a szlovénok, a horvátok és időnként a mai osztrákok elődei számára is. A románok és Románia számára is fontos orientációs iránnyá vált, de esetükben sokkal inkább megjelent a bennfoglaltság kérdése, mint a többi északi határnép esetében. Az oszmán múlt öröksége, valamint az ortodoxia miatt a románok számára a Balkán mindig is hasonló minőséget fog jelenteni, bár az ország Közép-Európához és Kelet-Európához is erősen kötődik. Az osztrákoknak ténylegesen szomszédsági a kapcsolatuk és gazdasági (időnként politikai) érdekeltségeik is a térséghez kötik őket. A szlovénok esetében a déli szláv nyelvek csoportjához tartozás és a 20. századi közös jugoszláv múlt képezi a kapcsot. A horvátok számára a déli szláv nyelven és a jugoszláv múltjukon túl az is, hogy településterületük mélyen benyúlik a Balkán területébe.

A Balkán-félsziget északi lehatárolásában nincs egyetértés, de geográfiai alapon nem is lehet konszenzust találni. Ha összehasonlítjuk a két másik dél-európai félszigettel, akkor azok északi határai fenséges, fal-szerű hegységekben zárulnak (Pireneusok, Alpok). Az Ibériai-félsziget esetében a politikai (400 éve változatlan politikai határ), míg az Appennini-félsziget esetében a kulturális határok (latin-germán) váltak igen erőteljes elhatárolhatóság alapjává. A Balkán esetében a természeti tényezők, a természeti határjelölők kevésbé drámai

megjelenésűek, a kulturális tér mozaikos, a politikai határok pedig roppant változékonyak voltak az elmúlt 200 évben. Az összehasonlítás a Balkán esetében egyértelműen hátrányokat állapít meg. A Balkán északi határára számtalan meghatározás született (3. ábra, 6. táblázat), melyet már több ízben vizsgáltunk (PAP N. 2006a, 2006b, 2006c, 2006d, 2013a). Ezek a „határok” ugyanakkor ráirányítják a figyelmünket a térség sokféle lehetséges szemléletére és egyes földrajzi kulcselemeire is.

A balkáni földrajz alapvető kérdése, hogy van-e egyáltalán olyan, hogy „Balkán-félsziget”? Többen a francia földrajzban felvetik, hogy az általunk vizsgált terület déli része a Görög-félsziget, ami attól északra található, az pedig nem más, mint a „Dunai Európa”, de legalábbis egy nagy földrajzi félreértés helye és tere (DERRAU, M. 1958; BLANC, A. 1965). A térség földrajzi szemléletében ez a különbségtétel alapvető szerepet játszik, de nem csupán napjainkban, amikor a Duna-stratégia keretében egy nagy európai kísérlet/projekt indult, hanem már a 19. században is ez volt a helyzet, amikor az oszmán uralom alól felszabadult népek számára a dunai kapcsolatrendszer a modernizációt, a nyugati nyitást és Európát jelentette. A földrajzilag leginkább „balkáni” állam, Görögország³⁵ ezzel szemben „megszökött”, amikor a hidegháború kitörését követően a nyugati, euroatlanti struktúrákhoz kapcsolódott. A Dél-Balkán így északra „csúszott”, az egykori Jugoszlávia déli térségeibe és Albániába. Láthatjuk, hogy a Balkánon a lehatároltságnak, a földrajzi nevezéktanának, a térközösségi tudatnak, végső soron pedig az identitásnak alapvető szerepe van ma is.

Hogyan születhetett meg ez a problémás térkategória, a Balkán? Jellemző módon egy földrajzi tévedés következtében. A 18. században, nem sokkal azt követően, hogy megszületett az első nagy földrajzi térelmélet (a tájelmélet), Európát fizikai jellemzők alapján nagy, „objektív” földrajzi egységekre osztották. Korábban az volt a megszokott térkezelés, hogy az egyes területeket politikai hovatartozásuk alapján írták le és értelmezték, de a politikai keretek változékonyak voltak és ez nyilvánvaló problémákat okozott egy tudományos nomenklátúra kialakításában. A német geográfusok döntő szerepet játszottak abban, hogy a nagyon kevés terepi ismeret ellenére meghatározzanak nagy európai területi egységeket. 1775-ben Gatterer révén (GATTERER, J. C. 1775) megszületett a Pireneusi-félsziget elnevezés³⁶, majd hasonló módszertannal az Alpoktól, valamint az ókori néven Haemustól (a bolgárok Stara Planinának nevezik) délre fekvő területeket is egy-egy különálló egységként határozta meg. Végül Zeune (ZEUNE, J. A. 1808), egy másik német földrajztudós nevezte el ez utóbbi kettőt is³⁷: míg az elsőnek az Alpesi-félsziget, addig a másinak a Balkáni-félsziget nevet adta (a Haemus helyett annak török nevét, az erdős hegy jelentésű Balkánt alkalmazva). Az Oszmán Birodalmat illető földrajzi ismeretek szerény mivoltára utal, hogy a 18. században az elterjedt térképi ábrázolások alapján az volt a közvélekedés, hogy a Balkán-hegység végigfut kelet-nyugati irányban a félsziget északi részén. Erről már a 19. században nyilvánvalóvá vált, hogy nem igaz, de az elnevezés fennmaradt úgy, hogy közben a megalapozottabb Alpesi-félsziget nem, a Pireneusi-félsziget neve pedig már kevésbé használatos. Más elnevezései is voltak, mint pl. Szláv-Görögország, Ritter pedig a Dunától a Peloponnészoszig terjedő területet mint Görög-félszigetet nevezte meg, de ezek nem rögzültek a köztudatban. Ugyanakkor a Délkelet-Európa elnevezés, amely ugyancsak német

³⁵ Görögország társadalmi-vallási berendezkedése, szomszédsági szemlélete és politikai kultúrája érdemben nem vált el az északi szomszédoktól. Ugyanakkor európai imázst alakított ki az ókori görög kultúra, a demokrácia és az olimpiai mozgalom szülőföldjeként. Mindezeket jelentős turisztikai fogadóterületként, az európai uniós transzferekből felépített infrastruktúrájával a tömegek szintjén is el tudta fogadtatni. A 20. századi gazdasági sikerek révén pedig a hidegháború utáni időszakban mint fejlettebb szomszéd, jelentős befektető és stabil demokrácia jó pozícióban vehetett részt a Balkán újraintegrálódásában. Ebben a számára pozitív folyamatban a 2008-as pénzügyi-, majd az euró-övezeti válság éles cezúrát jelentett.

³⁶ Johann Christoph Gatterer (1727–1799) német történész, geográfus, a göttingeni egyetem professzora.

³⁷ Johann August Zeune (1778–1853) német földrajztudós (Berlin). Az 1808-ban írt „*Gea. Kísérlet egy tudományos földrajzra*” című munkájában fogalmazza meg elgondolását a Balkáni-félszigetről.

földrajzi szemléletet tükröz, használatban maradt, de jelentős tartalmi változásokkal és nem félszigeti jelleggel.

Elmondhatjuk, hogy a térség elnevezése valójában nem fizikai jellemzőin alapul, de ennek ellenére makacsul él az a törekvés, hogy egy kulturális, civilizációs és politikai jelenségek köré fizikai jellemzőkkel írjunk körül. A Balkánt van, aki változó tartalmú geopolitikai keresztútként értelmezi, amely nem csak a fejekben létezik (PREVELAKIS, G. 2007). E sorok írója úgy véli, hogy a Balkánt és a „balkániságot” nem lehet értelmezni Európa és az „európaiság” nélkül (PAP N. 2001). A Balkán leginkább a fejekben élő kategória, de mindenképpen azt idézi, ami ebben a délkelet-európai térségben az ázsiai jellemzőkre (PAP N. 2005a, 2005c) utal. A térség sok tekintetben azt jelenti, ami ellentétben áll Európával, az európai értékekkel, valójában pedig a legnagyobb kihívást is jelenti ezek számára napjainkban.

Felmerül a kérdés, hogy a Balkán, mint területi keret alapot képez-e valamiféle térségi (balkáni) identitásnak? A másik két dél-európai félszigettel összehasonlítva az ellentétes irányú folyamatok különböző válaszokat eredményeztek. Itáliában és az Ibériai-félszigeten a népvándorlás viharait követően évszázadok alatt nagy állami egységek jöttek létre (Olaszország és Spanyolország), amelyek mellett maradtak integrálatlan területek is³⁸. Az államok iránti lojalitás pedig félszigeti identitást eredményezett. A Balkán más pályát futott be. Az Oszmán Birodalom hosszú évszázadokra egyesítette a félszigetet, amely felbomlását követően többször is szélsőségesen dezintegrálódott. Az integrációs erők gyengék, a térségi identitás pedig hiányzik, mert nincs olyan tartalma, amely pozitív múltbéli tapasztalatot és vonzó jövőképen alapulna. A nemzetek feletti identitások közül a jugoszláv (jugo-nosztalgia formájában) él még leginkább, de csak a Nyugat-Balkán egy részén érvényes relevanciával. A leginkább „balkáni” vlachok esetében nem ment végbe nemzeti ébredés, így térségi közös identitásuk sem jött létre. A Balkánt (a félsziget szinonimájaként) egységként legszívesebben a törökök használják, minden más helyi szereplőnek kényelmetlen szomszédságot jelent, a konfliktusos kapcsolatok miatt. A Balkán egy olyan kategória, amelybe való tartozásnak nincs igazán pozitív üzenete, így annak vállalása különösen problémás.

A Balkán-félsziget más határainak vizsgálata is szolgálhat tanulságokkal. A többi határ tengeri jellegű és ezért a lehatároltság kevésbé vet fel drámai kérdéseket, ugyanakkor a félsziget szemlélete igen különböző az egyes szakaszokon. A déli területek hellén világa integráns és lényegi részét képezi a Balkánnak, de különböző okok (többek között az ókori görög kultúra kiemelkedő európai súlya, a korai NATO- /1952/ és EU- /1981/ csatlakozás, a mediterrán jellegnek a félsziget más hasonló területeihez képest intenzívebb megélése) miatt a görög területeken élők legalább annyira tekintik magukat a Mediterráneum részének, mint a Balkánénak. A görögök lakta szigetek egy részének közel-keleti kötődése emellett nem kisebb, mint a balkáni/európai. Görögország évtizedeken keresztül „európai” államként viselkedett, előbb az atlanti, majd az 1980-as évektől az európai közösség elismert tagjaként. Az integrációs folyamatban előrelépett, egyre modernebb arcú ország az athéni olimpiai játékok idején úgy tűnt, hogy véglegesen maga mögött hagyta múltját. A fenntarthatatlan adósságállományt felhalmozó országban a 2008-as pénzügyi válság viszont olyan folyamatokat indított el, amely visszalökte a „problémás” balkáni országok körébe. A migráns- és menekültválság ugyanakkor rávilágított a térség általános tranzit jellegére, valamint a félsziget geográfiai egységére. Ezzel a „Balkán” újabb mélyrepülési folyamata kezdődött meg.

³⁸ Az Appennini-félszigeten Vatikán és San Marino, az Ibériai-félszigeten Portugália és Andorra maradt integrálatlan terület.

3. ábra: A Balkán lehetséges északi határai

Szerkesztette: Pap Norbert különböző földrajzi munkák és különösen Konkoly Sándor dolgozata (KONKOLY S. 2006) alapján,
Grafika: Heitmár Csaba

6. táblázat: A Balkán lehetséges északi határai

A lehatárolások sorrendje É-D irányban		A lehatároló neve
1.	Duna – Dráva vonal	<i>Györffy I.,</i>
2.	Trieszt – Odessza vonal	<i>tradicionalis lehatárolási képzet, melynek nincs azonosítható első képviselője</i>
3.	Duna – Száva – Trieszti-öböl	<i>Lóczy L., Cholnoky J.</i>
4.	Duna – Száva – Isonzó	<i>J. Cvijić</i>
5.	Duna – Száva – Ljubljana – Goricia vonal	<i>G. Ricchieri</i>
6.	a 46-os szélességi kör által határolt félsziget	<i>H. Renier</i>
7.	Száva – Kulpa – Trieszti-öböl	<i>Mendöl T., Lóczy L.</i>
8.	Duna-delta – Isztriai-félsziget vonal	<i>Kogutowitz K.</i>
9.	Déli-Kárpátok vonulata	<i>Lóczy L., Cholnoky J., Mendöl T., Szabó P. Z.</i>
10.	Duna – Száva vonal	<i>Havass R.</i>
11.	a Duna vonala	<i>Tóth Z., Hézszer A.</i>
12.	a Dinaridák gerincei	<i>Hézszer A., Morgenstern H., A. Zeune</i>
13.	Duna – Száva – Una vonal	<i>Tóth Z.</i>
14.	a Balkán-hegység vonulata	<i>A. Zeune, Morgenstern H.</i>
15.	Balkán-hegység – Sar Planina – Rigómező – Dinaridák	<i>Morgenstern H.</i>
16.	Szaloniki-öböl – Fekete-Drin völgye	<i>Cholnoky J.</i>
17.	Szaloniki-öböl – Vlorei-öböl	<i>Mendöl T.</i>
18.	A Balkán nem terület, hanem probléma, ezért nincs is határa	<i>Blanc, A.</i>
19.	Csak Görög-félsziget van	<i>Derrau, M.</i>

Forrás: GYÖRFFY I. 1916; LÓCZY L. 1918, 1920; CHOLNOKY J. 1909, 1914; CVIJIĆ, J. 2009; RICCHIERI, G. 1916; RENIER, H. 1933; MENDÖL T. 1948; SZABÓ P. Z. 1943; KOGUTOWITZ K. 1913; HAVASS R. 1913; HÉZSER A. 1916; TÓTH Z. 1917; MORGENSTERN H. 1874; ZEUNE, A. 1808; BLANC, A. 1965; DERRAU, M. 1958

A különböző szakírók, akik igyekeztek egy földrajzi kapaszkodókhöz köthető észak-balkáni határt definiálni, érzékelhető bizonytalanságban voltak. Az eredeti, a klasszikus megoldás az volt, hogy mely hegylánc zárhatja le a félszigetet északon? A Balkán-hegység mellett erre az attól északra fekvő Déli-Kárpátok szolgált határoló adottságként, illetve a félsziget északnyugati szegletében a Júliai Alpok láncai, esetleg a Dinaridák egyes láncai. Ugyanakkor hatalmas területeken sík vidékek húzódnak a hegyek között, így hamarosan a síkságokon és a hegyek lábánál kanyargó folyók értékelődtek fel térséghatároló földrajzi adottságként. Folyókból számos van és egyik sem jelent leküzdhetetlen akadályt, sokkal inkább az összekapcsoló jelleg az, ami jellemzi őket. Így a Balkánt északról határoló folyók kiválasztásánál meglehetősen önkényesen lehetett válogatni.

A Duna és a Száva fordul elő legtöbbször félszigeti elhatárolóként, de mellettük a Dráva, az Isonzó, az Una, a Kupa, a Drin is fel-felbukkan. Ez a bizonytalanság és az elhatároló érvek csekély súlya okozta, hogy a klasszikus lehatárolások mellett alternatív megoldások is születtek. Vannak, akik szerint a félsziget csak Görög-félsziget, attól északra már valami más (esetleg a Dunai Európa) kerül el. Így jelentek meg az öböltől öbölíig tartó lehatárolások, mint amelyek a Szaloniki-öböltől a nyugati part valamely öbléig (Vlorë), vagy folyótorkolatáig (Fekete-Drin) húzódnak.

Egy másik elhatárolási lehetőség a részleteket homályban hagyó, az Adria északi térségétől a Fekete-tenger térségéig terjedő „vonalak” és sávok meghúzása. Ilyen a 46. szélességi kör térséget illető szakasza, a Trieszt–Odessza vonal, vagy az Isztriai-félsziget–Duna-delta vonala. A fenti megoldások mellett öszvér megoldások is előfordulnak, mint például a természeti jelenségeket és városokat kombináló Duna–Száva–Ljubljana–Gorizia vonal.

Összességében megállapíthatjuk, hogy nincs legitim és széles körben elismert észak-balkáni határ. Mindenki kialakíthatja a maga Észak-Balkánját (illetve annak északi határát), egy megfelelő, számára szimpatikus folyószakasz, hegyvonulat, tengeri kiszögellés (félsziget, vagy öböl), vagy éppen egy kiválasztott jelentős város megnevezésével.

Az Adriai-, a Jón-, a Földközi-, az Égei- és a Fekete-tenger mindegyike sajátos belső világgal bír. A balkáni kikötők, a tengerparti városok népessége ezen keskeny tengerek túlsó partjain élőkkel szoros kapcsolatot alakított ki, valamint évezredek óta össze is keveredett az ezen terekben élő más népekkel. A horvátok az itáliai Molisében is megtelepedtek. Dél-Itáliában albánok és görögök alakítottak ki településeket több hullámban, már évszázadok óta. Az itáliaiak Isztriában, a dalmát és a montenegrói partokon telepedtek meg. A görögök kirajzottak Kis-Ázsiába és a pontuszi térségbe is, a fekete-tengeri partvidék számos pontján is képeznek, néhol évezredek óta, közösségeket. Dobrudzsában tatárok és törökök élnek, de lipovánok is. Ezen területek térszemléletében ezek a tengeri világok jelentik a regionális horizontot. Az 7. táblázat statisztikai áttekintést ad a balkáni tengerpartokról, a szigetvilágról, valamint az államok maritim jellegéről. Az adatok alapján igen nagy szélsőségek jelennek meg a Balkánon. Görögország és Horvátország, a két kimondottan maritim állam mellett három landlocked, de még a fontos kikötőkkel, vagy stratégiai tengerpartokkal rendelkező államok köre is (Albánia, Szlovénia, Montenegró, Bulgária, Románia) megjelenik. Egy érdekes kivétel Bosznia-Hercegovina, amelynek ugyan formálisan van tengerpartja, de érdemi kikötői kapacitása és tengeri képessége nincs. A táblázatból kihagyott Törökországnak a balkáni tengeri érdekeltsége ugyan csak kis területre terjed ki, de kiemelten fontos. Isztambul a térség messze legfontosabb városa és egyben kikötője is egyben.

7. táblázat: A Balkán államainak tengeri jellege³⁹

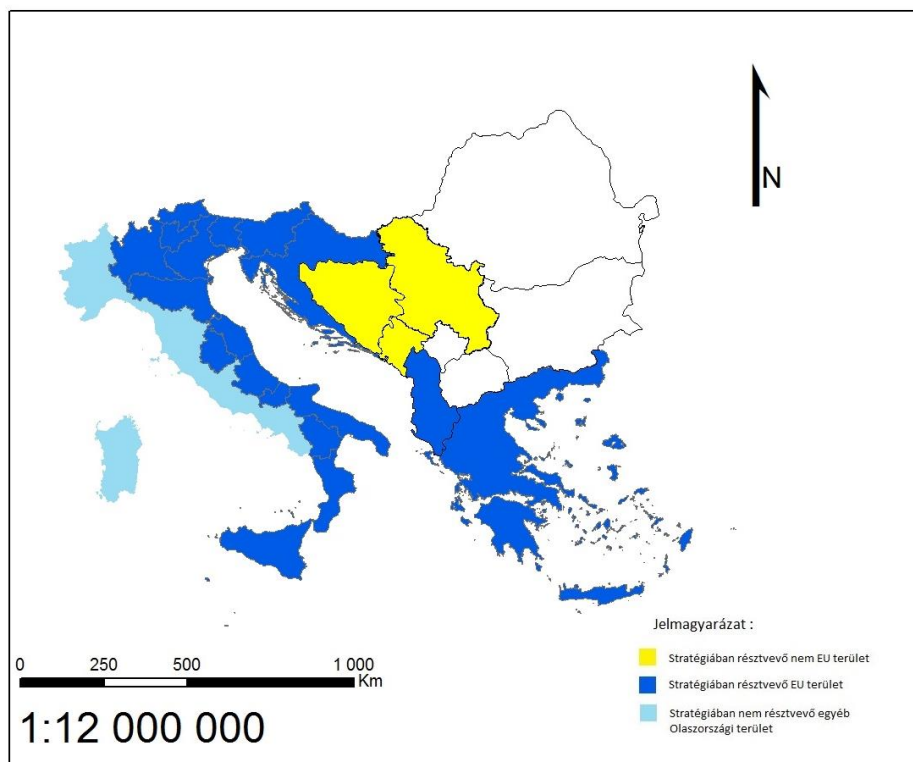
Ország	Tengerpart hossza, km	A 10.000 km ² területre jutó tengerpart (km)	A szigetek területe, az ország területének %-ában
Albánia	380,0	132,0	-
Bosznia-Hercegovina	10,0	2,0	-
Bulgária	378,0	34,1	-
Görögország	13676	1036,0	16,6
Horvátország	5835,3*	1030,9	5,8
Koszovó	-	-	-
Macedónia	-	-	-
Montenegró	102,0	72,4	0,1
Románia	193,5	81,2	-
Szerbia	-	-	-
Szlovénia	46,6	23,0	-

* szigetekkel együtt

Szerkesztette: Pap Norbert ERDŐSI F. 2005 alapján, illetve azt kiegészítve

Az itt tárgyalt földrajzi terekben az utóbbi évtizedekben szupra-nacionális, szub-regionális együttműködési formák és intézmények jöttek létre (Alpok–Adria, Közép-Európai Kezdeményezés /eredetileg Pentagonale, majd Hexagonale/, Jón–Adriai Együttműködés /4. ábra/, Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés, Mediterrán Unió).

³⁹ Törökországot nem vettem figyelembe a táblázat készítésénél, mert adatai nagy mértékben torzították volna a képet.

4. ábra: Az Adriai- és Jón-tengeri régió (2014)

Szerkesztette: Pap Norbert az European Comission alapján, Grafika: Heitmár Csaba

A terület északi részén nem a tenger, de egy nagy folyó, a Duna képezi az összekapcsolódás alapját. A dunai tér, amelyet az utóbbi években az Európai Unió is egy preferált térként kezel, egyike a nagy makrorégiós tervezési és kooperációs kereteknek, amely magyar szempontból is meghatározó jelentőségű. A Duna olyan térközösség, amelynek pozitív üzenete van. A Balkán népei számára a közép-európai tér felé mutató kapcsolatot, az európai modernizációt, a szabadságot és a fejlődést szimbolizálja. Szimbolikusanál jelentősebb szereppel bír, hogy 2011-ben a magyar EU-elnökség idején fogadta el a Duna-stratégiát az Európai Unió (5. ábra).

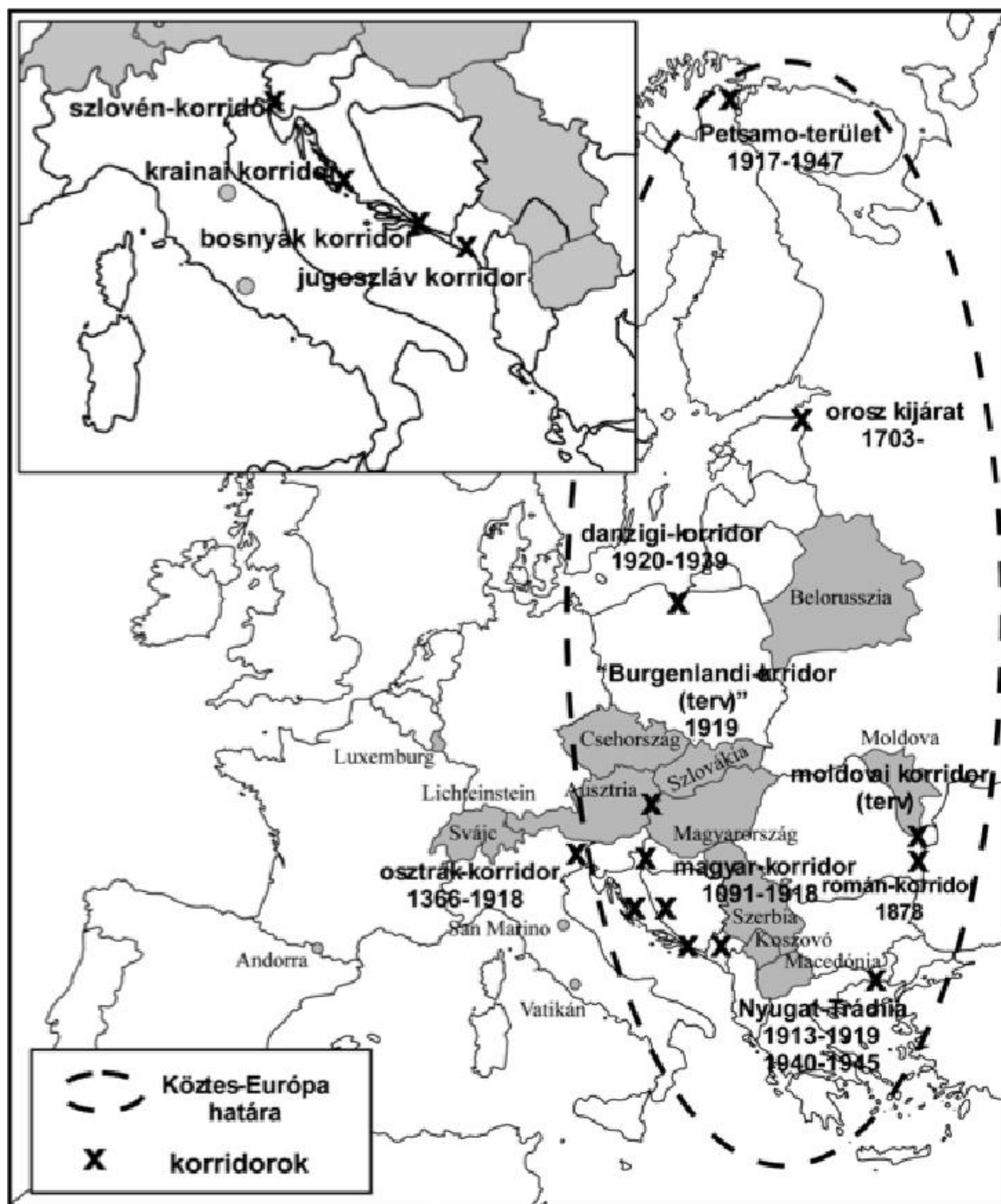

5. ábra: A Duna régiós együttműködési és tervezési térség
Szerkesztette: Pap Norbert az European Comission alapján, Grafika: Simon Bertalan

A tenger közelsége minden nép esetében befolyásolja a térszemléletet. Így a Balkán földrajzi szemléletében az egyébként közeli tengerektől való távolság kiemelkedő kérdés. Az oszmán uralom alól felszabadult népek kisebb-nagyobb államainak a tengerhez való kijutás fontos geopolitikai kérdést jelentett egykor és jelent ma is. Ennek hatására a korridorok/landbridge-ek (6. ábra) geopolitikai konfliktusokhoz, megoldandó államközi problémákhoz vezettek (PAP N. 1997a, 1997b, 2002a, 2002b). Az adriai térségben a szlovénoknak Koper és Piran, a boszniai népközösségeknek Neum, a szerbeknek Bar térsége, korábbi történelmi időszakokban Ausztriának Trieszt, a magyaroknak Fiume/Rijeka, részben pedig Constanta a tenger elérését, a globális gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokban való részvételt jelentette. A bolgárok számára Alexandropulosz az Égei-térségre való kijutás lehetőségét nyújtotta két időszakban is (1914–1918 és 1940–1944).

A szigetek száma és kiterjedése a Balkán térsége esetében igen nagy. Két jelentős, fragmentált területű állam található a félszigeten: Horvátország az Adria keleti partjai mentén 1180 szigettel, Görögország pedig a Jón-tengeren és az Égei-tengeren kb. 1400 szigettel és számtalan szirttel rendelkezik. Ezek nagy része lakatlan és az állami integráció szempontjából problémákat is jelent (kompjáratokkal, rendszeres hajójáratokkal, légiközlekedéssel bekapcsolni az állami, illetve nemzetközi vérkeringésbe). Néhány sziget, illetve szigetcsoport azonban az állami önállóság hagyományával is rendelkezik (Rodosz, Kréta, Jón-szigetek), ez pedig a helyi lakosság identitásán is nyomot hagyott. A szigetek és a „funkcionális szigetek”⁴⁰ (PREVELAKIS, G. 2007) sajátos, elszigetelt tértípusokat jelenítenek meg. A tenger adta „korlátlan” közlekedési lehetőségek ellenére a „gyakorlati” szegénység miatt a szigeti lét nem a szabadságot, hanem sok esetben az elszigeteltséget jelenti.

⁴⁰ Egyes belső, elszigetelt hegyvidéki területeket nevezi meg ezen sajátos terminológiával.

6. ábra: Korridorok Köztes-Európában

Forrás: PAP N. 1997a, 2013a

A félsziget jelleg ellenére a mai Balkánon, vagy Délkelet-Európában ma is vannak államok, amelyeknek jelentős gondot okoz a tengertől való távolság, illetve a szárazföldre zárt jelleg. Ilyenek elsősorban Koszovó⁴¹, részben pedig Macedónia⁴², amelyek komoly nemzetközi

⁴¹ Koszovó 2008-ban vált függetlenné. Mivel a szerb és a macedón államközi kapcsolatai politikailag terheltek maradtak, ezért az új balkáni államocskák számára létfontosságú szállítási útvonal létesítésére a Prishtina–Prizren–Durrës útvonalon építettek autótutat, hogy az ország ásványkincseit albán területen hajózhassák be.

⁴² Macedónia 1991-ben lett független állam, a volt jugoszláv tagköztársaság területén. Mivel a történelmi Macedónia egyes részei az új államon kívül maradtak, ezért Bulgáriában (Pirini Macedónia) és Görögországban (Égei-Macedónia) az új államot ambivalens, illetve ellenséges érzülettel kezelték. Görögország vitatta a

legitimáció-hiánnyal küzdenek. Szerbia⁴³ „landlocked” államként született és területnyereségek sorával érte el, hogy hosszú tengerparttal rendelkező állammá fejlődjön, majd Jugoszlávia széthullásával, az 1990-es években tengerpartjait is elvesztette. A szárazföldre zártság magyar probléma is, hiszen Magyarország 1918-ban elvesztette tengerpartját és „landlocked” állammá vált.

A tengermellékiség mellett a hegyeknek van további jelentős szerepe a Balkán regionális tagoltságában (BRAUDEL, F. 1996; MENDÖL T. 1948; PREVELAKIS, G. 2007). A Dinári-hegység, a Balkán, vagy éppen a Rodope a tengerparttól és a síkságitól különböző életformáknak (transzhumáló pásztorkodás, kolostori közösségek, egykoron a banditizmus, manapság a csempészet) a terepe és egészen a közelmúltig sajátos politikai viselkedésformáké (vérségi alapon szervezett közösségek, törzsi közösségi formák, haduraságok). Egyszóval a hegyvidék az ún. belső perifériák világait is létrehozhatja.

A síkságok kiterjedése kisebb, mint a dombsági és hegységi területeké (a Duna mente, Száva mente (Poszavina), Marica-völgy stb.), de a társadalmi, gazdasági és politikai szerepük nagyobb. Itt találhatók a nagyobb népességkoncentrációk, a legnagyobb városok, a legjelentősebb feldolgozóipari központok. Ezek a terek mutatnak leginkább egy konszolidált kultúrtáj jelleget (7. ábra).

A balkáni térség térszemléletében így a tengertől való távolságnak, a szigetvilág szétterjedettségének, a magassági tagoltságnak, a völgyek és síkságok kiterjedésének, északon pedig a Duna vízrendszerének, feltöltött síkságainak van döntő jelentősége. A magyar szemlélőnek figyelembe kell vennie nem csupán a regionális tagoltságot, de az igen eltérő földrajzi szemléletet is, amely a félsziget különböző területeire jellemző. A magyar megközelítésben a Balkán északi része a történelmi Magyarország lágy alteste, a magyar gazdasági és politikai expanziós törekvések tere. Egykoron a magyar „imperialisztikus” törekvések erre a térségre irányultak (HAVASS R. 1902; BALI L. – PAP N. 2014; SZÁVAI F. – PAP N. 2014). Napjainkban a kis magyar multinacionális cégek (MOL, OTP, Telekom, Trigránit stb.) terjeszkedési terepe és a magyar turizmus egyik fő célterülete is (PAP N. 2010a, 2013a). Az anyagi javak eloszlásának rendjét követve a magyar érdeklődés a magyar kisebbség lakta térségeken kívül a tengerpartokat és a néhány folyóvölgyet célozza meg. A Magyarországot érintő térségbeli hatások olyan tengerentúli folyamatok rendszerébe illeszkednek, amelyeknek háttere ázsiai (közel- és közép-keleti) valamint afrikai, vagy mediterrán dimenziójú. Ezen áramlási terek a fő közlekedési pályákat követik, elsősorban a Duna menti fő közlekedési útvonalat, valamint az Isztambulból kiinduló, észak felé haladó hadiutat és a Vardar–Morava tengelyt. A 2015-ös menekült/migrációs válság sokadjára bizonyítja ennek fontosságát.

Macedónia névhasználat jogosságát és hogy ennek nyomatékot adjon, 1994-ben blokád alá vette az új államot, amikor lezárta előle a szaloniki kikötőt. A névhasználatot illetően pedig máig tartó nemzetközi jogi vita vette kezdetét.

⁴³ Szerbia mint „landlocked” állam született újjá a 19. században a Šumadia régióban és néhány ahhoz kapcsolódó környező területen. A félsziget belsejébe való bezártsága különösen akkor tudatosodott és vált a szerb frusztrációk tárgyává, amikor 1906–1911 között az Osztrák–Magyar Monarchia (Bosznia-Hercegovina és a Novi Pazar-i Szandzsák birtokában) kereskedelmi blokádöt léptetett életbe vele szemben.

7. ábra: A Balkán térség sajátos földrajzi terei (500 és 1000 méter feletti területek, szigetek, tengeri területek, belső medencék és síkságok)
Szerkesztette: Pap Norbert, Grafika: Simon Bertalan

III.2. A Balkán úthálózatát meghatározó természeti tényezők és a főbb útvonalak futása

A Balkán történelmi útjainak vizsgálatát, köztük a magyar szempontból különösen fontosakat több szerző is érintette. Jovan Cvijić 1922-ben megjelent munkájában jelentős terjedelemben foglalkozott mind a Balkán útjainak természetföldrajzi adottságaival, mind pedig a jelentősebb történelmi népmozgalmakkal (CVIJIĆ, J. 2009). A szerb szempontok szerint erőteljesen elfogult és a szerb geopolitikai megfontolásokat közvetítő mű megállapításait csak részben tekinthetjük napjainkban relevánsnak, ami az útvonalakat és az ezeken haladó népmozgalmakat illeti. A magyar geográfiában első ízben Mendöl Tibor (MENDÖL T. 1948), foglalkozott áttekintő jelleggel a természeti környezet leírása kapcsán az útvonalak kérdésével.

A rendszerváltás után keletkezett magyar geográfiai kutatásban több szerző is foglalkozott kitüntetett módon a kérdéssel. Erdősi Ferenc a Balkán Füzetek 3. számában „*A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői*” címmel közölt egy igen erőteljes elemzést (ERDŐSI F. 2005). Tiner Tibor a „*Délkelet-Európa térképekben*” című kötetben magyarul és angolul dolgozta fel a témát (TINER T. 2005). Csüllög Gábor történelmi földrajzi megközelítésben dolgozta fel a történelmi áramlási terek és a migráció kérdéskörét (CSÜLLÖG G. 2015). Kitanics Máté doktori disszertációjában szintén foglalkozott a Balkán áramlási tereivel, migrációs szempontból fontos útjaival, de különösen a katolikus délszlávok Kárpát-medencébe irányuló áramlása szempontjából (KITANICS M. 2014b). Jelen dolgozat szerzője általános összefoglaló művek keretében (PAP N. 2010a, 2013a), az eurázsiai tranzitforgalom aspektusából a nyugat-balkáni korridorok jelenségét értékelve önállóan és társszerzőkkel (PAP N. 1997a; PAP, N. – VÉGH, A. – REMÉNYI, P. 2012), továbbá történelmi jelleggel foglalkozott a kérdéskörrel (KITANICS M. – PAP N. 2014a). Az eurázsiai vasúti kapcsolattal társszerzőkkel együtt foglalkozott, kitérve a Balkán lehetséges szerepére is (FARKAS, A. Z. – PAP, N. – REMÉNYI, P. 2016). A Külügyi Szemle című folyóiratban megjelent írásában stratégiai, geopolitikai szempontból foglalkozott a magyar balkáni kihívásokkal és feladatokkal is (PAP N. 2012).

A félsziget esetében az úthálózat szempontjából hangsúlyoznunk kell, hogy egy fontos európai hídfő volt és maradt Kis-Ázsia és a Közel-Kelet felé. Ütköző, egyben befogadó terület, amelynek időről-időre jelentős szerep jutott a kontinensek közötti, illetve civilizációk közötti migrációs folyamatokban. Az útvonalak és a migrációs irányok kialakulásában nagy hatást gyakoroltak a természeti viszonyok (tengerek, hegyek, hágók, medencék és folyóvölgyek).

A tengeri útvonalak a kezdetektől alapvető szerepet töltek be a Földközi-tenger medencéjében, amire már többen, köztük Braudel és Etienne is rámutatott (BRAUDEL, F. 1996; ETIENNE, V. 1987). A közlekedésben a tengeri útvonalak egészen addig jelentős fölényben voltak, amíg a tengerparti mocsarakat le nem csapolták és a modern technológiával a tengerparti vasútvonalakat, illetve utakat ki nem építették. Ebben a tekintetben a Fekete-, a Márvány-, az Égei-, a Jón-, és az Adriai-tenger egyaránt fontos szerepet töltött be. Stratégiai jelentősége és városképző, csomóponti funkciója volt a tengerszorosoknak, jó kikötői adottságú öblöknek és egyes szigeteknek is.

Ahogy azt már korábban említettem, a félsziget képét és életét alapjaiban határozza meg, hogy igen magas a hegységek aránya, ezért a Balkán meghatározó képe a hegységi jelleg. A hegyvidékek a háborús időszakokban a menedék szerepét töltötték be, a gerilla hadviselés szempontjából igen előnyös földrajzi körülmények miatt. A magas területeken és a völgyekben kis néptöredékek éltek túl a háborús időszakokat. A hegyvidék alapvető tényezője a Balkán etnikai sokszínűségének. A migrációval terhelt időszakokban a forgalom terelésében és a helyben élők megvédésében játszott szerepet. A köztes időkben, illetve az életforma változásával maguk is kibocsátó területté váltak, annak megfelelően, hogy a hegyről a

síkságra, a települések közül pedig a nagyobb, fejlettebb települések felé indult meg a helyi és a nemzetközi migrációs folyamat.

Mivel a jelentősebb medencék, fél-medencék és folyóvölgyi síkságok azok a helyek, ahol a legjelentősebb városok is létrejöttek, ezért a migrációs, vagy éppen kereskedelmi mozgalmaknak ezek az elsődleges célpontjai, erre kanyarognak a legfontosabb utak is. Itt szükséges megemlíteni az Al-Duna, a Balkánon keresztül egészen a Balkán-hegység előteréig húzódó medencéjét, Trákia síkságát vagy a Vardar alsó folyásának alföldjét.

Már Cvijić felhívta a figyelmet arra, hogy a Balkán-félszigetet észak–déli, valamint délkeleti irányban hosszú völgyek tagolják, amelyek biztosítják a közép-európai, valamint a dinári területek és az Égei-tenger vidéke közötti összeköttetést (CVJIĆ, J. 2009).

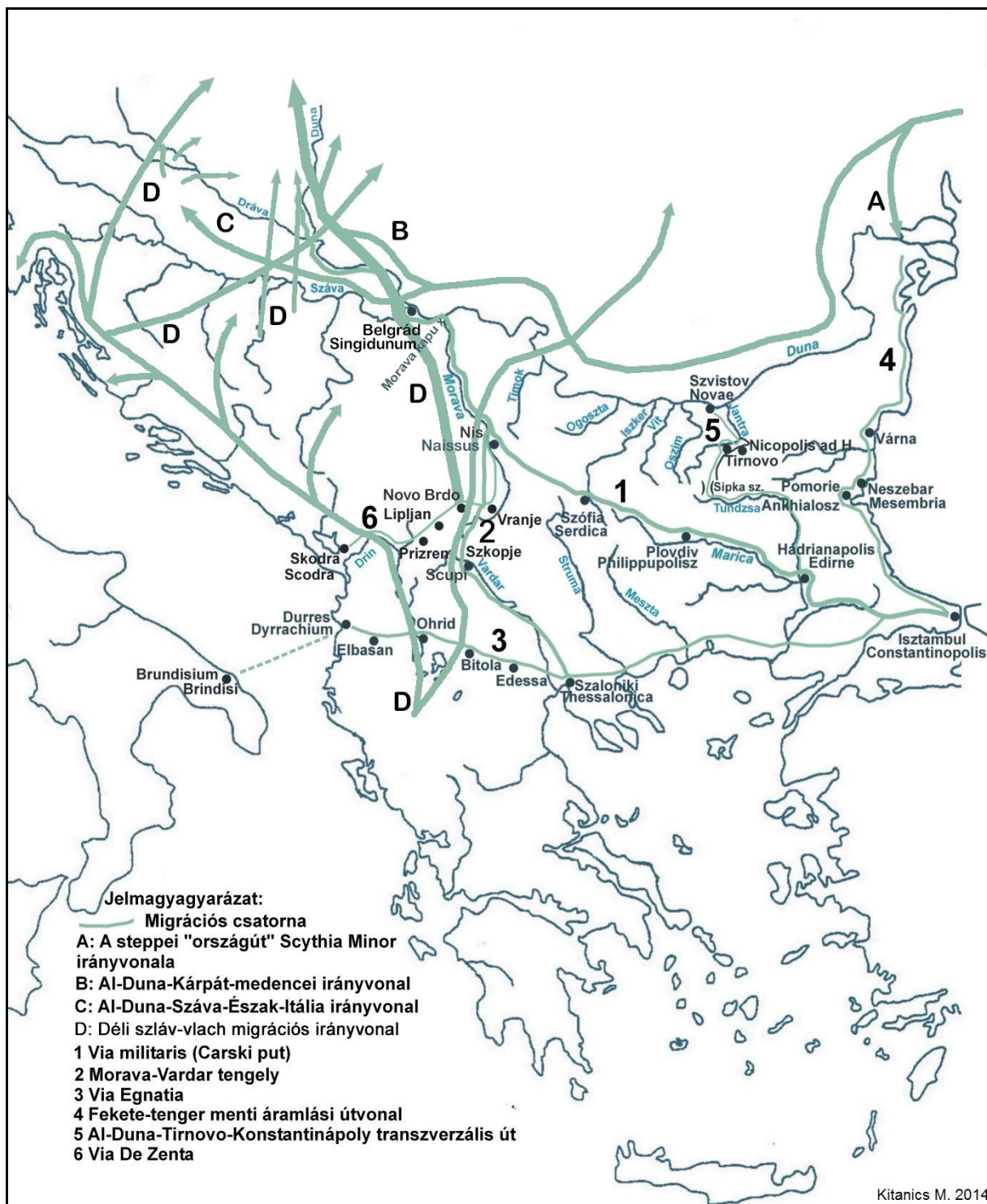
Ezek a völgyek rejtik azokat az utakat, amelyek a római kor óta sajátos névvel bírnak és a félsziget életének fő ereiként szolgáltak. A legismertebbek közé tartozik a rómaiak által alapított „Via militaris”, a középkori „Carski put” (Császári út), később az „Isztambuli út”, amelyen a Berlin–Bagdad vasút szerelvényei is kanyarogtak. Ez a hosszanti irányú útvonal a Morava–Nišava–Marica folyóvölgyeken átívelve a kis-ázsiai és egyben európai kapu Isztambult (Byzantion, Konstantinápoly) Edirnéen, Szófián és Nišen át köti össze Belgráddal.

Az út ezután a Morava-kapun át, a magyar Délvidéken keresztül vezet a magyar országterületre, a Duna mentén halad tovább és az ún. Dévényi-kapu felé lép ki a Kárpát-medencéből az osztrák–német területek irányába. A Morava-kapunak szintén van jelentősége annak az útvonalnak a futásában, amely a Morava–Vardar völgyei mentén Belgrádot köti össze Thesszalonikival. A Via Militaris-hoz és a Szaloniki úthoz is keresztirányú útvonalak csatlakoztak. Ilyen fontos útvonal volt a Fekete-tenger partvidékén futó, az Al-Dunát Konstantinápolyval összekötő út, amely Meszembriát (Neszebár) és Várnát kapcsolta be a közlekedési vérkeringésbe. Egy másik ilyen út a Duna mentét kapcsolta össze a Trák-alfölddel Trnovón, Nikopolis ad Haemumon át, illetve a Sipka-szoroson, a Rózsák-völgyén és a Sredna Gorán keresztül. A Via Egetia a dél-itáliai területekkel biztosított összeköttetést a tengeren keresztül a Morava–Vardar és a Morava–Nišava–Marica tengellyel. Ez a fontos közlekedési pálya az albániai Durrësben indul (Dürrakhion, Durazzo) és a Shkumbi folyó völgyén, Ohridon, Bitolán keresztül tartott Thesszaloniki, végső soron pedig Konstantinápoly/Isztambul irányába. Egy további fontos út az ún. Zétai út (Via de Zeta, Zetski put), amely Shkodrát és környékét a Drin völgyén keresztül Prizren, Novo Brdo, Vranje és Niš érintésével kapcsolta a Morava–Vardar tengelyhez.

A jelen dolgozat szempontjából kiemelkedő jelentőségűek a Balkán nyugati részén kialakult és működő migrációs csatornák egészen napjainkig. Rendszerszintű és geopolitikai jelentőségű hatása volt az Oszmán Birodalom 14–17. századi hódításainak, amelyek következtében a balkáni szláv népek, a vlachok és az albánok a török hadjáratok és a hadjáratok közötti „kis háború” hatására északra mozdultak, a középkori Magyar Királyság területére. Ennek következtében az állam déli részének etnikai és vallási jellege megváltozott, és később már nem is állt helyre. Így váltak a horvátok, az Adria partján élő népből Szlavónia lakosaivá. A szerbek pedig ugyancsak ennek hatására a Duna mentén vonultak északra, a magyar területekre.

Fontos kibocsátó területek voltak a Dinári-hegységnek az Adriáig leereszkedő völgyei és a hegység belső poljái is. A vlachok vándorlása ebből a térségből a Kárpátok irányába, a bunyevácoké a Duna völgyébe, valamint a dunántúli és burgenlandi horvát településterület (a gradistyei horvátok) létrejöttében ez a kibocsátó térség játszott alapvető szerepet. Az észak felé néző folyóvölgyekben futó utakat használták a magyar szállásterületre érkező népcsoportok, köztük azok a bosnyákok is, akik például a dolgozat esettanulmányában szereplő Turbékon telepedtek meg a 16–17. században (8. ábra). A szerbek és albánok kisebb csoportjai a Duna völgyében haladtak és telepedtek meg több hullámban is, amelyekről a magyar kapcsolati fejezetben adok számot.

Egy magyar szempontból kiemelkedő jelentőségű útvonal még az eurázsiai belső területeket a Balkán északi részével, Észak-Itáliával és a Kárpát-medencével összekötő út, az ún. sztyeppeti út, mely a 4. századtól a 13. századig számos nép megtelepedésében játszott szerepet, köztük a magyarokéban is. Ebben az erdélyi hágóknak, illetve a Duna és a Száva vonalának volt döntő szerepe (CSÜLLÖG G. 2015; KITANICS M. – PAP N. 2014a).

8. ábra: A fontosabb utak és balkáni migrációs csatornák
Készült: KITANICS M. – PAP. N. 2014a alapján

III.3. A városhálózat

A Balkán városhálózata hosszabb idő alatt alakult ki, egyes természeti tényezők, az erőforrások helyi szűkössége vagy bősége, a nagytérségi gazdasági kapcsolatok, valamint a politikai tényezők változásai alapján. Ez a városhálózat a kárpát-medencei városhálózattal szoros összekapcsolódásban áll, több tekintetben is szorosan összefüggő rendszert képez. A balkáni városhálózat alapvető színtere a gazdasági és társadalmi kapcsolatainknak, a magyar hatás több esetben is nyomon követhető politikai és gazdasági tekintetben egyaránt. A balkáni fél-periféria a Közép-Európa felől érkező modernizációs hatásokat ezen városrendszeren keresztül nyerte el.

A kérdéssel nemzetközi jelentőséggel a magyar geográfiában Mendöl (MENDÖL T. 1948) a városfejlődés általános és természeti tényezőivel, Kovács (KOVÁCS Z. 2005) a Balkán modern városföldrajzi kérdéseivel, Reményi (REMÉNYI, P. 2011a, 2011b) pedig nagyobb ívű áttekintésében a politikai földrajzi összefüggésekkel foglalkozott. Jelen sorok szerzője a kérdést politikai földrajzi megközelítésben, a határhúzások hatása a balkáni városokra (HARDI T. – PAP N. 2006), valamint Pécs mint kapuváros (PAP N. 2008b) kapcsán vizsgálta. A nemzetközi szakirodalomban Rogić (ROGIĆ, V. 1977) a 20. századi jugoszláv városhálózat átalakulásával foglalkozott, Todorov (TODOROV, N. 1983) a balkáni város fejlődéstörténetét tanulmányozta az oszmán időszakban, Prevelakis (PREVELAKIS, G. (2007) pedig bevezette a birodalmi városok fogalmát.

A félsziget városhálózatának alapstruktúráját elsősorban a természeti tényezők alakították. Mendöl (MENDÖL T. 1948) megállapította, hogy a félsziget belső területeiről radiálisan szétfutó folyóhálózat, valamint a folyóvölgyeket meghatározó hegységek fekvése döntő szerepet játszott a balkáni városhálózat kialakulásában. A főbb városképző folyóvölgyek a Duna, a Száva, a Marica, a Vardar, a szerb Morava, a Neretva, a Drina, a Bosna. A jelentősebb városok a hegyvidék és a síkság, vagy a kontinentális és a maritim területek találkozásánál alakultak ki (eklatáns példája Mostar⁴⁴, a hegláncot áttörő Neretva mentén).

A belső területek szegényes erőforrásai, alacsonyabb népsűrűsége (Koszovó magas népsűrűsége kivételével) nem tették lehetővé a félsziget centrális területein olyan jelentős központok létrejöttét, amelyek olyan államok központjaiként léphettek volna fel, hogy integrálni tudják az egész félszigetet. A belső területek kis, szegényes megjelenésű városai a tágas poljék, a szűk folyóvölgyek kis létszámú és szegény lakosságának települései váltak nagyon korlátozott fejlődési lehetőségeket hordozó központjaivá. Így a legjelentősebb, a térségre legnagyobb hatást gyakorló városok a félsziget peremén, vagy azon kívül, de annak közelében jöttek létre (Bizánc/Isztambul, Thesszaloniki, Trieszt, Belgrád, Bukarest, Várna, Odessza stb.) (REMÉNYI P. 2011a, 2011b). Az itáliai Velence sajátos módon gyakorolt nagy hatást nemcsak az adriai parti és szigeti városokra, de az égei szigetvilág településhálózatára is. Prevelakis éppen a tengeri jelleg alapján tett különbséget tengeri és kontinentális (birodalmi) városok között (PREVELAKIS, G. 2007).

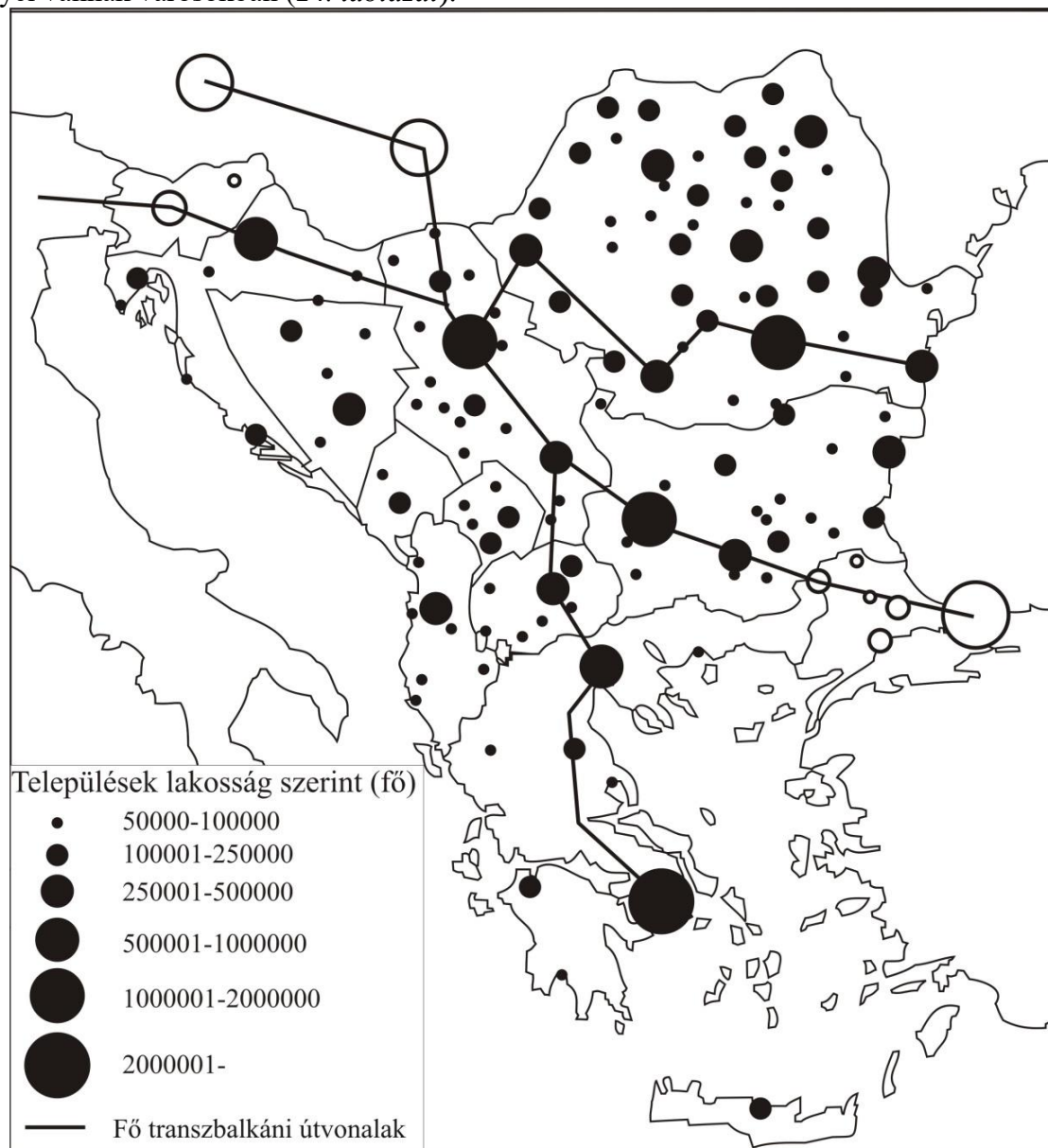
A széttöredezett állami terek szűkös városfejlesztési erőforrásai a nagy növekedést mutató fővárosokra irányultak (Szófia, Tirana, Athén, Skopje, Zágráb), gyakran a többi település rovására is (ILLÉS I. 2002). Így a városhálózat a centrálisan szétfutó folyóvölgyekben, illetve a tengerpartokon hozott létre olyan struktúrákat, amelyeket a városhálózaton belüli nagy aránytalanságok, sok esetben fenntarthatatlan feszültségek jellemeztek. A globális, de legalábbis európai struktúrákba illeszkedett, sokszor kirakat jellegű fővárosok mellett a vidék (sokszor már a vidéki központok is) óriási területeken élhetőségét veszítette.

A nemzeti önérték és reprezentációs igény mellett a városhálózatot befolyásoló politikai tényező még a háború is. A háborús megfontolások a történeti időkben is alapvetőek voltak. A

⁴⁴ Mostar tipikus példája a balkáni hágókapuvárosnak.

védelem igénye és lehetősége korlátozta a városfejlődést, de biztosítottasága esetén garantálhatta a fennmaradást. A hegyvidéki területeken a magaslatok (pl. Veliko Trnovo, Kruje), a tengerparton a kis félszigetek és szigetek (pl. Dubrovnik, Korfu, Szpetsze, Rodosz, Trau) csábítottak városfejlesztésre. A modernebb időkben is a városokat formáló erő lett a háború, gondoljunk Szarajevó, Eszék, Vukovár ostromára, vagy az urbicídium⁴⁵ jelenségére az 1990-es évek boszniai háborújában (SHAW, M. 2000).

A térségben a magyar politikai, gazdasági és kulturális törekvések lenyomatát leginkább a városhálózat őrizte meg (9. ábra). Ezen városok egy része a különböző korokban kapuváros volt (Orsova, Constanța, Fiume, Temesvár, Szeged, Baja, Pécs, Nagykanizsa). Mellette a magyar történelmi emlékezet más, jellemzően a magyar történelmi tragédiákhoz kötődő helyei vannak városokban (14. táblázat).

9. ábra: A Kárpát-Balkán tér városhálózata, és a főbb központok szerepe

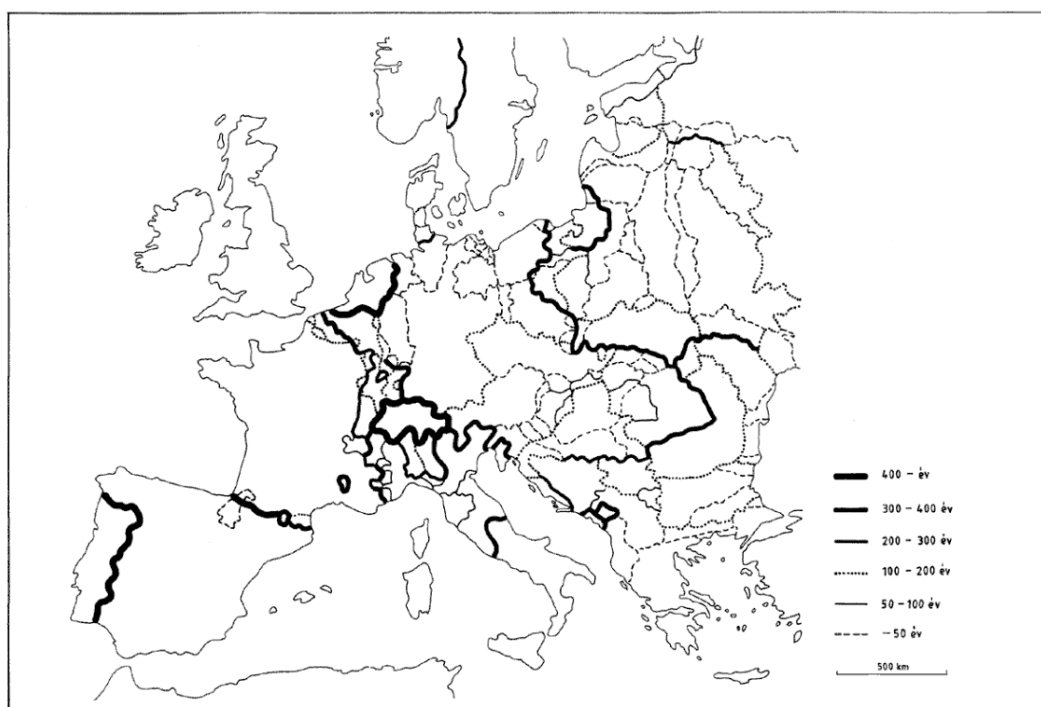
Forrás: REMÉNYI P. 2011a

⁴⁵ Az urbicídium kategória vitatott. A jelenség arra vonatkozik, hogy a városok, amelyek az ellenséges népcsoport lakóhelyei, de egyben szimbolikus helyei is, a modern balkáni háborúkban különösen kiemelt célpontjai a pusztításnak. Nem csak az etnikai tisztogatás a cél, hanem a lakhely és a kulturális örökség (az identitás) elpusztítása is. A kritikusok szerint ezek minden háborúban előforduló jelenségek.

III.4. Változó politikai keretek, a határ- és főváros rendszer

A politikai földrajzi vizsgálatok alapvető kérdése a hatalmi központok és az állami szuverenitás területi kiterjedését jelölő államhatárok vizsgálata. A Balkán esetében a szélsőséges államosodás, a dezintegráció körülményei között alapvető jelentőségű kérdés mindkettő. Regionális központokból, sőt egészen kis településekből is válhat önálló hatalmi központ (főváros) annál a típusú állami fragmentálódásnál, amelyet a Balkán esetén megfigyelhettünk. Athén a fővárossá válásakor 20 ezer fős, Szófia alig 50 ezer fős település volt, és nőtt milliós nagyvárossá. Montenegró korábbi fővárosa, Cetinje viszont soha nem vált igazi nagyvárossá. A határok esetében az átmenetiség és a sérülékenység sok szakaszon jellemző.

A határok kérdését és a városhálózat átalakulását több kutató is vizsgálta, elsősorban Reményi Péter doktori disszertációjában és több publikációjában (REMÉNYI P. – VÉGH A 2006; REMÉNYI P. 2011a, 2011b), valamint történeti földrajzi jellemzőit Pándi Lajos vizsgálta (PÁNDI L. 1997). Klein (KLEIN A. 2014) a bolgár területeket tanulmányozta. A nemzetközi szakirodalomban Rogić (ROGIĆ, V. 1977) a jugoszláv városhálózatról publikált. Jókay (JOKAY, C. 2001) a helyi igazgatási rendszerről írt Bosznia-Hercegovinában, Aganovic és Jovanovic (AGANOVIĆ, M. – JOVANOVIĆ, Z. 1999) pedig a boszniai területi struktúrákról írt. Jelen dolgozat szerzője több korábbi dolgozatban is foglalkozott a kérdéskörrel. Összefoglaló munkákban (PAP N. 2010a, 2013a) a Balkán fővárosaival és határaival, elméleti kérdéseket felvető tanulmányban, társszerzővel közösen Európa határaival (PAP N. – TÓTH J. 2008), speciálisan pedig a magyar–horvát határral foglalkozott (HAJDÚ, Z. – PAP, N. 2005). Társszerzővel közösen összehasonlító vizsgálatot végzett a Kárpát-medence és a Balkán határváltozásainak a településrendszerre gyakorolt egyes hatásairól (HARDI T. – PAP N. 2006). A Nyugat-Balkán határváltozásainak témáját társszerzőkkel vizsgálta (PAP, N. – REMÉNYI, P. – VÉGH, A. 2008). A speciális boszniai határ menti térség helyzetét, a brčkói körzetét ugyancsak társszerzőkkel elemezte (PAP N. – REMÉNYI P. – VÉGH A. 2005). Az albán szállásterületet érintő határproblémákat a Kitanics Mátéval együtt szerkesztett „Albánok” kötetben vizsgálta (PAP N. – KITANICS M. 2010).

10. ábra: Határállandóság Európában (PÁNDI L. 1997)

A Balkánon – ahogyan azt a határállandósági térkép is mutatja (10. ábra) – nincsenek igazán stabil, több évszázados szárazföldi határok. A Nyugat-Balkánnak a hidegháborút követő államosodási folyamatai viszont azt eredményezték, hogy ezen új határokhoz képest a térség többi határát mint „rég” határokat tekinthetjük, bár Európa más határaihoz képest ezek nem igazán régiek. A Nyugat-Balkán határai a korábbi 3052-ről 6222 km hosszúra „nőttek” (REMÉNYI P. 2011a, 2011b), az államok száma a Nyugat-Balkánon a korábbi kettőről hétre emelkedett, ami azt jelenti, hogy a határok kérdése alapvetően változott meg az elmúlt 25 évben (11. ábra). A térségnek a magyar államterülettel érintkező határaival később, a magyar kapcsolati fejezetben foglalkozom. Az alábbiakban a „rég”, azaz a 19. században és a 20. század első felében létrejött határokat tekintem át.

11. ábra: Napjaink államhatárainak kora a Balkánon
Szerkesztette: Pap Norbert, Grafika: Simon Bertalan

Az adriai-tengeri határok a természeti tényezők miatt viszonylag stabilak, bár az isztriai térségben kialakult a 20. század folyamán több olyan államközi konfliktus is, amelyeknek napjainkig érződik a hatása. Az I. világháború után a fiumei, a II. világháború után a trieszti (PÁNDI L. 1997), valamint a szlovén államiség létrejötte után kialakult pirani-öböl (PAP, N. 2013a) konfliktusok mind a szűk, észak-adriai térséghez kötődnek, amelyek mozaikos etnikai

térben, stratégiaileg fontos területen, az egymásnak feszülő nemzeti ambíciók és a nagyhatalmi támasztékok hatására alakultak ki.

Egy másik problematikus térség a neumi korridorhoz kapcsolódik, amely az oszmán időkben, a karlócai béke idején⁴⁶ a raguzai kereskedők igényeit figyelembe véve került kialakításra, és Jugoszlávián belül, mint érdemi helyi hatással nem járó történelmi rekvizitum fennmaradt. A függetlenné váló Bosznia-Hercegovina megörökölte azt, a bosnyák korridor pedig ma kettévágja Horvátország szárazföldi területeit egy nagyobb északi és egy kisebb déli részre. Ez a bosnyák–horvát viszonyt befolyásolja, elsősorban a pločei kikötő használatával kapcsolatos vitákban. A neumi kitüremkedés kikerülésére és közömbösítésére a horvát állam hosszabb ideje tervezi egy a horvát Pelješac-félsziget és a szárazföld közötti híd megépítését. Erre a jelentős beruházási igény miatt eddig nem került sor (REMÉNYI P. 2011a, 2011b; PAP, N. 2013a).

A szerb–román határ részben vízi, részben hegyvidéki, részben pedig síkvidéki, amely jelentős részben egy etnikailag mozaikos területen (Bánát) húzódik keresztül. A határ története viszonylag békés és a kooperáció olyan lenyomatait hordozza, mint például a Vaskapu erőmű. Kijelölése részben 1804–1833 között, majd az I. világháború után történt. A határszakasznak a Jugoszláviát/Szerbiát sújtó nemzetközi embargó idején sajátos szerepe volt a kiterjedt csempésztevékenység színhelyeként (REMÉNYI P. 2011a, 2011b). Napjaink migrációs válságidőszakában számítani lehet rá, hogy az embercsempészek ezeket az útvonalakat fokozatosan újra használatba veszik.

A szerb–bolgár határszakasz nagyrészt az 1878-as berlini kongresszus, illetve a Balkán-háborúk során alakult ki. Ezt a határt kismértékben módosította az I. világháborús békerendezés, amely Jugoszláviához csatolta Strumicát és a vasúti közlekedési szempontból fontos Jasenovacot, valamint Bosilegrad és Dimitrovgrad városokat, kisebb létszámú bolgár lakossággal együtt. A határ nem vitatott, futásának fizikai jellemzői is kedvezőek a földrajzi legitimáció szempontjából, mert hegyvidéken vezet végig, illetve a Timok folyóra támaszkodik, de nem tekinthető etnikai határnak, így legitimitása sem teljes. A természetes átkelők, folyosók száma csekély, de forgalmas. Az egyik legfontosabb és legforgalmasabb természetes átkelő, amely áttöri a határt, a Nišava-völgy.

A koszovói–albán határ nagyrészt 1912-ben került kijelölésre, amikor Albánia létrejött. Ehhez képest az I. és a II. világháborút követően kisebb korrekciók történtek. A határ mindkét oldalán albánok élnek, így etnikai jellege nincs. Ugyanakkor hegységi, illetve részben magashegységi területen fut végig, amelyet a transzhumáló pásztorok és a csempészek jól ismernek és használnak. Amennyiben létrejön valamilyen formában Nagy-Albánia, úgy belső határrá válhat (REMÉNYI P. 2011a, 2011b; PAP N. 2013a), viszont ennek ideje egyelőre nem belátható.

Az albán–görög határt a londoni konferencián jelölték ki, de a Gjirokastrë központú görög ellenállás miatt csak az I. világháborút követően szilárdult meg (1921). Nagyrészt hegységi területeken fut végig, 1000-2500 méter magas hegyek tetőrégiójában. Élnek albánok Görögországban, és görögök Albániában, így ez sem tekinthető etnikai határnak, ugyanakkor a legitimitását a csámok (észak-epiruszi albán népcsoport) egy kis részének kivételével senki sem vonja kétségbe. A két állam közötti viszony jelenleg jó, a görög tőke jelentős pozíciókat szerzett Albániában, az albánok közül pedig sokan dolgoznak Görögországban (PAP N. – KITANICS M. 2010).

A montenegrói–albán határ szintén magas hegyek között, az Albán-Alpok területén húzódik végig a Skhodrai-tóig, illetve a Buna határfolyó mentén a tengerig. Ez a határ sem tekinthető etnikai határnak, hiszen a montenegrói oldalon albán kisebbség él (mellettük muszlim bosnyákok is a Plav općinában). Albán szempontból jelentőssé teszi a határt, hogy az ország

⁴⁶ A neumi korridor értelme a velencei és a raguzai területek fizikai szétválasztása volt, amelyre a 17. század legvégén került sor.

egyetlen vasúti határátkelője éppen itt található. A határ jelenleg stabil, de egy esetlegesen megalakuló Nagy-Albánia fenyegetheti Montenegró szuverenitását és a határ biztonságát is.

A macedón–albán határt szintén a londoni egyezmény (1915) jelölte ki. Ezen kisebb módosulások történtek, például a prizreni négyszög, valamint a fontos egyházi központ, Sv. Naum Albániától a délszláv államhoz került 1924-ben. A határ legnagyobb részén mindkét oldalon albánok élnek. A határ legitimációját itt is gyengíti Nagy-Albánia ideája⁴⁷. Az albán területek közötti kapcsolatrendszer egyre intenzívebbé vált az enveri elzárkózás és szembenállás évtizedei után.

A bolgár–macedón határ szintén magas, helyenként 1500 métert meghaladó magasságú hegyek között húzódik. A határátkelés lehetősége két 1100 méter magas hágón és a Sztrumica völgyében adott (REMÉNYI P. 2011a, 2011b). A határ egy etnikailag mozaikos térben húzódik, amelynek felosztásáért a 20. század elején a Balkán-háborúkat vívták. A végleges futását az I. világháborút lezáró békerendszer alakította ki, amikor a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megszerezte a Sztrumica völgyének nyugati részét. A határ legitimációját az a bolgár álláspont gyengíti, miszerint a macedónokat nem ismerik el önálló nemzetnek, hanem a bolgárság regionális identitással bíró részének tekintik. A macedón álláspont, amely ezzel szemben a bolgárságtól való különbséget hangsúlyozza, vezetett arra a politikára, hogy a bolgár–macedón határon átnyúló kapcsolatok alacsony szinten tartását, csak korlátozott közlekedési kapcsolatok fenntartását célozza (KLEIN A. 2014). A macedónok úgy gondolják, hogy a történelmi Macedónia egy része, az ún. Pirini Macedónia Bulgáriához került. A bolgár álláspont a közös határ kérdésében egyre keményebb és annak nagyobb áteresztőképességét támogatja, sőt követeli.

A macedón–görög határ ugyancsak a Balkán-háborúk idején alakult ki a görögök és szlávok közötti etnikai határ mentén. A határ legitimációját a bolgárhoz hasonlóan megkérdőjelezi, hogy a történelmi Macedónia két legnagyobb egységét, a Vardari- és az Égei-Macedóniát választja el. Mind a macedónok, mind a görögök a területet történelmi alapon magukénak tartják. A két államnak a macedón állami szimbólumokat és a terület elnevezését illető vitája az 1990-es években alakult ki, amely máig megoldatlan, és terheli a térség biztonsági rendszerét. A vita csúcspontján a görögök embargót vezettek be a macedónok ellen (1993–1994). A határ magashegységi jellegű és a Vardar-völgy jelenti rajta az észak–déli irányú és nagy áteresztő képességű átjárót. Ezen túl még a határ nyugati részén, Bitola mellett alakult ki jelentősebb átkelőhely. A határ déli oldalán élnek szlávok (macedónok) is, akiknek a nemzeti különállását a görögök nem ismerik el, őket elszlávosodott görögöknek tekintik. A határon átnyúló kapcsolatokra a görög töke intenzív jelenléte Macedóniában jótékony hatással van, ami részben ellensúlyozza a hűvös államközi kapcsolatokat. A 2015-ös menekültválságban érintett legfontosabb görög–macedón átkelőhely, Gevgelija városa mellett helyezkedik el a Vardar völgyében.

A bolgár–román határ legnagyobb része a Dunán nyugszik (464 km) és csak a Fekete-tenger közelében, a dobrudzsai területen szakad el tőle (136 km). A Dunán való átkelés kompokkal, illetve kevés számú hídon történik (Giurgiu–Rusze, Calafat–Vidin). A két állam közötti határvonal legtöbbet változó szakasza a dobrudzsai terület. A háborús időszakokban több határváltozásra is sor került (PÁNDI L. 1997) ezen a határszakaszon. A második világháborút követően Bulgária az összes hódítását elveszti, kivéve éppen a dél-dobrudzsai területeit, Szilisztra és Dobrič/Tolbuhin kerületét, amelyet az 1940-es craiovai egyezményben kapott meg.

A bolgár–görög határ 491 km hosszú és többször változott a 19–20. században, mivel Bulgária négy kísérletet is tett Nagy-Bulgária megteremtésére. Ezen törekvések sarkalatos

⁴⁷ 2001-ben Macedóniában zavargások törtek ki, amelyeket az albán szeparatisták vezettek. Ezek részben olyan fegyverekkel zajlottak, amelyeket 1997-ben az albán hadsereg raktáraiból loptak el a piramisjáték válság időszakában.

pontja volt (a macedón területek megszerzésén túl) az Égei-tengerre való kijárat megteremtése Dedeagach/Alexandropulosz kikötőjével és még más területek megszerzésével. Ezeket a területeket Bulgária végül a II. világháborút követően véglegesen elvesztette (PÁNDI L. 1997). A bolgár–török határnak (240 km) nagy nemzetközi jelentősége van. A határ jelenlegi futását nagyrészt a Balkán-háborúk során határozták meg. A határt az I. világháborút lezáró neuilly-i béke véglegesítette. A két ország közötti viszonyt nagyban befolyásolja a bulgáriai török kisebbség helyzete és időnkénti mozgásai a határokon át. A valódi problémát azonban az jelenti, hogy a bolgár–török határ az Európai Uniónak is határa, amelyen át a hatalmas mértékű áruforgalmon túl menekültáradat, vendégmunkás és bevándorló tömeg is megjelenik. A helyzet súlyosságára utal, hogy 2014-re a bolgár hatóságok egy biztonsági rendszert (kerítést) telepítettek a határra a migrációs nyomás feltartóztatása érdekében.

A görög–török határ az 1923-as, lausanne-i békével vált véglegessé, Görögország a kis-ázsiai területeit elvesztette, valamint azokat a reményeit is, hogy a tengerszorosok térségében (Kelet-Trákiában) további területekre tegyen szert. Szertefoszlott a Nagy Eszme (Megale Idea) esélye is, mivel a görög–török lakosságcsere folytán a kis-ázsiai görög szállásterület felszámolásra került. A két állam tengeri határai környezetében többször is kiéleződött a feszültség (az „égei vita”) az 1970-es évek óta a tengeri határokhoz, felségvizekhez és a kontinentális selfterületekhez kötődő egyes jogok miatt. A trákiiai szárazföldi határ rövid és nehezen átjárható. A Kis-Ázsia felől 2015-ben elindult menekültáradat jellemzően tengeren keresztül, a néhány kilométeres távolságra fekvő török partokról a kisebb-nagyobb görög szigetekre érkezik (Leszbosz, Kósz, Szamosz, Khiosz stb.).

A Balkán „új” határai

A Balkán legérzékenyebb határai azok, amelyek az elmúlt 25 évben jöttek létre Jugoszlávia felbomlásával. Ezen határok (határszakaszok) egy része máig nem nyert teljes körű elismerést és általában is gyenge a legitimációjuk. Az államközi viszonyok bonyolultsága hatással van a határookra és azok mindennapjaira is.

A szlovén–horvát határt illetően komoly politikai konfliktus alakult ki az 1990-es években, amely hátráltatta Horvátország európai uniós csatlakozási folyamatát is. A fő vita a Pirani-öböl térségéhez kapcsolódik, ugyanis az I. világháború után egy jugoszláv–olasz egyezmény rendezte a két állam közötti tengerhasználati ügyeket, de a rövid tengerparttal rendelkező Szlovénia, függetlenné válva, a nemzetközi vizekre való kijutás problémájával került szembe, hiszen a hajók a koperi kikötőt csak a horvát felségvizeken keresztül közelíthették meg (PAP, N. 2013a).

Mivel Koper az Észak-Adria legjelentősebb kikötője, nemcsak a magukat újabban mediterrán népnek is identifikáló szlovénok önérzetének, de a szlovén gazdaságnak is fontos kérdéseként merült fel egy kedvező, hosszú távú megállapodás. A szlovén és a horvát kormány több kísérletet tett (Drnovšek–Račak-egyezmény, 2002, Bledi egyezmény, 2007) a konfliktus rendezésére, de a vita még ma sem zárult le.

A szlovénok más határai közül az olasz és az osztrák nem jelentett ilyen problémát, hiszen örökölte a régi jugoszláv határokat, de mind az olasz–szlovén, mind pedig az osztrák–szlovén kétoldali viszonyt az 1990-es években beárnyékolta a történelmi sérelmek, illetve a kisebbségi kérdés. A szlovén EU-s határok közben a schengeni rendszer részévé váltak, így a határtérségek helyzete sokat javult egy zömmel határtérségekből álló államban. A 2015-ös menekültáradat a szlovén–horvát határon (670 km) is jelentős feszültségeket okozott.

A horvát határok közül a szerb határ korábban jugoszláv belső határ volt, és részben vízi (dunai) határ, amelynek egyes pontjai még tisztázatlanok⁴⁸. Nem vált tisztán etnikai határrá,

⁴⁸ A „Liberlandi Szabad Köztársaság” egy mintegy 7 km²-es lakatlan területen megálmodott állam a Duna jobb partján, amely (egy cseh állampolgár) civil kezdeményezésként a horvát és a szerb állam közötti 138 kilométer

mert az 1990-es évek horvát–szerb háborújában erről a területről nem menekült el tömegesen a szerbség⁴⁹, így a határ mindkét oldalán élnek szerbek és horvátok is (ahogy magyarok is). A határ többi része, legnagyobb részt a bosznia-hercegovinai határ mentén a krajina szerbek elmenekülésével jelentősen megváltozott etnikai arculatot mutat. Ugyanakkor a poszavinai és a hercegovinai horvátság révén a határ mindkét oldalán élnek horvátok is. A horvát nemzeti hagyományok szerint a hercegovinai horvát területek a horvát nemzet hagyományos szállásterületének része. Horvátország legdélebbi területe a Prevlaka-félsziget. Mivel a földdarab a stratégiai jelentőségű Kotori-öböl ellenőrzésében döntő szerepű, ezért a jugoszláv felbomlási folyamatban sajátos szerepet kapott. ENSZ mandátum⁵⁰ alapján ellenőrzött demilitarizált övezetté vált (1992–2002), majd hosszabb idő után visszakerült a horvát fennhatóság alá, de fennmaradt annak demilitarizált jellege.

Szerbia, mint a felbomló Jugoszlávia „mag” szerepű állama és a bomlás legnagyobb vesztese, igen komoly problémákkal kénytelen szembenézni határai mentén. Szerbiának olyan egykori vagy mai határ menti térségei, mint a Szandzsák, a Preševo-völgy, a Vajdaság és Koszovó mindegyikében felléptek centrifugális erők (REMÉNYI P. 2011a, 2011b).

A Szandzsák, mint történeti-politikai régió, 1878-ban jött létre, amikor az osztrák-magyar csapatok elfoglalták Novi Pazart és környékét, hogy a térséggel elválasszák egymástól Montenegrót és Szerbiát. Lakói magas arányban muszlim vallású délszlávok, akik egyre inkább bosnyáknak tekintik magukat. Jelenleg a Szandzsák megosztik Montenegró és Szerbia között, viszont muszlim szempontból nagy geopolitikai jelentősége, hogy összeköti a boszniai muszlim tömböt a koszovóival. Az új határ leginkább az itt élő muszlimokat/bosnyákokat sújtja, hiszen elválaszt összetartozó közösségeket (REMÉNYI P. 2011a, 2011b).

A Preševo-völgyben két olyan općina is van (Preševo, Bujanovac), amely lakosságának albán a többsége, és így a koszovói *de facto* határ mindkét oldalán albánok élnek. A koszovói elszakadási törekvésekhez kapcsolódó gerilla-mozgalom a völgyben is kialakult, de céljait itt (Koszovóval szemben) nem érte el. A Preševo-völgy jelentős stratégiai értékkel bír, hiszen erre vezet a Belgrád–Niš–Skopje–Thesszaloniki út, amely az égei-térség elérését teszi lehetővé, ez pedig bármiféle területvesztéssel, vagy esetleg területcserét lehetetlenné tesz (REMÉNYI P. 2011a, 2011b). A macedón–szerb határ a viszonylag problémamentesek közé tartozik. A két állam közötti viszonyban leginkább egyházi, vallási kérdésekben van feszültség, ugyanis a szerb autokefál egyház nem ismeri el az ohridi ortodox vallási központ önállóságát.

A koszovói határok legitimitásával van a legsúlyosabb gond a térségben, hiszen Belgrád továbbra sem ismeri el egykori tartománya függetlenségét, ahogy számos más állam sem. Általánosságban az amerikai (USA) szövetségi rendszerbe tartozók jellemzően elismerik, míg az orosz, kínai szövetségi rendszerbe tartozók, illetve a koszovói precedenstől tartó más államok pedig nem. Az állam létrejöttében az USA-nak döntő szerepe volt, ami számos szimbólumban és a térség iránti amerikai érdeklődésben meg is jelenik.

A macedón–koszovói határon korábban egy stratégiai magaslat birtoklása képezett kisebb feszültséget (Kodra Fura)⁵¹. Ennél viszont súlyosabb probléma, hogy a macedóniai inszurgens erőknek Koszovó a hátszaga. Északon, az Ibar folyón túl (Kosovska Mitrovica térségében) szerb etnikai területek vannak a határ mindkét, tehát szerb és koszovói oldalán is. Ennél súlyosabb probléma, hogy az észak-koszovói szerbek élete a szerbiai gazdaságba és

hosszú határ megállapításának vitájához kapcsolódóan látott napvilágot (2015). A bizarr ötlet alapja, hogy míg a horvátok a szeszélyesen futó történelmi határhoz, addig a szerb fél a Duna középvonalára képzeletben a közös határt.

⁴⁹ Kelet-Szlavóniát békésen, az Erdődi Egyezmény (1998) alapján integrálták vissza Horvátországba. Ez lehetővé tette, hogy a szerbek és más kisebbségi csoportok is a területen maradjanak.

⁵⁰ Az ENSZ BT 779. számú határozata alapján (1992. október 6.).

⁵¹ A Kodra Fura magaslat ügyét a két állam közötti egyezmény keretében rendezték (HÁRY SZ. 2009a).

társadalomba szervesült, így ennek a belső határnak nagyobb jelentősége van, mint a külsőnek. A Preševo-völgyi helyzetről már fentebb írtam. A koszovói–albán határ esetén ki kell emelnem annak a stratégiai jelentőségű útnak a szerepét, amely Prištinát köti össze Prizrennel és a tengerparti Durrëssel. Ez teszi lehetővé, hogy Koszovó egy biztonságos tengerpartra jusson ki. Ez alternatívát képez a korábbi, észak–déli irányú (Szerbia és Macedónia felé mutató) fő közlekedési pályákkal szemben. A koszovói határok gyakorlatilag minden szakaszán, de főként a déli és északi határok mentén intenzív csempésztevékenység zajlik. Szükséges továbbá kiemelni, hogy az albán bűnszervezetek aktív részt vállalnak a balkáni embercsempészetben és emberkereskedelemben is.

Bosznia-Hercegovina határai esetén az etnikai határ/államhatár megfelelés a leggyengébbek közé tartozik még ebben a multietnikus térségben is. A rendkívül tagolt felszínen, a horvát, a szerb és a bosnyák muszlim szállásterület sokszoros átfedésben van egymással. Az 1992–1995 közötti háborús időszak ugyan az etnikai homogenizáció irányába hatott belül, de a külső határok mentén nem lett sokkal egyértelműbb a helyzet. A szerbiai határok, főként a Drina mentén jellemzően szerb településterületen belül maradtak és nőtt az etnikai homogenizáció, addig Nyugat-Hercegovinában a horvát határ menti területek egy részén a horvát jelleg tovább erősödött a muszlim bosnyákok elűzésével. A muszlimok az állam középső részén és az északnyugati területen, Bihać környékén tömörülnek. Így az állam stabilitása szempontjából (iskolapéldaszerűen) kedvezőtlen, centrifugális folyamatok erősödtek fel. A legfontosabb határa Bosznia-Hercegovinának egy belső határ az IEBL⁵², a daytoni entitásközi határ. Határ menti térségként került sajátos alkotmányos helyzetbe a Brčko District (PAP N. – REMÉNYI P. – VÉGH A. 2005).

Fővárosok a Balkánon

A Balkán Európában egyedi sajátosságai mutatkoznak meg az államosodásban (8. táblázat). Míg a kontinens más részein az állami szereplők (nemzetek) rendszere az elmúlt évszázadban konszolidálódott és korszerűsödött, addig a Balkánon újabb és újabb nemzeti ébredések zajlottak le, illetve olyan politikai szerveződési rendszerek maradtak fenn, amelyek máshol már idejét múltnak számítanak, vagy csak az egykori harmadik világban találhatunk hasonlókat. Ez egyesek szerint alapulhat az időbeli megkésettségen, míg mások az oszmán örökséggel magyarázzák (millet-rendszer). Ugyanakkor nem tekinthetünk el attól a körülménytől sem, hogy a sajátos földrajzi és kulturális körülmények sajátos politikai következményekkel járhatnak. A különböző koncepciók nem zárják ki egymást, minden érvelésnek és felfogásnak lehet (korlátozott) létjogosultsága.

Míg Európa más részein a vérségi alapú államszervezést (törzsi rendszer) már régen maguk mögött hagyták a helyi társadalmak, addig a félsziget egyes részein ez sajátos bomló formában a közelmúltig fennmaradt (Montenegró, Észak-Albánia, Bosznia). A hadurasági formák ugyancsak ritkán öltének állami jellegű alakzatokat, ugyanakkor erre a Balkán múltjában több példát is találunk (Paszvan Oglu vidini, Ali Tepeleni janinai uralma az oszmán időkben, Fikret Abdić északnyugat-boszniai uralma az 1990-es évek első felében).

Az európai határok változása jellemzően a politikai nemzetek közötti erőviszonyok változását, a szuverenitás kiterjesztését vagy területi beszűkülését mutatja, de a szereplők jellemzően már nem nagyon változtak. A nemzetek mint politikai közösségek már a 18–19. században létrejöttek Európa más részein. A Balkánon ezzel szemben egészen szélsőséges változásokkal szembesülhettünk, amelynek során új és új szereplők jelennek meg az államok közötti versenyben a politikai térért és befolyásért. Így a szuverén hatalmi központok (a fővárosok) vizsgálatát egészen más módon érdemes végeznünk, mint más területeken. A határváltozások

⁵² A bosznia-hercegovinai entitásközi határ (Inter-Entity Boundary Line), amely a daytoni rendezés eredményeként került meghatározásra, jellemzően a polgárháborús status quo figyelembe vételével.

vizsgálata az állandó szereplők egy körülhatárolt köre esetén megfelelő módszer lehet a szuverenitások vizsgálatára, de a Balkánon más a helyzet. Nem csupán a határokat érdemes vizsgálni, de a központokat is, hiszen itt újabb és újabb játékosok jelentkeztek/jelentkeznek és hoznak létre új minőségű területeket, illetve határokat.

8. táblázat: Fővárosok, önálló központok a Balkánon 1763–2015

Állam/para-állam	Főváros neve/nevei	Idő
Velencei Köztársaság	Velence	1202–1797
Raguzai Köztársaság	Raguza	1333–1808
Görögország	Naftolion	1830–34
Görögország	Athén	1834–
Ali Tepeleni Janinai „völgyfejedelemsége” vagy Janinai Pasalik	Janina/Ioannina	1788–1822
Hét Szigeti Köztársaság, <i>Repubblica Settinsulare</i> (orosz befolyás)	Korfu	1800–1807
Jón Szigeteki Egyesült Államok (brit befolyás)	Korfu	1815–1864
Kréta-i Állam	Chania	1898–1913
Montenegró	Cetinje	1858–1878
Montenegró	Podgorica	2006–
Bulgária	Tirnovó	1877–79
Bulgária	Szófia	1879–
Szerbia	Smederevo	1430–1439, 1444–1459
Szerbia	Belgrád	1807–
Kruševói Köztársaság	Kruševó	1903 (3 hét)
Macedónia	Skopje	1991–
Koszovó	Priština	2008–
Krajnai Köztársaság	Knin/Pakrac	1991–
Boszniai Szerb Köztársaság	Pale, Banja Luka	1995–
Horvátország	Zágráb	1991–
Bosznia-Hercegovina	Szarajevo	1992–
Albánia	Durazzo	1913–1920
Albánia	Tirana	1920–
Észak-Epiruszi Köztársaság	Gjirokastr	1915–1921
Oszmán Birodalom	Isztambul	1453–1923
Törökország	Ankara	1923–
Havasalföld	Bukarest	1698–1862
Moldva	Iași	1564–1859/1862
Románia	Bukarest	1918–
Jón-szigetek Köztársaság	Korfu	1815–1864
Vidin (Paszvan-Oglu)	Vidin	1794/1807
Baranyai Szerb Köztársaság	Pécs	1918–1921
Carnarói Olasz Régensállam	Fiume	1919. IX–1920. XII
Szlovénia	Ljubljana	1991–

Szerkesztette: Pap Norbert

Az 1763 és 2015 közötti időszakban megvizsgáltuk, hogy hány önálló, illetve kvázi önálló hatalmi központ emelkedett fel és hozott létre befolyási és államterületet. Ezek határai változatos átalakuláson mentek keresztül. A tág értelemben vett Balkánon ezek száma a teljes vizsgálati idő alatt 38-42 volt. A 8. táblázatban, illetve a 12. ábrán egyes időmetszetekben bemutatom, hogy egyszerre hány központ létezett, és mennyiben volt jellemző a kisállami széttagoltság a különböző időszakokban. Megállapítható, hogy kis időtávon belül igen szélsőséges ingadozásokra került sor, néhány éven vagy pár évtizeden belül akár többszörösére nőtt, vagy éppen csökkent a hatalmi központok (fővárosok) száma. Ezek közül számos a tengerpartokon, szigeteken jött létre. Jellemző, hogy a szigetek (Chania/Kréta, Jón-szigetek, Számosz stb.), tengerpartok és a belső hegyvidéki területek völgyei és medencéi (pl. Montenegró, Kruševo, Knin, Albánia) azok, amelyek alapul szolgálhattak állami önállóság kialakításának. Az egy hatalmi központra jutó átlagos állami terület mérete egyes időszakokban igen kicsi is lehetett, de a szóródás jelentős volt.

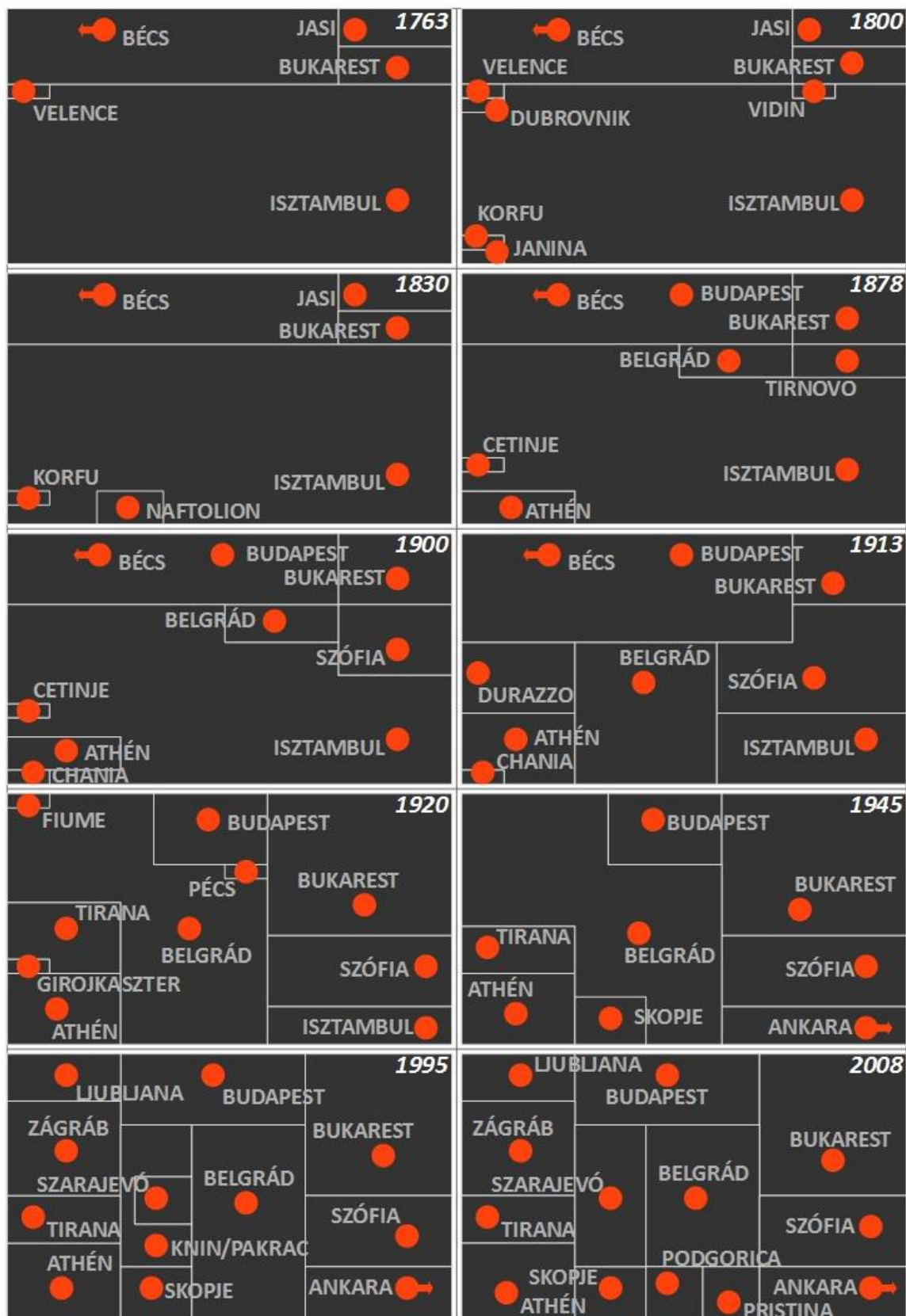
A hatalmi központok megszorodására, a hatalmi terek pulzálására és a kisállami szétaprózódás kiemelkedő szakaszai (a „balkanizálódás” periódusainak) meghatározására a 12. ábra keretében tettünk kísérletet. A keresztmetszetek úgy lettek kiválasztva, hogy mutassák az állami dezintegráció és integráció jellegzetes időszakait. A dezintegrációban a meghatározó folyamatok a nemzetközi viszonyok változásai voltak. A külső hatalmak balkáni területszerzései a hatalmi központok számának alakulásában fontos szerephez jutottak. A kezdetekben Velence és a Habsburg Birodalom központja, Bécs játszott ilyen „külső” hatalmi központ szerepet, de később Róma, majd a Balkán-félszigetről való kiszorulása miatt Ankara játszott fontos szervező, befolyásoló szerepet. Budapest mindenkoron részt vett a Balkán északi részének életében, de változó súllyal és jelentőséggel.

A 18–19. században a kis területű és földrajzilag periférikus elhelyezkedésű állami központok nemzeti jelleg nélkül, regionális gazdasági érdekek, esetleg törzsi jellegű, vérségi alapú szerveződések vagy haduraságok bázisán jöttek létre (pl. Raguza, Cetinje, Korfu, Chania, Iași, Vidin, Janina). Ezekre jellemző, hogy az Oszmán Birodalom tűrésével, annak bizonyos struktúráinak befogadásával, az oszmán elit egyes csoportjaival kiegyezve alakították ki hatalmi területet és maradtak fenn rövidebb-hosszabb ideig.

A 19. században, de részben a 20. században is fokozatosan jönnek létre a lassan megszülető nemzeti mozgalmak bázisaiként az új nemzeti jellegű hatalmi központok. A görög, a szerb, a román, valamint a bolgár nemzeti mozgalom létrehozta központjait (Misszolonghi, Naftalion, Athén, Smederevo, Belgrád, Szófia, Bukarest) a 19. században. Ezek a központok az oszmán-ellenes harcokban, vagy azok következményeként, a hatalmi viszonyokat figyelembe véve kerültek kialakításra. Az albán, a macedón, a bosnyák, a szlovén és a horvát nemzetállami ambíciók városi központi hordozói a 20. században, hosszabb idő alatt alakultak ki autonóm, illetve szuverén központokként (Szkopje, Kruševo, Durazzo, Tirana, Szarajevo, Zágráb és Ljubljana). A 21. században kialakult és legitimációt nyert két újabb szuverén központ: Podgorica és Priština már nem önálló nemzeti mozgalmak, hanem regionális gazdasági, politikai érdekek mentén és a helyi elitek összefogásával, de a nemzetközi közösség erőteljes támogatásával jöttek létre. A további államosodás lehetősége és további érdekcsoportok központjainak felemelkedése is lehetséges. A Banja Luka központú szerb regionális érdekeket képviselő Republika Srpska, vagy a Tetovo központú, de albán etnikai jellegű nyugat-Macedónia szintén ilyen regionális érdekek hordozója.

A mai balkáni fővárosok (9. táblázat) összes lakossága valamivel több mint 11 millió fő. A kis területű és kis-közepes népességű államok központjaiként jellemzően kis városkából nőttek sokszázazres, vagy milliós nagyvárossá. Ez egyben azt is eredményezte, hogy országaik erőforrásait aránytalanul nagymértékben használták fel, hogy az európai fővárosokkal versengeni tudjanak. Ez természetesen nem sikerülhetett, ugyanakkor

hozzájárult a nagy belső területi-fejlettségi különbségek kialakulásához. A relatíve fejlett fővárosoktól távolabbi területek a sok esetben a szélsőséges szegénység képét mutatják.

12. ábra: Önelló hatalmi központok: Magyarország és a Balkán
Szerkesztette: Pap Norbert, Grafika: Simon Bertalan

9. táblázat: Fővárosok a Balkánon (2015)

Város	Ország	lakos (fő) (felmérés/beclés)
Athén/Nagy Athén	Görögország	665 000/3 090 000) (2014)
Belgrád/Nagy Belgrád	Szerbia	1 166 000/1 659 440/ (2011)
Bukarest	Románia	2 103 346 (2015)
Ljubjana	Szlovénia	278 789 (2015)
Podgorica	Montenegró	185 937 (2011)
Priština	Koszovó	198 000 (2011)
Skopje	Macedónia	506 926 (2002)
Szarajevo (mint kanton)	Bosznia-Hercegovina	438 443 (2013)
Szófia (Sofia stolitsa)	Bulgária	240 877/1 309 634 (2014)
Tirana	Albánia	800 986 ⁵³ (2015)
Zágráb	Horvátország	796 866 (2014)

Szerkesztette: Pap Norbert állami statisztikai adatok, illetve becslések alapján

III. 5. Az állami terek stabilitása a Balkánon, a nemzeti identitás kérdőjelei

Az előző fejezetben foglalkoztunk a Balkán névvel leginkább összeforrt jelenséggel, a balkanizációval, azaz a földrajzi, politikai tér extrém szétaprózódásával. Az elmúlt 250 évben az „európai Törökország” hozzávetőleges egységét, a birodalmi tér felbomlásával, állami entitások sora foglalta el. Az alábbiakban ezt a folyamatot vizsgáljuk egy politikai földrajzi modell segítségével és szempontjai szerint, alapvetően a politikai tér és az állami térelemek felől közelítjük az állami dezintegráció problémáját.

Richard Hartshorne wisconsini geográfus (1899–1992), az angolszász politikai földrajz jelentős alakja, az 1930-as években kezdte kialakítani funkcionális megközelítésű politikai földrajzát. A hosszabb ideig fejlesztett modellt csak 1950-ben publikálta, azóta pedig alapvető elméletnek számít a tudományterületen⁵⁴ (HARTSHORNE R. 1954). Elképzelésében visszaköszön az a montevidói egyezményben rögzített (1933), a nemzetközi jogban alapszabálynak tekintett tézis, amely az államot egy olyan térbeli képződménynek fogja fel, ahol szervezett társadalom szárazföldi területen egy szuverén hatalom ellenőrzése, irányítása alatt él. Centrifugális erőknek nevezi azon tényezőket, amelyek az állam térbeli stabilitása, az államnak az adott területen egységes szervezatként való működése ellen hatnak, és akár felelősek is lehetnek annak felbomlásáért. Centripetálisaknak azon tényezőket tekinti, amelyek hozzájárulnak az egységes államterület fennmaradásához, az államszervezet stabil működéséhez. Hartshorne szemléletét saját korának államosodási viszonyai, az erős nemzetállami rendszer, a két világháború következményei és a dekolonizáció folyamatai befolyásolták. A hartshornei életművet és megközelítést kritizálták merevsége miatt és tudományosabb, matematikai módszereken alapuló megközelítést javasoltak (SCHAEFER, K. F. 1953). Az elmúlt évtizedekben a tényezők szerepe is megváltozott, újabbak jelentkeztek, így alapvető értékei megtartása mellett szükségessé vált kritikai újraértelmezése, újragondolása is. Egy korábbi kutatás során – ennek keretében a dél-európai állami kör szolgált vizsgálati területül – ezen sorok szerzője egyes pontokon változtatásokat, új tényezők beemelését (pl. szupranacionális szervezetek, a területi-gazdasági integritás szerepe) javasolta (PAP N. 2001), és a modellnek egy regionális változatát hozta létre. A Balkán-félszigeten is vizsgálták már

⁵³ 2015: Tirana mint önkormányzat.

⁵⁴ A modell ismertetésére 1950-ben az *Annals of the Association of American Geographers* júniusi számában került sor, a „The Functional Approach in Political Geography” című munkájában. Magyarországon Cséfalvay Zoltán ismertette először a *Modern Társadalomföldrajz Kézikönyve* című munkájában (CSÉFALVAY Z. 1994).

relevanciáját az államosodási folyamatban. A Hartshorne-modell felhasználásával Reményi Péter Bosznia-Hercegovinát vizsgálta (REMÉNYI, P. 2012).

Az alapvető centripetális erő az a koncepció, eszme, amely igazolja adott régiók állammá való szerveződését, a politikai földrajzban és a politikatudományban meghonosodott kifejezéssel a „raison d'être”, azaz a létezés oka. Ez gyakorlatilag megegyezik Ratzel államra vonatkozó definíciójával, amely szerint az állam a föld és az emberiségnek olyan része, amelyet egy megkülönböztető idea, eszme szervez egységgé (RATZEL, F. 1923). Azok az államok a legerősebbek, amelyekben ez az eszme áthatja az állam egészét, és annak minden részére kiterjed. Ha egy állam elveszti az eredeti „raison d'être”-t, és nem fejlődik helyette új, az előbb-utóbb az állam széteséséhez vezet. Hartshorne történelmi példaként az Osztrák–Magyar Monarchiát említi, de az 1990-es években ez történt Jugoszlávia, Csehszlovákia és a Szovjetunió esetében is.

Hartshorne az államtól megkülönbözteti a nemzet koncepcióját. Eszerint a nemzet koncepciója az összetartozás-érzésen, bizonyos, elsődleges fontosságú értékek közös elfogadásán alapul. A nemzet nem feltétlenül azonos etnikumhoz való tartozást, közös genetikai eredetet vagy biológiai hasonlóságot jelent, hanem inkább kulturális összetartozást. Az állam szempontjából fontos, hogy területén a nemzet koncepciója is érvényesüljön, mivel az emberek a saját „fajtájukból” kikerülő kormányzatot részesítik előnyben az „idegenekkel” szemben. Az egyén számára is fontos, hogy azonosítsa önmagát a nemzetével, ami egyfajta „csoportos önbecsülést” jelent. Ezt az azonosulást nevezhetjük nemzeti identitásnak. Az állam számára jelentős összetartó (centripetális) erő, ha a területén élők túlnyomó része azonosul a nemzet koncepciójával.

Az alábbiakban a Balkán viszonyait vizsgáljuk, mennyiben jelennek meg sajátos tényezők a modell működésében, illetve hogy egyáltalán alkalmazható-e a térségben ez a szempontrendszer.

Hartshorne úgy vélte a 20. század első felének történései alapján, hogy az államok célja a teljes és kizárólagos ellenőrzés belső politikai viszonyaik felett, az egyes sajátos arcélú régióikból egységes és hatékony államterületet szervezni, továbbá az ott élő népesség elsődleges lojalitásának biztosítása. Ugyanakkor az államok döntő többsége olyan államterülettel rendelkezik, amelyek a lakosaik identitásában, többféle jellemzőjében sajátos térségekből, régiókból áll. Ezeket egyes államok (a politikai kultúra függvényében) tudják tolerálni, mások viszont kevésbé. A liberális demokráciák a diverzitást jellemzően természetesnek, sőt hasznosnak is tartják, amennyiben az gazdasági sikert hoz. A multikulturalitás pedig az innovációk születésére gyakorolt kedvező hatása miatt fontos. Elkerülhetetlennek tekintik továbbá a fejlett országokban tapasztalható csökkenő gyermekszám miatt, a bevándorlással való demográfiai „feltöltődést”. Ezzel szemben más államokban (pl. Szaúd-Arábia, Pakisztán, az Öböl menti monarchiák vagy Szudán) a vallás, az oktatás, a családi élet vitelét igyekeznek állami kontroll, illetve az állami egyház ellenőrzése alatt tartani. Ennek praktikus oka, hogy a fenti tényezőknek a politikára gyakorolt lehetséges hatása miatt a diverzitás az állam egységére nézve kockázatot hordoz.

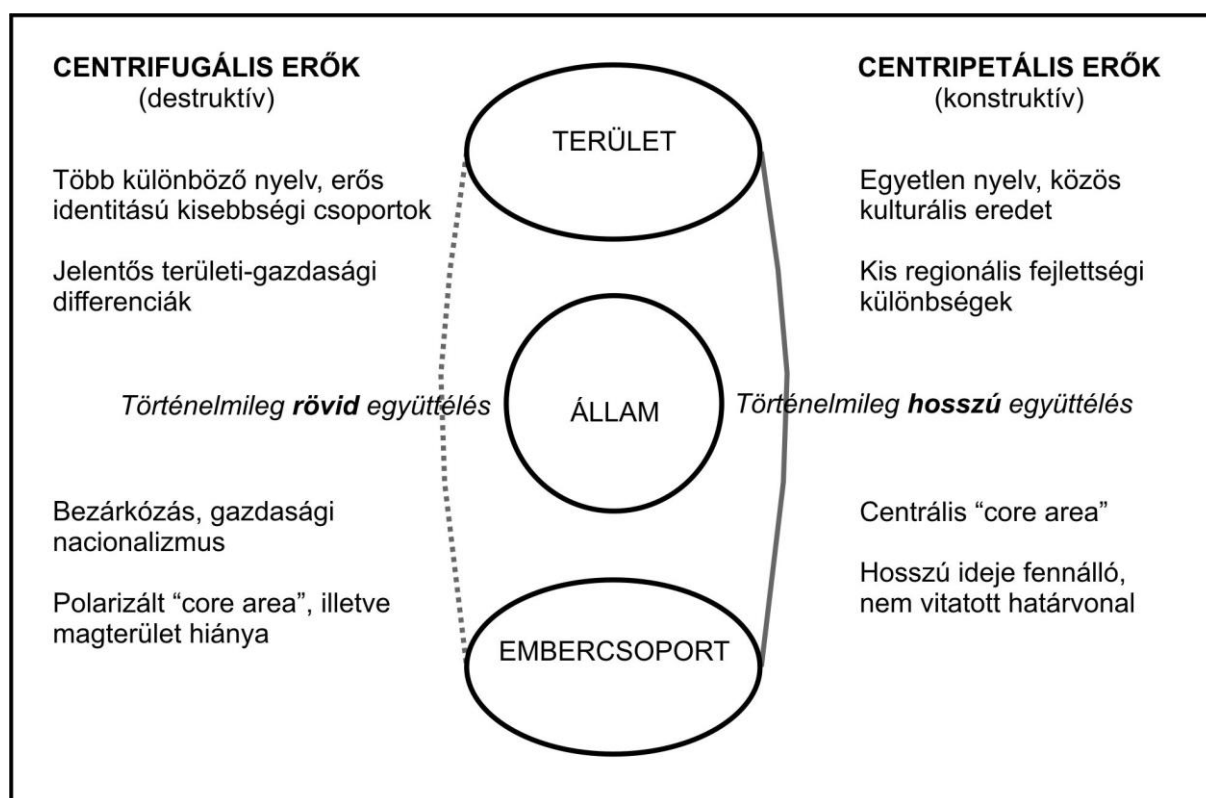
A közlekedés és távközlés nagymértékű fejlődése miatt ma már kisebb a jelentősége, mint egykoron, de centrifugális erő lehet, ha egy régiót fizikai akadályok (hegylánc, sivatag, széles folyó vagy tó) választják el az állam területétől, illetve ha a periférikus térség túlságosan messze fekszik a központtól. Ugyanígy, a megfigyelései szerint a nagy lakatlan területek, vagy az állam területei közé beékelődött más államterület (exklávé helyzet) is centrifugális tényezőként hatnak⁵⁵. Érdekes regionális sajátosság, hogy a Balkánon a népközségek által lakott térségek olyan medencék vagy fél-medencék, amelyeket fizikai akadályok, hegységek

⁵⁵ Hartshorne korában ilyen volt a danzigai korridorral elzárt Kelet-Poroszország, napjainkban ilyen lehet az orosz Kalinyingrádi Terület, amelyet a NATO- tag Lengyelország és Litvánia határol.

választanak el. A Balkánon a félsziget állami integrációjának egyébként hagyományosan a fizikai földrajzi sajátosságokat tekintik a legfőbb akadállynak (MENDÖL T. 1948).

Az előbbi tényezők már Hartshorne korában sem számítottak döntő jelentőségűnek. Sokkal inkább egy területnek a kulturális diverzitása olyan tényező, amelyet az állami stabilitás szempontjából kiemelt szerepűnek vélt, és napjaink vitáiban is újra megerősödni látszanak ezek a nézetek. Az államszervezet hatalmának önkéntes elfogadása bizonyos fokú kölcsönös megértést feltételez és ez annál könnyebb, minél homogénebb a lakosság. Azon államok esetében, ahol az egyes térségek lakossága jelentősen különbözik valamely kulturális, vallási jellemzőjében, ott a társadalmi-politikai élet egységesítésére való törekvés gyakran ellenállásba ütközik. Hartshorne korábbi példaként az 1918 előtti Magyarországot, a saját korának államai közül pedig Jugoszláviát hozza, amely szerinte (HARTSHORNE, R. 1954) veszélyben volt. Mint tudjuk, az előrejelzése bevált és a jelen dolgozatban éppen ezzel (illetve ezzel is nagy súllyal) foglalkozom.

A nemzeti közösségeknek az önálló államért vívott politikai és/vagy fegyveres harca természetesen nem a diverzitásból fakad, hanem a másság és a hasonlóság érzékeléséből fakadó identitásjegyekből. Az önazonosságtudat mérése roppant nehéz, részben mert változik, továbbá mérése módszertani kérdéseket is felvet, ugyanis a heterogén lakosságú területeken számolni kell a többes identitás jelenségével is. A különböző politikai nemzetek kialakulása fontos tudományos kérdés, ami már túlmutat ezen dolgozat keretein, de alapjául továbbra is – minden jel szerint – kulturális homogenitást szolgál: a nyelvek, a vallási meggyőződések, a közös ősök vagy hősök tisztelete (13. ábra).

13. ábra: Az államterületre ható erők Dél-Európában az ezredforduló időszakában

Szerkesztette: PAP Norbert 2001

Az államokat Hartshorne szerint akkor tekinthetjük stabilnak, azaz hatékonyak, működőképesnek, ha a centrifugális tényezőket ellensúlyozó centripetálisak kellő súlyban vannak jelen belső tényezőikben. Nem elegendő, hogy nemzetközi szerződések

meghatározzák területi kiterjedését, határait, valamint más államok elismerjék szuverénnek. A stabil államnak a belső feltételei a döntőek.

Ha áttekintjük a Balkán-félsziget államait, akkor a fenti szempontok szerint meglehetősen problematikus államokat találhatunk. Az Oszmán Birodalom viszonyai között a nemzeti ébredések, az önálló nemzetállamok megteremtésének igénye és lehetősége viszonylag későn jelentkezett. Olyan későn, hogy még a 20. században is jelentkeztek új nemzeti, nemzetállami ambíciók. Az ókori és középkori előzményekre visszatekintő állami struktúrákkal rendelkező népek (görögök, bolgárok, szerbek, horvátok és románok) mellett megjelentek új szereplők is. A macedóniai szlávok a 20. század elején fogalmazták meg önállósági törekvéseiket, de egy olyan térségben, amelyre vonatkozó állami ambíciók többirányúak. Ütközött a görög, a bolgár, a szerb és az albán törekvésekkel. A macedón önazonosság a görögökkel konfrontálódott a történelmi tudattal és megnevezéssel, a bolgárokkal a nyelvi, etnikai, a szerbekkel a vallási különállásban (macedón autokefál egyház), valamint az albánokkal az eltérő népességi dinamikában (a muszlim albánok termékenységi rátája magasabb, mint a macedónoké a szállásterületükön, így annak megváltozik az etnikai és vallási jellege).

Az albánok, akik az Oszmán Birodalomban relatíve jó politikai pozíciókat értek el, a felbomlás végső fázisában jelentkeztek csak az önálló nemzetállam igényével, de ez az akkori lehetőségek közepette már csak az albán szállásterület egy aránylag kis részére terjedhetett ki (1912). Ugyanakkor nem jött létre a minden albánra kiterjedő vallási és nyelvi homogenitás, továbbá a vérségi struktúrák (klánok, törzsek) is erősek maradtak. Az albán regionalizmus sokáig erős maradt és ebben jellemző lett a migrációra való hajlandóság is. Az egyes albán területek elszigeteltségben fejlődtek a 20. század jelentős részében (PAP N. 2010a).

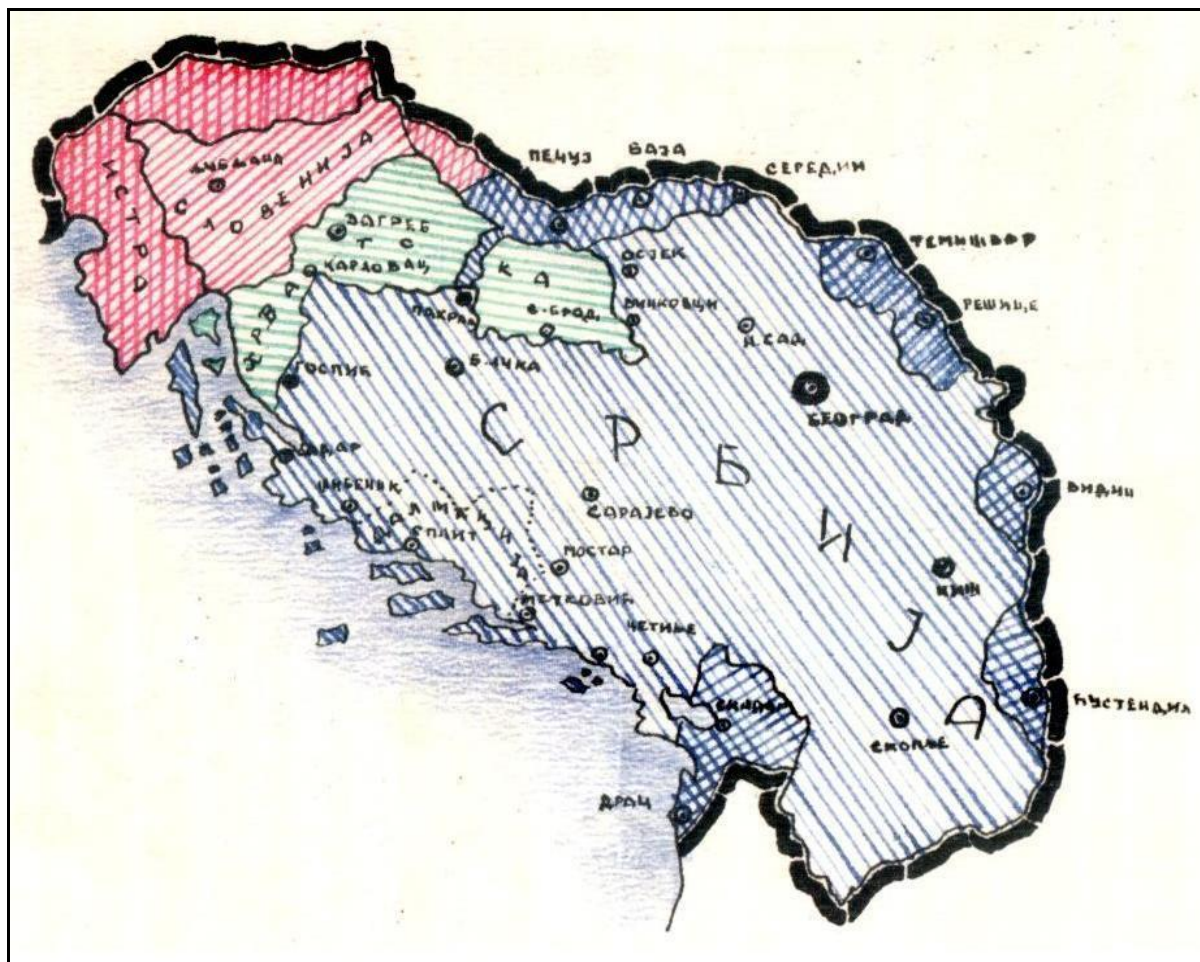
A muszlim bosnyákok esetében az oszmán korszakot követően egy részük a szerb, más részük a horvát nemzetbe kívánt integrálódni muszlim szerbként, illetve horvátként⁵⁶. Ezek a törekvések meghiúsultak, így a második világháborút követően az a meggyőződés hatotta át a bosnyák eliteket és lassan a szélesebb közvéleményt is, hogy önálló nemzeti szervezetet kell létrehozni. A titói Jugoszlávia sajátos külpolitikája, amely az ország helyét az el nem kötelezett államok körében fogalmazta meg, kedvezett a bosnyákoknak, mert a csoportosulás számos tagja volt muszlim, és ez a bosnyák vallási önazonosság megtartásának kedvezett. Az 1990-es években, a szerbekkel és részben a horvátokkal is vívott háború körülményei között végül megszilárdult az önálló és muszlim jellegű bosnyák állam víziója a politikai célok között.

A szlovénok esetében a nemzetállam csak 1991-ben jött létre. A szlovénok útja az önálló államiságig hosszú volt. A Habsburgok dunai birodalmában jó lehetőségeik voltak a társadalmi-gazdasági fejlődésre, de nem az állami szintű politikai emancipációra. A szlovén szempontokat is részben figyelembe vevő délszláv állam (1918) már hordozta nevüket és kereteket teremtett a későbbi önállósági törekvéseiknek. A titói Jugoszlávia autonómiát és komoly gazdasági lehetőségeket biztosított számukra, amely végül megalapozta a jelenlegi függetlenségi státust.

A nemzeti struktúrák és az állami struktúrák között jelentős feszültség maradt. A nemzeti integrációk még a középkori állami előzményekkel rendelkező nemzetek esetében sem fejeződtek be, maradtak olyan jelentős létszámú kisebbségi csoportok, amelyek asszimilációjukkal befolyásolják a nemzeti terek kiterjedését. Az egyes államok többségi nemzeteihez kötődő kisebbségi csoportok számos szomszédos országban élnek. Szerbek a

⁵⁶ Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációját követően a Bécsből odakerült magyar politikusok és bürokráták (elsősorban Kállay Benjamin személyét kell kiemelnünk) erős hatást fejtettek ki a bosnyákoknak a szerbekétől és a horvátokétól különálló identitása kialakítására, hogy az Osztrák–Magyar Monarchián belüli szláv egységet megbontsák. Ez végül nem járt a kívánt eredménnyel, de a térség modernizációjával, a bosnyákoknak a közép-európai térséghez való közelítésével mégis ezek az erőfeszítések hozzájárultak az önálló bosnyák identitás kialakulásához.

volt Jugoszlávia szinte minden utódállamában jelentős számban laknak. Egy államba tömörítésükre irányuló törekvéseknek az elmúlt évszázadban jelentős részük volt a térségi háborús konfliktusokban. Egy ilyen Nagy-Szerbiát előírányzó ábrát Stevan Moljević készített (14. ábra).

14. ábra: Stevan Moljević Nagy-Szerbia-tervezete (1941)

Forrás: közli MAJLÁTH R. 2006

Albánok Albánián kívül hat államban, bolgárok Görögországban, Szerbiában és még a Balkán északi peremén, Romániában is élnek. Európa cigány népességének jelentős része a Balkán-félszigeten él, sokan közülük muszlimok⁵⁷. Társadalmi integrációjuk súlyos kérdés. A muszlim pomákok, illetve a macedóniai torbesek vallásuknál fogva más politikai orientációt követnek, mint az azonos nyelvet beszélő bolgárok és macedónok. Az egykori hódító törökök maradékai is helyenként jelentős szerepet töltenek be, mint Bulgáriában, kisebb mértékben Macedóniában, valamint nemzetközi tényezők Romániában és Koszovóban is. A Balkán legősibb népesedési rétegéhez tartozó vlachok kisebb-nagyobb csoportjai szerte a félszigeten megtalálhatók, jellemzően periférikus térségekben. A szomszédos nemzeti közösségre leginkább jellemző imázs az, hogy ellenség (10. táblázat). Látható, hogy a Balkánon etnikai

⁵⁷ Az Európa Tanács a romák létszámát Európában 9,8 millióra becsüli. A Balkánon (beleértve Romániát is) él közülük mintegy 3-4 millió. A vallási orientációjuk változatos képet mutat. Albániában, Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában és Koszovóban a romák döntő többsége az iszlámot követi. Bulgáriában az ország északnyugati részén és közepén élők keresztények, bár az ország más részein találhatók többsége muszlim. Romániában és Szerbiában a cigányok ortodox keresztények, a muszlimok csak kisebbséget képeznek (főként Dél-Szerbiában).

vagy vallási alapú konfliktusokkal, illetve homogenizációs törekvésekkel még bőven lehet a jövőben számolni.

10. táblázat: Anyanemzetek, kisebbségek és ellenségképek a Balkán-félszigeten

állam	államalkotó nemzet(ek)	legfontosabb kisebbség az országban	az államalkotó nemzet meghatározó ellenségkép(ei)
Albánia	albán	görög	görög, „szlávok”
Bosznia-Hercegovina	bosnyák	-	szerb, horvát
	szerb	-	bosnyák, horvát
	horvát	-	szerb és bosnyák
Bulgária	bolgár	török	török, szerb
Görögország	görög	albán	török, macedón, albán
Horvátország	horvát	szerb	szerb, magyar
Koszovó	albán	szerb	„szlávok”
Macedónia	macedón	albán	albán, görög, bolgár, szerb
Montenegró	montenegrói	szerb	szerb, „iszlamisáltak”
Románia	román	magyar	magyar, orosz
Szerbia	szerb	bosnyák	albán, bosnyák, magyar
Szlovénia	szlovén	olasz	horvát, olasz

Szerkesztette: Pap Norbert

Ehhez járul még, hogy a mainstream geopolitikai folyamatokkal (etnikai homogenizáció) szemben fennállnak olyan képződmények is, amelyeket a nemzetközi közösség kényszerített rá a térség népközösségeire. Bosznia-Hercegovina három államalkotó nemzete külső kényszerből él együtt és az 1995-ös daytoni egyezmény óta eltelt időben nem alakult ki konszenzus a kiegyensúlyozott együttélés erősítése érdekében (PAP N. – REMÉNYI P. – VÉGH A, 2010). Macedóniában a 2001-es ohridi egyezmény teremtett vélhetően szintén csak átmeneti stabilitást egy, a helyi politikai kultúrából nem levezethető széleskörű autonómia biztosításával a kisebbségi albánoknak (PAP N. – VÉGH A. 2009)

A politikai, nemzeti identitás és önmeghatározás problémája sajátosan kötődik a nyelvi, etnikai és vallási kérdéshez is. Az alábbi, 11. táblázat mutatja a szerb, a horvát és a bosnyák esetben, hogy az identitás nyelvi alapjai milyen bonyolultan alakultak és miképpen tolódtak el a hangsúlyok a nyelvi kérdés felől a vallásiak felé ezen esetekben.

11. táblázat: A vallási és nyelvi jellegzetességek kapcsolata a nemzeti önmeghatározásban

	Szerb	Horvát	Bosnyák
Vallás	Görög ortodox (pravoszláv)	Római katolikus Görög katolikus	Iszlám (Crkva bosanska)
Nyelv 1 – Dialektus	Što-dialektus, torlák	Što-dialektus, Ča-dialektus, Kaj-dialektus	Što-dialektus
Nyelv 2 – A „jat” reflexió, nyelvjárás	e-ző, ije-ző	e-ző, ije-ző, i-ző	ije-ző (i-ző)

Szerkesztette: VÉGH A. 2008.

Hasonlóan nehéz különválasztani a szerb és a montenegrói, vagy a bolgár és a macedón identitás vallási és kulturális alapjait. A vallási önazonosság térségbeli súlyos politikai

szerepére mutat, ahogyan a bulgáriai pomákok teljes természetességgel szavaznak a bulgáriai törökök pártjára a közös vallási meggyőződés és a történelmi együttélés alapján. Összességében megállapítható, hogy az európai kontinens más térségeihez képest a vallási önazonosság szerepe a politikai preferenciákban jelentős szerepet kap⁵⁸. A politikai üzenetekben is a vallási elemek súlya jelentős. A muszlim közösségek esetében a vallás sajátosságaiból és a szomszédos közösségek keresztény háttére miatt ez talán természetesnek is felfogható, de a bolgárok, szerbek, románok, görögök, macedónok, montenegróiak is az autokefál egyház létrehozását a nemzetállami lét természetes részének, alapvető társadalomszervezési tényezőnek tekintik. Az olaszok, horvátok, szlovénok és a jelen dolgozatban a Balkánhoz kötődő kapcsolatrendszerében vizsgált magyarok esetében a Balkánhoz való viszonyukban a nyugatiság, az európaiság alapvető érve és tényezője a nyugati kereszténységhez való tartozás hangsúlyozása.

A modellben szerepeltetett magterületek (core areák) térségbeli vizsgálata szintén mutat regionális specialitásokat. A magterületeket ugyan többen nem tekintik elengedhetetlen államföldrajzi tényezőknak, de a középkori eredetű államok esetében érzékelhetően fontos szerepet töltenek be. A görögöknek Athén és az Attikai-félsziget, a szerbeknek a mai Szandzsák (az egykori Raška) és a később még hozzá kapcsolódott Koszovó, a bolgároknak Veliko Trnovo környéke, a horvátoknál a mai Knin környéki krajina és litorális terület, valamint a mai törököknek Nagy-Isztambul tölt be fontos magterületi szerepet. A Balkán-félsziget mai államai túlnyomó többségének azonban nincs megfogható magterülete. Ha összehasonlítjuk a Norman J. G. Pounds-féle európai magterületi ábrával (POUNDS, J. G. N. 2003), akkor megállapíthatjuk, hogy a Balkánra sokkal kevésbé jellemző ez a fajta térszerkezeti elem, mint a kontinens más területein.

Ugyanakkor ez az egyik lehetséges magyarázat az instabil államrendszerre is. A történetileg jelentős múlttal, stratégiai pozícióval rendelkező kiemelkedő magterület a Boszporusz két partján alakult ki. Bizánc, majd Isztambul a népesedési, gazdasági súlyánál fogva a félsziget lakóinak, illetve államainak életében mindig fontos viszonyítási pont maradt. A félsziget más területein, ahogy azt már a természeti tényezők kapcsán leírtuk, sokkal kevésbé voltak meg a feltételek a népesség, a gazdasági tényezők és a kulturális javak nagymértékű és stabil koncentrációjára. Athén esetében hosszú történelmi létezése során csak a modern korban alakult ki olyan népességi koncentráció, amelynek révén az Attikai-félsziget „core-area-szerűen” tudott működni. Koszovó pedig éppen azáltal vált az elmúlt két évtizedben konfliktusforrássá, hogy már régen elvesztette azt a kulturális és szerb etnikai jellegét, ami magterületté tette⁵⁹. A többi állam központi része relatíve rövid idő alatt vált népességi, gazdasági koncentrációvá, és olyan térséggé, amely kulturális jellemzői folytán biztosíthatja a kulturális kohéziót az államterületen belül.

A modell eredetileg a stabil, „természeti” határokkal mint centripetális tényezőkkel számolt. A Balkánon az elmúlt két évszázadban a határok a leginkább természeti tengerpartokat leszámítva nem sok stabilitást mutattak, annak ellenére, hogy a felszín medencékre és fél-medencékre tagolt, és elméletileg jók a földrajzi adottságok az elhatárolódásra. A határállandósági térkép mutatja, hogy a határoknak kicsi a történelmi legitimációja. Ezzel szemben van több olyan határvita is, amelyek az állami instabilitás jelentős okai közé tartoznak. Legfontosabb ilyen a koszovói–szerb határt érintő vita kérdése. A nem állami határok közül pedig ide tartozik az IEBL, az entitásközi határ Bosznia-Hercegovinában. A

⁵⁸ Albániában az ateizmust, vagy más esetben a vallás vállalása nélküli életet propagáló szocialista rendszer a kommunista ideológia összeomlásával a történelmi hagyományba ágyazódott vallási identitás vette át a közösségi összetartozásban a legfontosabb szerepet.

⁵⁹ Már két évszázada nincs Koszovóban szerb többség, a szerbesítési politika, elnyomás, kitelepítés és szerb kolonizáció ellenére sem.

kisebb határviták, mint a horvát–szlovén vita a Pirani-öböl természetéről⁶⁰ – a Kupa mentének egyes kisebb területeiről, valamint a Muraköz és Mura-vidék határán, vagy a horvát–montenegrói vita a Prevlaka-félszigetről⁶¹, a horvát–bosnyák határ Uništa és Kijevo között, a Stoni-öböl kisebb szigeteinek kérdése Bosznia-Hercegovina és Horvátország között, a föl-föllobbanó érdeklődés a Sutorinai-öböl boszniai kijáratáról, a horvát–szerb vita a Duna menti határ futásáról befolyásolják az államközi kapcsolatokat, de nem kérdőjelezik meg az államok létét.

A balkán-félszigeti határok rendszerének egy szofisztikáltabb kétségbe vonását jelentik azok a nagyiállami igények, amelyek Nagy-Szerbia, Nagy-Horvátország, Nagy-Bulgária, Nagy-Macedónia, Nagy-Albánia vagy Nagy-Koszovó létrejöttét szorgalmazzák. Egyelőre ezek a törekvések marginális csoportok vagy kis ellenzéki pártok programjában jelennek csak meg, de amennyiben ez a helyzet megváltozik, akkor az államrendszer újabb átalakulása sem elképzelhetetlen. Ezek realitását nehéz megfogni, de a Republika Srpska határozott önállósodási törekvései, a macedóniai albánok egyelőre mind szélesebb körű autonómiát célzó politikai mozgalmak, a bolgár álláspont a macedónok nemzeti önállóságának kétségbevonására, a szerbiai Szandzsákkal kapcsolatos kérdőjelek hosszabb távon felvethetik a határ-, és ezáltal az államrendszer újragondolását is a Balkán-félszigeten.

Az államok a gazdaság terén (fizetőeszköz, szabályozás, adózás stb.) is létrehozhatnak egységes rendszereket, de a Hartshorne-modell születését (1950) követően ezeket a világ több térségében is szupranacionális szinten gondolják végig (szabadkereskedelmi együttműködések, mint GATT, NAFTA, CEFTA stb., vagy a legerőteljesebb szervezet, az Európai Unió). Ez utóbbi fejlemény óriási változásokat hozott az állami integráció vagy éppen dezintegráció terén Európában. Ennek jelentőségét ezen sorok írója a dél-európai államok stabilitása kapcsán elemezte (PAP N. 2001).

A Balkánon az állami integrációs és dezintegrációs törekvések egyik legfontosabb faktorává vált az EU-hoz való csatlakozás kérdése, éppen a gazdasági előnyök, az európai magterülethez való valamelyest felzárkózást illetően. A gazdasági stabilitás, instabilitás kérdése általában, a kiegyensúlyozott területi fejlődés pedig regionálisan alapvető tényezőjévé vált a jó kormányzásnak és az állami, államrendszeri stabilitásnak.

Jugoszlávia legutóbbi felbomlásában alapvető szerepe volt a jelentős gazdasági fejlettségi különbségek kialakulásának. Többen felhívták a figyelmet rá, hogy a szlovénok és horvátok jobb gazdasági teljesítménye a jugoszláv tagköztársaságok között, az egyenlőtlen gazdasági viszonyok, a szerbség emiatti frusztrációja milyen nagymértékben járult hozzá az állami kohézió megbomlásához. A jelenlegi szélsőséges állami fragmentáltság egyik következménye, hogy az állami stabilitást már kevésbé érintik a gazdasági fejlettségi különbségek, ugyanis az államok területe a korábbiakhoz képest már kisebb, így az ilyen típusú feszültségek is kisebbek.

Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy teljesen eltűntek volna. Szerbián belül a dél-szerbiai területek, Görögországon belül az epiruszi térség, Bulgáriában többféle periférikus térség szenved meg a gazdasági és társadalmi leszakadást, periférikussá válást. Ezek részben egybeesnek olyan népcsoportok szállásterületével, amelyeknek az állami lojalitása gyengébb: a

⁶⁰ 2001 júliusában Janez Drnovšek szlovén és Ivica Račan horvát kormányfők aláírták a később róluk elnevezett egyezményt, amely a két állam határait jelölte ki. Ezt a szlovén parlament ratifikálta, a horvát viszont nem. A Pirani-öblöt illetően megállapodtak a vízfelület felosztásáról és a szlovén félnek egy tengeri korridort határoztak meg, melyen kijuthat a nemzetközi vizekre. A szárazföldi határ a Dragonja folyó völgyében szintén problematikus. A Bužini, Mlini, Škodelini, Škrile tanyákról van szó, amelyek a folyótól délre fekszenek, és amelyeket 1954 óta Horvátország igazgat. A Trdviná vhr a Žumberak térségében szintén vitatott, ott a szlovén hadsereg tart megszállva néhány barakkot horvát területen. A Muravidék és a Muraköz közötti horvát–szlovén határ körül is komoly határkijelölési viták vannak Zágráb és Ljubljana között.

⁶¹ A Prevlaka-félsziget révén a nagy stratégiai értékű Kotori-öböl ellenőrzésének kérdése nemzetközi közvetítéssel csak 2002-ben zárult le.

Szandzsákban⁶² a bosnyákok, az epiruszi térségben a csám albánok⁶³, Bulgáriában pedig a pomákok⁶⁴ és a cigányok lakják részben ezen periférikus területeket. Horvátországban a dalmát területek turisztikai alapú fejlődése és a történetileg egykor gazdagabb, azonban jelenleg elszegényedő szlavóniai térségek között politikai feszültség is felfedezhető, a vajdasági és az ó-szerbiai szerbek között is egyre jelentősebb a különbség és a történeti geg-toszk vita sem marginális kérdésköre Albániának.

A modell egy fontos faktora az egy államterületen található népközösségek együttélésének időtávja. A Balkán esetében az együttélést évtizedekben, nem pedig évszázadokban számolhatjuk. A jelenlegi államok részben a tizenkilencedik, részben a huszadik században jöttek létre, de a tizenegyből kettő a huszonegyedik században. Így az olyan párhuzamok, mint a 13. század óta több államalkotó etnikai közösség által lakott Svájc aligha használható a Balkánon. Még az ugyancsak a mediterrán medencében található Ibériai-félszigeten, vagy a 15. század óta egységes államként létező Spanyolországban is vannak komoly centrifugális erők a katalán és a baszk szeparatista mozgalom képében. A 18. század óta egységes Egyesült Királyságból az első világháború után előbb az írek szakadtak el, napjainkban pedig a skót nemzeti mozgalom igyekszik megteremteni a független skót államot. Ehhez képest a Balkánon történelmi együttéléstről nem is beszélhetünk, inkább csak ideiglenesnek tekintett együttéléstről.

A modell 1950-es születése óta a legfontosabb változás a nemzetközi szervezetek szerepének és jelentőségének megnövekedése és ehhez kötődően a multilaterális diplomácia térnyerése. A Balkán-félszigeten a nemzetközi szervezetek kiemelkedően fontos szerepet töltek be, azon belül az elmúlt 25 év államosodási folyamataiban is alapvető szerepük volt. Az ENSZ békefenntartók kiküldésével (UNPROFOR) Horvátországban az 1991-ben kialakult hatalmi, katonai helyzet befagyasztásával hozzájárult a szerb Krajina kvázi-állam intézményrendszerének 1995-ig tartó fennmaradásához. Ennek végül a horvát hadsereg 1995-ös offenzívája vetett véget. A nemzetközi közösségnek Bosznia-Heregovinában nem sikerült megakadályozni a fegyveres harcok kiterjedését és a genocídiumot. Az UNPROFOR, majd később az UNPREDEP Macedóniában ezzel szemben sikerrel járt, és állami stabilizáló szerepet játszott az 1999-ig tartó jelenlétével: megakadályozták a konfliktus áttérjedését Koszovóból az ország területére. A NATO és az EU aktív szerepet kapott a jugoszláv felbomlás kapcsán felmerült konfliktusok kezelésében. A boszniai harcokat lezáró daytoni békeszerződés (1995) által meghatározott alkotmányos berendezkedést a NATO, illetve 2004-től az EU tagállamok katonai erői szavatolják. A NATO és az EU Macedóniában is szerepet kapott a 2001-es belső (macedón–albán) konfliktust követő stabilizációt előírányzó tevékenységben.

A NATO és az EU a nyugat-balkáni térség országait az euroatlanti, illetve európai biztonsági, politikai és gazdasági struktúrákba integráló erőként is fellép. Ez a perspektíva nagyrészt egyezik az érintett országok stratégiai céljaival, amit az is jelez, hogy Szlovénia, Horvátország és Albánia már a NATO tagjai, és Szerbia kivételével a többi ország is célul tűzte ki a csatlakozást. Az EU-integráció esetében egyöntetűbb a kép, Szlovénia és Horvátország már a szervezet tagjai, és a többi állam is csatlakozni kíván. A fenti struktúrákba való integráció növeli a térség biztonságát, elősegíti az érintett országok biztonsági, politikai és gazdasági

⁶² A Szandzsák muszlim jellegű történelmi régiója Jugoszláviának, amely az oszmán-török közigazgatási egység, a szandzsák neve után (a Novi Pazar-i szandzsák) kapta mai nevét.

⁶³ Csámoknak (chamok) az Albánia és Görögország határterületén (Csamuria/Chamaria) élőket nevezzük, akiket a vallásuk szerint hol görögnek (ortodoxok), hol albánnak (muszlimok) tekintenek. Számukat a szakértői becslések néhány százezerre teszik. Nyelvük a toszk egyik dialektusa. A nemzetközi szinten a fő támogatójuk Törökország.

⁶⁴ A pomákok összlétszáma meghaladja a félmilliót (Bulgáriában, Törökországban, Görögországban és bolgár álláspont szerint Macedóniában és Albániában is élnek). Egységes identitásuk nem alakult ki. Bulgáriában mintegy 300 ezres közösségük él, többségük a Rodopében.

együttműködését, az európai gazdasági térséghez való csatlakozást, ezért centripetális hatással bírhat az egyes államok stabilitására.

Összegzés

Vizsgálataim megállapították, hogy a Hartshorne-modell megközelítése bizonyos megszorításokkal alkalmazható a Balkán-félszigeten, de érzékelhetők olyan térségbeli sajátosságok, amelyek alapján a modellnek egy regionális változata definiálható.

A félsziget államföldrajzi képe szélsőséges fragmentáltságot mutat, amelynek motivációja részben éppen a nyelvi, kulturális és vallási homogenizáció biztosítása az államterekben. Az államnemzeti identitásban más térségekhez (főként Európa más területeihez) képest nagyobb szerepet kapnak a vallási önazonosság elemei. Az ortodox közösségekben az autokefál egyházak, míg a muszlimoknál az iszlám közösségek (muftiátusok) jutnak nagyobb szerephez. A nyugatias közösségek esetében a katolicizmus foglalt el nemzeti egyház szerepet (horvátok és szlovénok), míg a protestantizmus (magyarok) szerepe marginális, állami tényezőként nem jelenik meg. A nyelvi nemzet szerepe másodlagos a Balkánon.

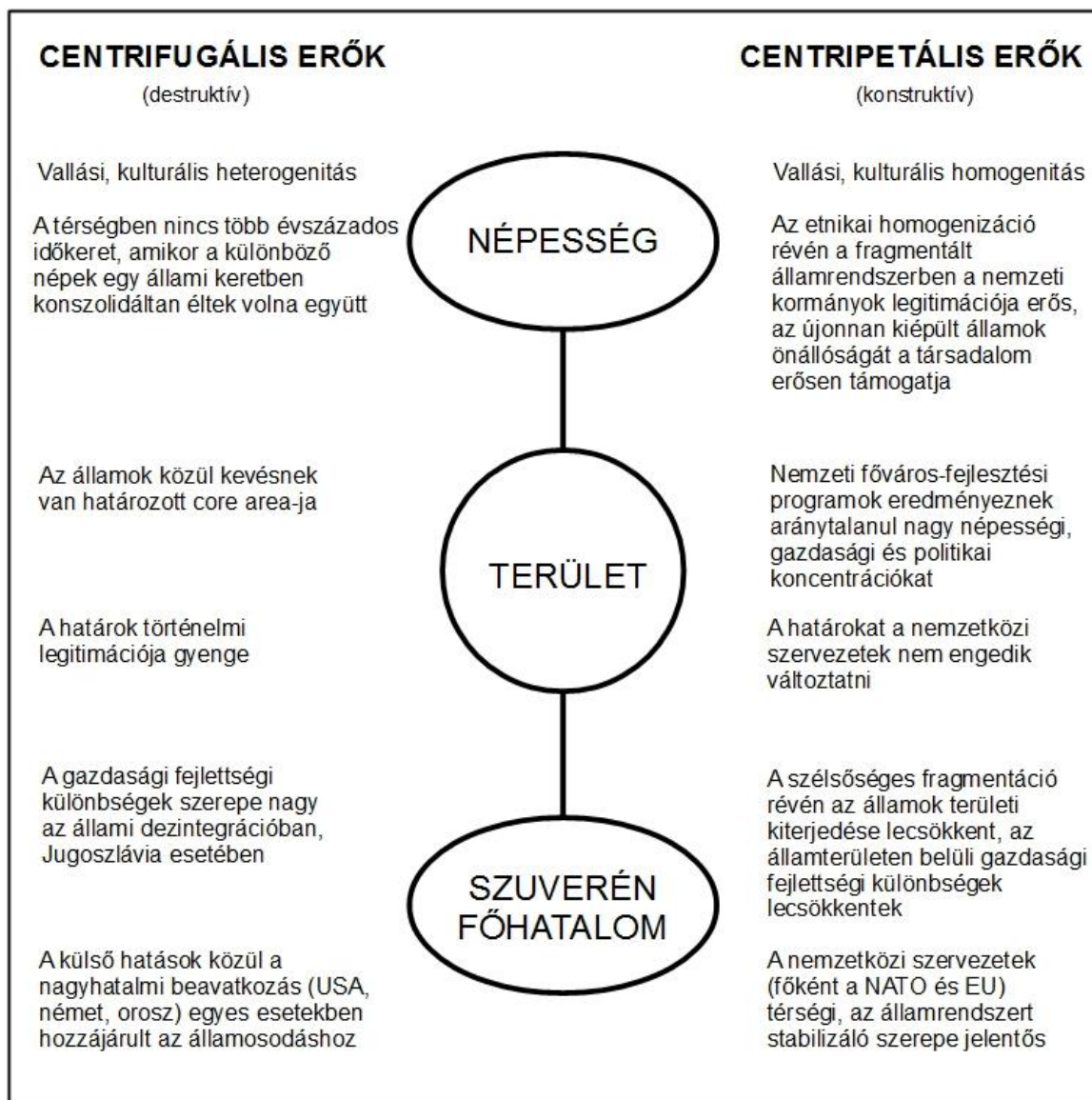
A térség népeire a hosszú történelmi együttélés egy állami keretben egyáltalán nem jellemző. Az Oszmán Birodalomban, vagy Jugoszláviában megélt korábbi együttélés ezzel szemben történelmi sérelmekkel terhelt. Ugyanígy a közös földrajzi térben való együttélés sem képez különösebb kohéziót. A Balkán-félsziget nem vált egységtörekvések keretévé. Az oszmán idők emlékezete és a jugo-nosztalgia csak egyes csoportok életformájában jelenik meg, nem feltétlenül politikai tartalommal.

A határok kérdése a térségben számos vitával terhelt és a rendszerben kicsi az állandóság. Az eredeti Hartshorne-modell feltételezése volt, hogy a „természetes” határok növelik az államrendszer stabilitását. Erre a Balkánon nem sok példát lehet találni, hiszen tartósan fennálló, nem vitatott határ nincs is a térségben. Ezzel szemben jelentős centrifugális erőként hatnak olyan vitatott határok, mint az entitásközi határ Bosznia-Hercegovinában és a koszovói–szerb határszakasz.

A balkáni államosodásban a magterületek szerepe egészében kicsi, aminek oka a jelenlegi államrendszer fiatal kora. Ugyanakkor nem is teljesen elhanyagolható, ha a szerbek Koszovóhoz kötődő érzelmeire, vagy Isztambul környékének geopolitikai szerepére gondolunk. Az államok gyors, aszimmetrikus fejlesztéssel és a települési folyamatokba való erőteljes beavatkozással érik el népesedési és gazdasági centrumok létesítését.

Ugyanígy a gazdasági tényezők, melyeknek dezintegrációs hatására napjainkban több európai példa is akad (Katalónia, Skócia), és Jugoszlávia felbomlásában is döntő szerepet játszottak, a mai Balkánon az elaprózódott és emiatt homogenizálódott államrendszerben jórészt elvesztették markáns centrifugális szerepüket.

A nemzetközi szervezeteknek ezzel szemben az európai átlagot meghaladó szerepük van a térségbeli államok stabilitásában. Elsősorban Bosznia-Hercegovina és Macedónia esetében (daytoni béke – 1995, ohridi keretegyezmény – 2001) kell figyelembe vennünk ezeket a hatásokat, amely esetekben ezek döntőek. Koszovó létrejöttében és fennmaradásában is döntő szerepet játszott a nemzetközi szervezetek fellépése (15. ábra).

15. ábra: Az államterületre ható erők a Balkán-félszigeten
Szerkesztette: Pap Norbert

IV. Magyarország kapcsolatai a balkáni térséggel

IV.1 A magyarok Balkán-képe, a Balkán magyar képének földrajzi tartalma

A Balkánról alkotott magyar kép

A magyarországi, Balkánnal kapcsolatos irodalom könyvtárnyi, így itt csupán a kérdés vázlatos bemutatására vállalkozhatunk, a geográfiai vonatkozások kiemelésével. A magyarok egyike a közép-európai népeknek, amelyek a Balkán északi határán élnek és a honfoglalástól kezdődően intenzív kapcsolatokat alakítottak ki a félszigeten élő népekkel. Ennek hatása a magyar tudományban (geográfiában, történelemben, néprajzban), valamint az irodalomban, a művészetekben, de még a popkultúrában is lecsapódott. A Balkán képe igen különböző az egyes társadalmi rétegekben és koronként is sokat változott. A témával foglalkozók visszatérő megállapítása, hogy a Balkánról alkotott magyarországi kép mennyire sematikus.

Jelen írásban csak a fontosabb áttekintő, részben tudománytörténeti munkákat szemléljük. A Balkán képéről a magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban Ábrahám Barna írt átfogó tanulmányt (ÁBRAHÁM B. 2007). Megállapította, hogy a rendszerváltozást követő időszakban jelentős visszaesés tapasztalható a szakirodalmi termést, valamint a politikai tudatosságot illetően a megelőző, mintegy másfél évszázaddal összevetve. A 19. századi és 20. század eleji intenzitást és mélységet jelenleg nem éri el a térségi ismeretek szintje, az intézményi rendszer kiépítettsége pedig összehasonlíthatatlanul gyengébb, mint korábban volt. Kronologikusan haladva bemutatja a magyar politikai életben született főbb Balkán-koncepciókat a reformkortól egészen a közelmúltig. Dupcsik Csaba átfogó és kiváló esszét írt a Balkán képéről a 19–20. századi Magyarországon (DUPCSIK Cs. 2005). A mű Todorova *Imagining the Balkans* című művének mély hatását mutatja, a „másságtudomány” megközelítését. A Balkán-képek alatt jellemzően nem a néptömegek valós képét mutatja be, hanem a szövegelemzés módszerével a kiválasztott szerzők írásait elemzi és abból következtet a korszak jellemzőire és lehetséges interpretációira (Megközelítését *imagológia* elnevezéssel illeti). Valójában nem annyira a magyar társadalom Balkán-képét, mint inkább a magyar szellemi elit számos tagjának Balkánról való tudását és képét (a legtöbb esetben a spekulációikat) mutatja be. A szerző impliciten feltételezi, hogy az általa tárgyalt szellemi elit tagjai reprezentálják a magyar közgondolkodást, de ez nem feltétlenül igaz, mint a később bemutatott vizsgálatok arra rámutatnak.

A magyar elitcsoportok megközelítése és tudása nagyon diverz, áttekintésünkben – a jelen dolgozat profilja miatt – a geográfusok működésére és eredményeire fektettünk különösen nagy hangsúlyt. A magyar geográfusok a hazai geográfia megalapításától a második világháborút követő bezárkózásig tartó „nagy” korszakig a magyarság számára „felfedezték” a világot. Ezen belül az első generáció feltárta a Földközi-tenger medencéjét is, sőt Magyarországot is Dél-Európához tartozóként határozták meg. Hunfalvy János (1820–1888), az első hivatásos magyar geográfus és az első magyar földrajzi tanszék alapítója (Carl Ritter magyar követője) a német földrajzi szemléletet vette át, és Magyarországot úgy határozta meg, miszerint az Európa délkeleti részén fekszik (HUNFALVY J. 1884).

Ebből következően, a magyar földrajzi figyelem a Balkán iránt időszakonként igen aktív volt. Ez az érdeklődés periódusonként más és más témákhoz kötődött, és nem a Balkán egészére terjedt ki.

A magyar geográfia egyébként a Balkán kutatása kapcsán érte el első nemzetközi hírű és jelentőségű eredményeit. A magyar földrajzban Hajdú Zoltán több írásában is tudománytörténeti igényességgel vizsgálta ezt a kérdést. A „Balkán Füzetek” periodika első számában megírta az intézményes Balkán-kutatás kereteit és meghatározta a magyar Balkán-kutatás szakaszait (HAJDÚ Z. 2003), különösen kitérve a geográfiai vonatkozásokra. Több

alapvető írás került publikálásra „Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései” című kötetben (HAJDÚ Z. – PAP N. – TÓTH J. 2001). Ezek közül kiemelésre érdemes Nagy Miklós Mihály tanulmánya a Balkánról (NAGY M. M. 2001). Jelen sorok írója a Balkán-kutatás történetét önálló tanulmányban dolgozta fel (PAP N. 2013a).

A térség elemzésében a kezdetektől több tudományág képviselői (történészek, etnográfusok, nyelvészek stb.) vettek részt, de a geográfusok kiemelkedő szerepet játszottak a térbeliség viszonyainak feltárásában. Ebben annak is szerepe lehetett, hogy a 19. században (amikor a kutatások megindultak), a geográfia fő feladatának az ismeretlen, „vad”, egzotikus vidékek megismerését és megismertetését tartotta. Ezen kritériumoknak a Balkán igen jól megfelelt, ezért is lehetett nagyobb az érdeklődés iránta, mint a többi („civilizáltnak tekintett”) európai, illetve dél-európai térség iránt (12. táblázat).

12. táblázat: A magyar Balkán-kutatás főbb szereplői 1948-ig

név	időszak	kapcsolódás a témához
Kánitz Fülöp Félix	1829–1904	Földrajzi, térképészeti, kultúrtörténeti és néprajzi kutatásokat folytatott – ráirányította a magyar gazdasági, katonai és politikai elit figyelmét a Balkánra.
Kállay Benjámin	1839–1903	Történész, gyakorló politikus, Szerbia és Bosznia-Hercegovina vonatkozásában kutatott, politikai munkássága, mint a Bosznia-Hercegovinát kormányzó közös pénzügyminiszter a kapcsolati dimenzió egyik legfontosabb, kiemelkedő alakítója volt.
Thallóczy Lajos	1856–1916	Történész, Bosznia, Horvátország és Szerbia történelmének kutatója, 1915–16-ban a megszállt Szerbia kormányzója volt.
Nopcsa Ferenc	1877–1933	Geológus, néprajzos, geográfus, az albánok által lakott terület kiemelkedő kutatója, a „Balkán Kolombusza”.
Havass Rezső	1852–1927	„Az imperialisztikus magyar politikai földrajz” képviselője A magyar Dalmácia-politika formálásának igényével fellépő geográfus közíró.
Mendöl Tibor	1905–1966	A Balkán földrajza könyv írója, 1948-tól egyetemi oktató, kutató.

Szerkesztette: Pap Norbert

Magyar, illetve magyarországi kutatók egész sora foglalkozott balkáni tematikájú kutatásokkal. Számuk – ha összehasonlítjuk a többi dél-európai félszigettel foglalkozókkal – nagyságrendekkel meghaladja a többi térség kutatóit.

A megjelent publikációk a geográfiai, történeti, néprajzi érdeklődés széles spektrumát fogták át. Az utazási irodalom, a természeti földrajzi vizsgálatok, komplex területi bemutatás, településföldrajzi, népesedési kérdésekkel foglalkozó, geopolitikai tematikák széles köre jellemzi őket. Ez az első, igen termékeny időszak a második világháború végére hanyatlani kezdett, az 1948-as kommunista hatalomátvétellel pedig le is zárult.

A Balkán-félszigettel, mint egészszel való foglalkozás a politikai törésvonalak miatt ellehetetlenült, sőt a Balkán mint fogalom egy időre el is tűnt a közbeszédből. Görögország a nyugati blokkba integrálódott és belépett a NATO-ba. Jugoszlávia köztes helyzeteket igyekezett elfoglalni az egész korszakban, és anyagi értelemben igen sokat profitált ebből. Albánia többször is patrónust váltott (jugoszláv, kínai, szovjet), majd mind jobban befelé fordult, zárt országgá vált. Bulgária a szovjet igényeknek való mind teljesebb megfelelés stratégiáját választotta, így próbálta maximalizálni a helyzetéből adódó előnyöket. Az eredmény gazdasági hanyatlás, politikai ortodoxia lett. A vázolt folyamatok azt jelentették, hogy Magyarországnak ezek a kapcsolatok mind kevésbé voltak vállalhatóak, vagy belső, vagy külső okokból. A tudományos kutatásra a geográfia területén még leginkább Bulgária vonatkozásában nyílt lehetőség, amely Dudás Gyula néhány munkájában jelent meg (DUDÁS Gy. 1968). Összességében a kutatások az államszocialista időszakban a Balkán vonatkozásában nagymértékben beszűkültek.

A rendszerváltozás idején, illetve után, több műhelyben és több diszciplínában is megindultak a kutatások. A magyar egyetemi hálózat egyes egységei a Balkán-témát beemelték kutatási profiljukba. Az első lépést Pécssett tették meg, ahol 1988-ban, a Soros Alapítvány támogatásával, Hóvári János vezetésével jött létre Balkanisztikai Szeminárium és lendületet kaphattak a balkanisztikai kutatások is. Sajnálatos módon a JPTE BTK akkori vezetése 1993-ban feleslegesnek látta az oktatási-kutatási irány további folytatását, így néhány évre megszűnt a kutatás intézményi kerete, bár több oktató-kutató egyéni munkájában folytatta a megkezdetteket.

Ezen sorok írója a fenti intézmény hallgatójaként tanult ebben az időszakban, és szerepet kaphatott az intézményi keretek újjászervezésben. Ez lett a JPTE/Pécsi Tudományegyetem Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, amelynek alapítását az egyetem akkori rektora 1999-ben kezdeményezte. A központban többszintű multidiszciplináris képzés, doktoriskolai aktivitás, folyóirat- és könyvkiadás zajlik. A kutatóhelyi profil elsősorban politikai földrajzi. A Központ konferenciái a hazai balkanológiai tudományos vita központjává váltak (a központ eddig egy tucatnyi nagy konferenciát szervezett). A kilencedik évfolyamnál járó Mediterrán és Balkán Fórum folyóirat, a kilenc számot megért Balkán Füzetek periodika, valamint számos monográfia és tanulmánykötet jelent meg a témakörben. E kutatócsoport nevéhez köthető az elmúlt évtizedek legsikeresebb angol nyelvű, magyarok által írt kiadványa az „European Perspective and Tradition, The Western Balkans”, amely hazánk EU elnöksége idején jelent meg Martonyi János külügyminiszter előszavával (KOBOLKA, I. – PAP, N. 2011).

Szükséges megemlítenünk még a Budapesten, Glatz Ferenc kezdeményezésére létrejött Balkán Tanulmányok Központot, amely konferenciasorozatával, internetes felületével és kiadói tevékenységével megjelenési lehetőséget biztosított a magyarországi Balkán-kutatóknak. A központ működésébe több geográfus is bekapcsolódott. Részben ennek a központnak a munkáját vitte tovább az MTA BTK TTI-ben, a Balkán történetének kutatására létrejött, a helyi nyelveket ismerő, tehetséges fiatalokból álló kutatócsoport.

A magyar tudományos elit Balkánról alkotott képét néhány nagy hatású mű alapvetően formálta a 20. század végén és napjainkban is. Ezek elsősorban Niederhauser Emil „*Forrongó félsziget. A Balkán a XIX–XX. században*” (1972), Romsics Ignác „*Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*” (1998) valamint Barbara Jelavich két kötetes nagy műve, „*A Balkán története I–II.*” (2000) című művei. Ezek közül Niederhauser és Romsics kötetei a térséghez kapcsolódó magyar szemléletet is kifejezték.

A magyarság Balkán-képét a szépirodalom is formálta. A néhány évvel ezelőtt a legnépszerűbb magyar regénynek választott Gárdonyi Géza által írt „*Egri csillagok*” a magyarságot a Balkánhoz és az oszmánokhoz kapcsolódóan végvári helyzetben mutatja be. A magyar nemzeti identitásban a keresztény végvár, védőbástya szerep mélyen rögzült.

Kosztolányi Dezső, Németh László, Illyés Gyula, Kukorelly Endre nevét szükséges kiemelni, mint akik a magyar irodalomban a Balkán élményét többek között formálták. A magasabb irodalomra fogékony közönség számára ők közvetítettek balkáni képeket, élményeket és ismereteket, részben földrajzi tartalommal is.

Marko Čudić megállapítja, hogy a magyar irodalomban visszaköszönnek a Balkánt illető (főleg angolszász eredetű) nyugati sztereotípiák (ČUDIĆ, M. 2007). Kosztolányi Dezső szerbiai és montenegrói úti élményeit, valamint Kukorellynek az 1990-es évek háborúit illető impresszióit elemzi. Vitatja, hogy a magyar irodalomban megjelenének a szomszédságból adódó többlettudás és megértés elemei. Sőt, megállapítja, hogy *„Azzal, hogy a Balkánt impliciten Európán kívülinek láttatja, a magyar kultúra öngyilkos módon saját magát Európa peremvidékére sodorja, megfosztva magát az oly féltve hangoztatott közép-európai identitásától, hiszen a néptömegek hovatartozása még mindig inkább földrajzi, mint szellemi pozícionáltság függvénye...”* A vizsgált útleírások felszínes élményeken alapultak, hiszen hiányzott az írókból a nyelvtudás, a helyiekkel való érdemi kapcsolatteremtésre való igény, továbbá a hely történetének és kultúrájának mélyebb megértése. Felsőbbrendűen és „nyugatiasan” tekintettek le a Balkánon élőkre és alaptalanul homogén tömegnek látták és láttatták őket, vallja Marko Čudić.

Vélhetően a szélesebb közönség számára a Balkánt illető színvonalas ismereteket a Panoráma útikönyvek utazást segítő, vagy éppen helyettesítő kötetei közvetítették nagy hatékonysággal. Megjelentek kötetek Romániáról, Jugoszláviáról, Bulgáriáról és Görögországról is. Ezekben az egyes fejezeteket általában szakértők írták. Ugyancsak a szélesebb olvasóközönség számára írt Germanus Gyula (1884–1979), magyar orientalista, aki beutazta a Balkánt és Törökországot és több művében megemlékezett a Balkánnal és a balkáni iszlámmal kapcsolatos élményeiről. Ezek közül a *„Félhold fakó fényében”* (1957) címűt érdemes kiemelni.

A kulturális életben még a filmek és a képzőművészet fejtettek ki érzékelhető hatást. A filmek terén a Balkánt illető magyar képet az idősebb korosztálynak a jugoszláv partizánfilmek,⁶⁵ de később leginkább a *„Forró szél”*⁶⁶ című jugoszláv televíziós sorozat, illetve Emir Kusturica népszerű filmjei⁶⁷ formálták. Az említett filmek sokkal inkább görbe tükröt tartanak a Balkán, vagy még inkább a jugoszláv valóság elé. Ezekben az alkotásokban a földrajzi környezet háttérként jelenik meg, jellemzően a balkáni sztereotípiákat erősítő módon.

A magyar képzőművészek közül Csontváry Kosztka Tivadar festményei idézték meg a Balkánt a legismertebb és leginkább kedvelt módon. A legfontosabb balkáni témájú művei: a *„Római híd Mosztárban”*, a *„Jajcei vízesés”*, a *„Villanyvilágított fák Jajcéban”*, a *„Jajcei villanyerőmű éjjel”*, *„Tavaszi Mosztárban”*, *„A Jupiter-templom romjai Athénban”*, *„Athéni utca”*, *„Sétakocsizás újholdnál Athénban”*, *„Görög tengerpart”*. A 20. század második felében népszerűvé váló festő művei a Balkánról kialakult romantikus, sztereotip képzeteket erősítették egyfajta sajátos, közép-európai megközelítéssel.

⁶⁵ A Neretvai csata című film 1969-ben készült (Rendező: Veljko Bulajić). A film az 1943 elején, a bosnyák hegyek között zajlott, amikor a német-olasz csapatok megpróbálták felmorzsolni a jugoszláv partizánokat, de sikertelenül. A film abban az időben nagy európai szuperprodukciónak számított.

⁶⁶ Forró szél (Vruć vetar) (1979) egy tíz részes jugoszláv vígjátéksorozat, amely Borivoje Šurdilović (Ljubiša Samardžić alakította) kalandjait ismertette. Magyarországon 1984-ben mutatták be.

⁶⁷ Főbb balkáni témájú filmjei: A papa szolgálati útra ment (1985), A cigányok ideje (1988), Underground (1995), Macskajaj (1998), Az élet egy csoda (2004).

13. táblázat: A közoktatásban leggyakrabban tanított nyelvek ismerete Magyarországon (%)

nyelv	1990		2001		2011	
német	453 726	4,36%	1 040 786	10,47%	1 111 997	11,19%
angol	229 336	2,21%	999 641	10,06%	1 589 180	15,99%
orosz	156 787	1,51%	197 706	1,99%	158 497	1,59%
francia	53 213	0,51%	116 583	1,17%	117 121	1,18%
olasz	16 537	0,15%	61 773	0,62%	80 837	0,81%
spanyol	8 205	0,08%	24 713	0,25%	49 618	0,5%
latin	4 041	0,04%	19 904	0,2%	12 372	0,12%
román	49 355	0,5%	94 721	0,95%	128 852	1,3%
horvát	35 879	0,36%	42 549	0,43%	36 296	0,37%
szerb	16 599	0,17%	25 483	0,26%	28 707	0,29%

Forrás: Népszámlálás 1990, 2001, 2011

Szerkesztette: Pap Norbert

A magyarországi közoktatásban a kisebbségi iskolarendszeren belül lehet a legnagyobb hatékonysággal a balkáni térség nyelveivel és kultúrájával találkozni (13. táblázat). Alapfokú iskolák a jelentősebb kisebbségi közösséggel bíró településeken működnek. Középfokú oktatási intézmények néhány városban találhatók, jellemzően Budapesten és a kisebbségi közösségek településterületeinek megfelelően. A horvát középiskolák Pécssett (Miroslav Krleža Horvát Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium), Budapesten (Horvát Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Diákotthon) és Szombathelyen (Horvát Nemzetiségi Oktatási Központ) működnek, a horvátok magyarországi megtelepedésének megfelelően. A román kisebbségnek Gyulán van gimnáziuma (N. Bălcescu Román Gimnázium, Általános Iskola és Kollégium). A szerbek egyetlen középiskolája Budapesten található (Nikola Tesla Szerb Tanítási Nyelvű Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Diákotthon). A bolgár kisebbség középiskolája a közelmúltban bezárta kapuit⁶⁸, míg a görög kisebbségnek sajátos módon egy német tannyelvű budapesti iskola nyújt képzési keretet⁶⁹. Az országsoporton belüli fontosabb állami nyelveknek és a civilizációs képzéseknek van bázisa a magyar felsőoktatásban is. A román, a bolgár, a szerb, a horvát és a török nyelvnek tanszékei, illetve képzési formái vannak az ország egyetemlein⁷⁰. A közép- és felsőfokú iskolarendszerünk elvileg biztosíthatja a szükséges térség- és kultúraismerettel rendelkező utánpótlást a magyar közszolgáltatnak, valamint a kulturális és gazdasági szféra számára, de a képzési kapacitások szűkülése előrejelzi a várható utánpótlási nehézségeket.

Egészében megállapítható, hogy a horvát, szerb, szlovén és román nyelvet beszélő magyar polgárok száma összességében nem nagy, de a térséget illető gazdasági, kulturális és politikai

⁶⁸ A Hriszto Botev Bolgár–Magyar Általános Iskola és Gimnázium egészen 2011-ig működött Budapesten, ma a Bolgár Kisebbségi Nyelvoktató Iskola működik a helyén.

⁶⁹ A zuglói Hajós Alfréd Magyar–Német Két Tanítási Nyelvű Általános Iskolában nyílt lehetőség a görög nemzetiségű gyerekek anyanyelvi oktatására.

⁷⁰ Román tanszék (képzés) Budapesten, ELTE-PPK-n, Szegeden a SZTE-JGYPK SZTE-TKK, és szintén Szegeden a Gál Ferenc Főiskola Pedagógiai Karon működik. Horvát tanszék (képzés) Pécssett (PTE-BTK), Budapesten (ELTE-PPK, ELTE-TKK), Szombathelyen-(Nyugat-magyarországi Egyetem Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Kar) és Baján (Eötvös József Főiskola) működik. Szerb Tanszék vagy képzés van Budapesten (ELTE-PPK, ELTE-TKK), Baján (Eötvös József Főiskola), Szegeden (SZTE-BTK, SZTE-TKK). Török tanszéket Budapesten (ELTE-BTK) és Szegeden az Altaisztikai Tanszék keretében hoztak létre. Bolgár nyelvet Budapesten az ELTE-n és Szegeden (SZTE-BTK) lehet tanulni.

kapcsolatokban döntő jelentőségű szerepet játszanak. Hosszú távú stratégiai jelentősége van annak, hogy ez a képesség és tudás a magyar társadalomban fennmaradjon, ugyanis a Balkánon a gazdasági jelenlétünk, politikai képességeink, politikai hatékonyságunk nagyban múlik ezen. A fenti, 13. táblázat tanúsága szerint Magyarországon a horvát, a szerb és a román nyelv ismerete enyhén növekvő arányú a magyar társadalmon belül, aminek viszont elsősorban a bevándorlás az oka a szomszéd országok magyarsága részéről.

Összességében úgy tűnik, hogy a Balkánról alkotott magyar kép általánosító sztereotípiáktól terhelt és kevésbé reális. A társadalmi Balkán-képet inkább romantikus vagy groteszk elemek uralják, kétes hitelességű történelmi narratívák és „nem valós” kultúra-, és terepismeret. Ebben nem mutat lényeges különbséget sem a magas-, sem a popkultúra. A közvélekedés Magyarországot európai peremhelyzetben lévőnek látja és ebben a megállapításban ütközik a tág Közép-Európa koncepcióval, amely csak szűk értelmiségi elitek belső vitája. A Balkán a közvélekedés szerint az ország határaitól délre, illetve délkeletre helyezkedik el. Magyarország napjainkban is a kereszténység, a Nyugat, vagy a civilizáció keleti védőbástyájának látja és több esetben láttatja magát. Ezzel ütközöttségként és periférián fekvőként pozicionálja helyét és szerepét. A Balkán képében az ortodoxia és az iszlám jelenléte és szimbolikája évszázadok óta meghatározó. Az elmúlt évszázadokban az oszmán hatás is rajta hagyta bélyegét a magyar Balkán-képen, olyannyira, hogy sokáig a Balkánt európai Törökországnak is hívtuk. A 20. században az Atatürki fordulat ugyan eltávolította egy időre Törökországot a Balkántól, de a hidegháborút követő konfliktusok, az európai törekvések és az önálló mozgástér kialakítására irányuló török törekvések újra török vonatkozású térséggé is tették a Balkánt. Ezt a magyar politikai gondolkodás is érzékelte. Az oszmán-török kultúra magyarországi emlékei, az ezek által inspirált művészeti alkotások erőteljesen formálják képünket a térségről és a relációinkról.

A Balkánnal kapcsolatos magyar képzetek a szegénységre, az elmaradottságra, az archaikus társadalmi viszonyokra, az erőszakra való hajlandóságra mutatnak rá, ezeket emelik ki. Ez ellentétben áll azzal a magyar önképpel, hogy „mi magyarok” jól ismerjük a Balkánt és ez a kapcsolatok építésében előnyökkel jár, vagy járhat számunkra.

A magyar tudományban ugyan születtek jelentős, a kérdéskörrel foglalkozó teljesítmények, de elsősorban a 19. század végén, illetve a 20. század első évtizedeiben, amelyek a Balkán jobb megértését szolgálták. Ezek Európában sok tekintetben valóban élenjáróak voltak. Ezzel szemben a térséggel foglalkozó intézményrendszer és kutatói kapacitás a 20. század második felében leépült, amelyet a Pécsen és Budapesten kialakult szervezeti kezdemények csak részben tudtak helyreállítani. A magyar tudományos Balkán-interpretációk csak részlegesen tudtak sajátos magyar megközelítést és értelmezést adni, napjainkban a hazai erős angolszász (kisebb részben német) hatást mutató tudományos életben és közgondolkodásban. Az új hazai és külföldi tudományos eredmények a térséget illetően, a felső- és közoktatásban csak nagyon korlátozottan jelennek meg.

Az elkövetkező fejezetekben megvizsgálom, hogyan jelenik meg a térség a magyarság kognitív térképén, és milyen emlékhelyeink vannak a Balkánon és ezek mit közvetítenek számunkra, valamint hogyan formálták a Balkánról alkotott magyarországi földrajzi képet.

A Balkán a magyar társadalom mentális térképén

A magyarság Balkánnal kapcsolatos képét számos tényező befolyásolja: az oktatás, a térségbe irányuló tömegturizmus, a művészetek, az irodalom, a film, valamint a hatalmas fejlődésen keresztülment elektronikus média. Az iskolai földrajzoktatásunknak a Balkánnal, vagy a kontrollcsoportként kezelt maradék Dél-Európával kapcsolatos képe meglehetősen egyoldalú. A térség kutatásában megmutatkozó hiányosságok, elmaradások miatt meglehetősen sematikus, anakronisztikus és mintegy távoli az a kép, amit az iskolai földrajz- (és

történelem) tankönyvek közvetítenek. Az ipusztuális korszakból itt maradt szemléletben íródott tananyag a térség mezőgazdaságának és iparának, a szolgáltató szektor sajátosságainak érzékeltetésével próbálja bemutatni, sok közhelyszerű elemmel, a térség „mediterrán” és „balkáni” államait. Ez a kép aztán gyakran ütözik a magyarok térségbe irányuló tömeges turizmusának napi tapasztalataival.

Napjaink magyar „mental map”-es földrajzi vizsgálatai ugyan különböző célok mentén fogalmazódtak meg, de foglalkoznak a térséggel is. Ilyenképpen visszacsatolóshoz juthatunk arról, hogy mi az, amit a magyar társadalom tud erről a térségről, illetve milyen képzeteket kapcsolnak hozzá, vagy egyes részeihez. Az egyetemisták Európa-képét vizsgáló szegedi szerzőpáros (BAJMÓCZY P. – CSÍKOS J. 1997) és a magyarok olaszországi turisztikai választásait kutató Michalkó Gábor (MICHALKÓ G. 1998) egyaránt érinti a magyarság Dél-Európa-képét. Az egyik legutolsó és nagy mintán (1200 kiküldött, közel 1000 feldolgozott kérdőív a 14–16 éves korosztályokban) végzett, reprezentatív felmérést folytató Lakotár Katalin doktori dolgozata mértékadó módon ad képet a magyar fiatalok Balkán- és mediterrán-ismeretéről (LAKOTÁR K. 2007).

A célcsoport által leginkább ismert, látogatott európai országok listavezető csoportjában Olaszország, Görögország, Horvátország és Szerbia is megjelent. A tömegessé váló nemzetközi turizmus hatását mutatja, hogy a dél-európai országok a legvonzóbb utazási célponttá váltak Magyarországon. A kérdésre, miszerint hová utazna kirándulási, üdülési céllal, a tízes listán a következőket jelölték meg, (1) Olaszország, (3) Spanyolország, (5) Görögország, (7) Horvátország, (8) Portugália, tehát a tíz legnépszerűbb kirándulási célpontból öt dél-európai, ezen belül kettő pedig a Balkánon helyezkedik el.

A hosszabb tartózkodási céllal (dolgozni, tanulni) megjelölni kért országok tízes listáján (3) Olaszország, (5) Spanyolország, (7) Görögország, (10) Horvátország jelent meg. Tehát még mindig négy dél-európai/kettő balkáni a fentebbi sorból, ha helyezéseikben visszacsúszást tapasztalunk is (1) Nagy-Britannia, (2) Franciaország, (4) Németország, (6) Ausztria, (8) Hollandia, vagy éppen (9) Svédországgal szemben. Az indoklásnál a négy dél-európai (kettő balkáni) abból a szempontból is egy csoportot képezett, hogy az indokoknál a „turisztikai” jellegű érvek erősek voltak. Érdekesek voltak ebben a vizsgálatban az elutasított (a semmiképpen nem választott) országok is, hiszen ebben a körben is megjelentek a térséget reprezentáló államok, egyértelműen „balkáni” képzettel összekapcsolva (Szerbia, Albánia és Bulgária). Az indoklás szerint ezek elmaradtak, alacsonyabb életszínvonalú térségek, amelyeket hosszabb tartózkodásra semmiképpen sem választanák a célcsoport tagjai.

A vizsgálatok (LAKOTÁR K. 2007, M. CSÁSZÁR ZS. 2006, SEBEN G. 2006, MICHALKÓ G. 1998) arra mutatnak, hogy a térségről mint egészről nem alakult ki képe a magyar társadalomnak. A térségben a „mediterrán” és „balkáni” államok között nagyon nagy távolságot lát a magyar társadalom, a képet a szélsőségek uralják. Mindezt annak ellenére, hogy az elmúlt több mint két évtized gazdasági, biztonságpolitikai és politikai térszerveződése a Kelet–Nyugat szembenállást a térségben megszüntették, illetve a politikai törésvonalak a korábbiakhoz képest más módon és új szereplőkkel formálódtak újjá. A mentális térképek vizsgálata alapján elmondható, hogy a magyar társadalom nem tekinti homogénnek a Balkán-félszigetet, azon belül különbséget tesz „jó” (Görögország és Horvátország) és „rossz” (Albánia, Szerbia, Bulgária), a mediterrán és a balkáni helyek között.

A 2000-es években a térségben is végigsepert a pénzügyi válság, különösen súlyos helyzetet eredményezett Görögországban, de jelentős problémákat okozott Horvátországban és Szlovéniában is. A térség magyarországi megítélésének újabb változását azonban nem ez a gazdasági válság, hanem sokkal inkább a 2015-ben kitört migrációs válság eredményezte, amelyben a térség visszahullott az egymással marakodó, együttműködni képtelen népekkel és államokkal jellemezhető balkáni valóságába. Ezen változások hatásainak felmérése a magyarok mentális térképén az elkövetkező időszak kutatási feladatai közé tartozik.

Magyar emlékhelyek a Balkánon

Pierre Nora, francia történész úgy véli, a modern társadalmakban a múlt és a jelen érzékelése között egyfajta megszakítottság alakult ki, szemben a tradicionális közösségekkel, melyeknek ezzel szemben az emlékezetközösség és az emlékezeti folyamatosság a jellemzőjük (NORA, P. 2010). Éppen ezért a folyamatosság érzésének biztosítására a modern nemzetek emlékezeti helyeket hoznak létre. A norai „*emlékezeti hely/lieux de memoire*” meglehetősen sok minden lehet, nem csupán földrajzi objektum, de szimbólumok, versek, vagy akár zeneművek is. Az emlékezeti helyek biztosítják a nemzet tagjainak a közösség érzését, így alapvető szerepük van a közös identitás kialakításában.

Politikai földrajzusként számunkra ebből a tágabb körből azok az emlékezeti helyek érdekesek a vizsgálatra, melyek a földrajzi térben helyezkednek el és a nemzeti identitásban valamilyen módon szerepet töltenek be, tehát az emlékhelyek. Az emlékhelyekkel való foglalkozás a magyar geográfiában sem ismeretlen, azok földrajzi jelentőségével Magyarországon eddig elsősorban Keményfi Róbert és Ilyés Zoltán foglalkoztak.

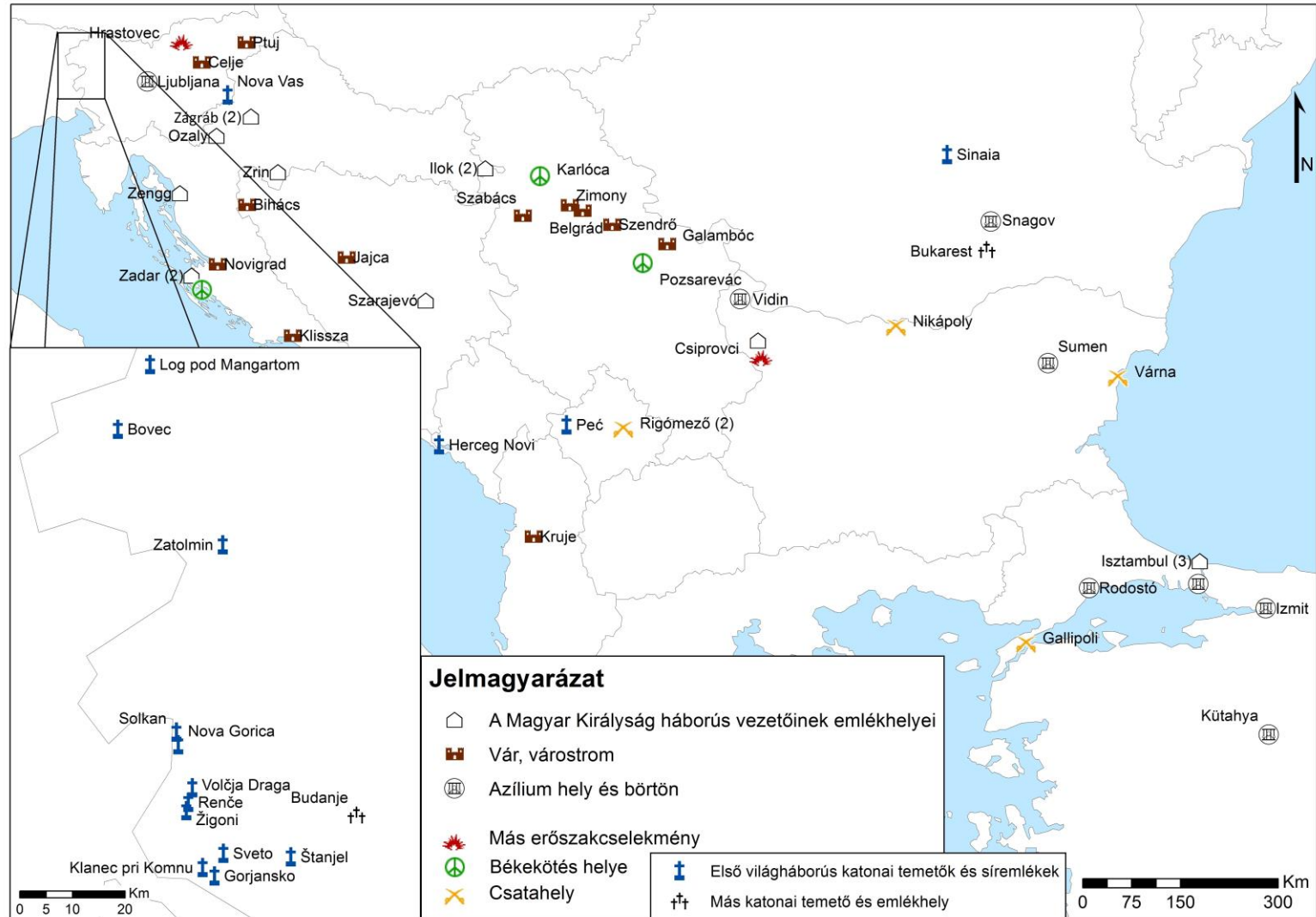
Feltételeztem, hogy a Balkánon jelentős számban találhatók ilyen helyeket, hiszen a térség az eltelt mintegy ezer évben alapvető szerepet játszott a Magyar Királyság életében. A magyarság és a félsziget sorsa nagyon mélyen összefonódott, ennek hatásai az emlékezeti helyek létrejöttében megjelenhettek és meg is jelentek. A kérdéskörrel kapcsolatos szakirodalom meglehetősen szűkös, átfogó vizsgálatát eddig még nem végezték el. Az emlékhelyekről jellemzően történeti művek számolnak be, illetve az utazási irodalomban, bédekkerekben találjuk meg egyenetlen minőségű feldolgozásukat.

Górcső alá vettem egy viszonylag tágas vizsgálati területen a magyar emlékezet szempontjából jelentős helyeket. Összegyűjtöttem száz, általam a legjelentősebbnek vélt magyar vonatkozású emlékhelyet a Balkánon és ezen az adatbázison vizsgáltam típusaikat és azt a hatást, amit a térség magyar megítélésére gyakoroltak (1. számú melléklet). Az adatbázis ugyan nem tekinthető teljesnek, csupán egy mintáról van szó, de úgy vélem, hogy minden fontos és releváns emlékhely szerepel a listán, a további bővítés inkább csak csekély súlyú és jelentőségű, jellegében nem különböző elemeket jelenítene meg, melyek a minta által mutatott képen alapvetően nem változtatnának. A Balkán lehatárolásánál a magyar szempontból lehető legszélesebb értelmezést alkalmaztam: minden volt jugoszláv területet beemeltem, mert a magyar felfogásban Jugoszlávia (létezéséig) inkább a Balkánhoz tartozott. A vizsgálat az identitás kérdésével magyar szempontból foglalkozik, értelemszerűen a magyar etnikai területek kimaradtak. Románia vonatkozásában ugyanezért viszont a Déli-Kárpátoktól délre fekvő térségben gyűjtöttem, de Erdélyben és a Partiumban viszont nem, mert az magyar szempontból inkább magyar/közép-európai térség. Törökországot azért emeltem be a vizsgálataimba, mert az volt a hipotézisem, hogy a török elemek szerepe kiemelkedő jelentőségű lehet és Isztambul szerepeltetése megkerülhetetlennek tűnt a mintában, de egyben jó kontroll térségnek is tűnt. A vizsgálat során az is kiderült, hogy az emlékhelyek egyedisége és komplex üzenetei miatt túlzottan árnyalt, messzire vezető következtetéseket nem érdemes levonni, így óvatosságból csak a meghatározó, főbb csoportokat értelmeztem az adatbázisban. A 14. táblázatban és a 16/a/b. ábrán bemutatott és csoportosított földrajzi helyek között magas, az összesnek 60%-a az egyértelműen háborús vonatkozású emlékhelyek aránya. Ezek csatateretek, katonai temetők, békekötések helyei, vagy azílium-helyek és várak. Ha a fennmaradó helyeket megnézzük, akkor a direkt háborús cselekmények helyei mellett megjelennek további olyan helyek, amelyek közvetve háborúinkat idézik, középkori csatázó királyainkra (Szent Lászlóra, Kálmánra, IV. Bélára, Mátyásra), katonai vezetőkre, vagy a törökellenes háborút vezető Hunyadi Jánosra és Kapisztrán Jánosra emlékeztetnek.

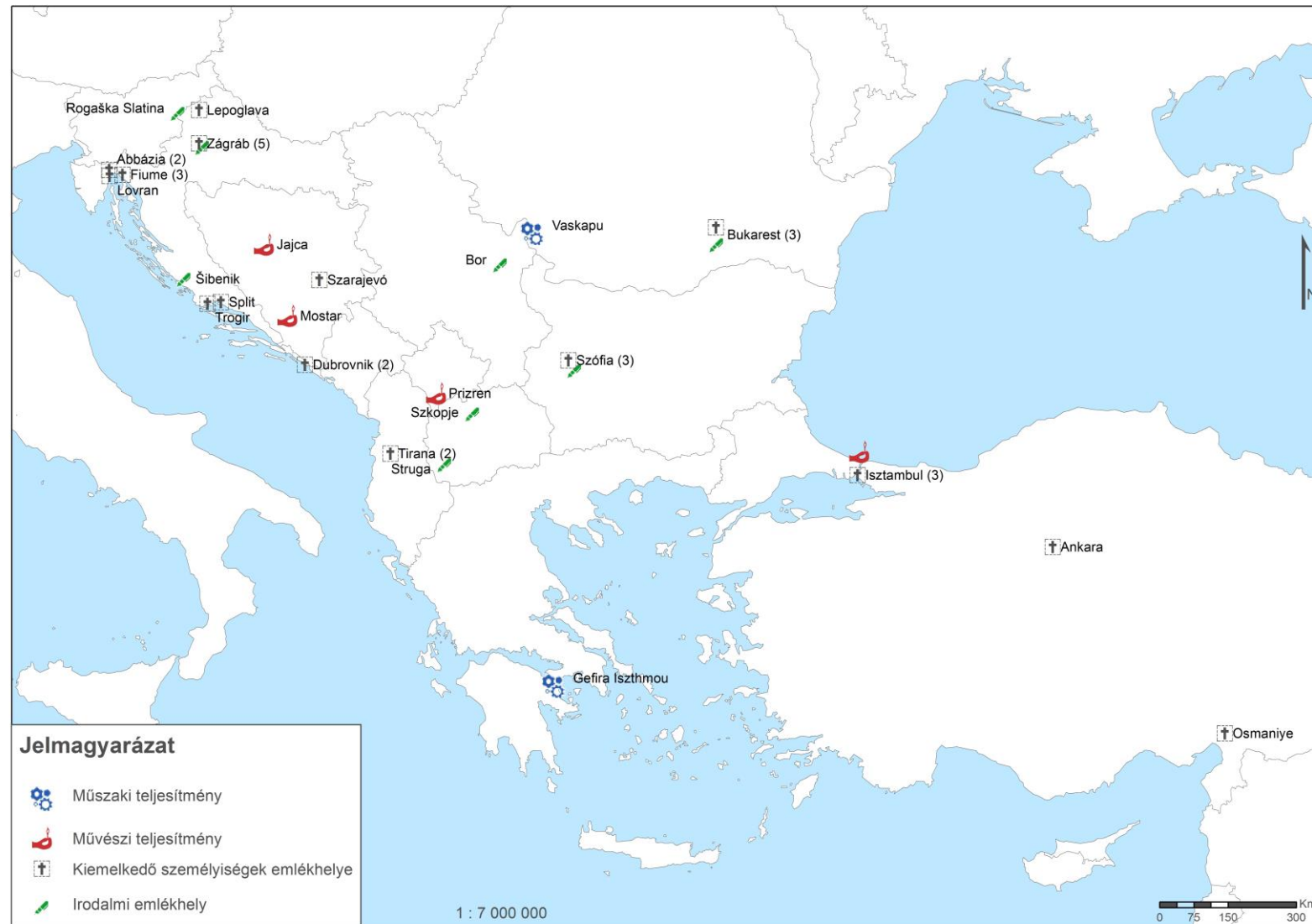
14. táblázat: A 100 legjelentősebb magyar vonatkozású emlékhely a Balkánon és Törökországban

Kategóriák	db	Helyek
Háborús emlékhelyek	60	
a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei	12	Ilok (2), Ozaly, Zrin, Zágráb (2), Zengg, Zadar, Szarajevó, Isztambul (2), Csiprovci
csatahely	5	Várna, Rigómező (2), Nikápoly, Gallipoli
vár, várostrom	12	Novigrad, Klissza, Zimony, Szabács, Jajca, Ptuj, Celje, Belgrád, Szendrő, Kruje, Bihács, Galambóc
első világháborús katonai temetők és síremlékek	16	Log pod Mangartom, Bovec, Solkan, Volcja Draga, Rence, Zigoni, Gorjansko, Sveto, Stanjel, Herceg Novi, Peć, Sinaia, Zatolmin, Nova Vas, Klanec pri Komnu, Nova Gorica
más katonai temető és emlékhely	2	Budanje, Bukarest
más erőszakcselekmény	2	Hrastovec, Csiprovci
azílium hely és börtön	8	Izmit, Vidin, Sumen, Rodostó, Kütahya, Ljubjana, Snagov, Isztambul
békekötés helye	3	Zadar, Karlóca, Pozsarevác
Kulturális emlékhelyek	40	
kiemelkedő személyiségek emlékhelyei	25	Lepoglava, Zágráb (4), Fiume (3), Abbázia (2), Lovran, Trogir, Split, Dubrovnik (2), Szarajevó, Tirana (2), Szófia (2), Isztambul (2), Ankara, Osmaniye, Bukarest
irodalmi emlékhely	9	Zágráb, Bor, Rogaška Slatina, Skopje, Struga, Bukarest (2), Szófia, Šibenik
műszaki teljesítmény	2	Gefira Iszthmou, Vaskapu
művészi teljesítmény	4	Jajca, Mostar, Prizren, Isztambul
ÖSSZESEN	100	

Szerkesztette: Pap Norbert, Forrás: Magyar emlékhelyek a Balkánon és Törökországban (1. számú melléklet)

16/a. ábra: Háborús vonatkozású emlékhelyek a Balkánon és Törökországban
Szerkesztette: Pap Norbert Grafika: Simon Bertalan

16/b. ábra: Kulturális emlékhelyek a Balkánon és Törökországban
Szerkesztette: Pap Norbert Grafika: Simon Bertalan

A kulturális háttérű 40%-ban a nem háborús jellegű, például az irodalmi vonatkozású helyek között is megjelennek komorabb színek. Ilyenek Radnóti Miklós bori vészorszaki munkatábora, vagy éppen Petőfi Sándorra, a forradalmár költőre emlékező és emlékeztető helyek. A Csontváry által megfestett mosztári oszmán hídról sem csak a hely szépsége jut eszünkbe, hanem az is, hogy az 1992-1995 közötti boszniai harcok idején lerombolták, majd magyar utászok emelték ki a híd köveit a Neretva vizéből, hogy ma újra megtekinthető legyen. Ugyanígy Hunyadi Jánosnak a prizreni katedrálisban látható portréja sem a művészi teljesítmény, hanem a hadvezér mivolta, Szkander bég szövetsége, török ellenes harcai miatt tekintjük érdekesnek és értékesnek.

Az emlékhelyek földrajzi eloszlása korrelál a főbb – részben hadi jelentőségű – utak futásával, elsősorban a Duna menti hadiúttal. Ezekon kívül néhány attraktív, részben művészek által látogatott tengerparti település jelenik meg üdítő kivételként a kulturális térképünkön.

Érdekes sajátossága a megvizsgált száz emlékhelynek, hogy milyen kulturális kontextusban, mely népekkel való kapcsolatok (együttműködés, vagy konfrontáció) között oszlanak ezek meg? A emlékhelyek közül számosnak van többnemzeti vonatkozása, és így egzakt módon nem lehet elosztani a nemzetek között őket, de kimagaslik a teljesen, vagy részben török vonatkozásúnak tekintett helyek száma és aránya, mintegy harmada a mintának. Ha minőségében, történeti súlyában és ismertségében vizsgáljuk meg ezeket, akkor pedig még erőteljesebb a török kapcsolat. A várnai, rigómezői, nikápolyi csatahelyek, a karlócai, pozsareváci békekötések helyei, vagy a kossuthi emigráció helyei (Vidin, Sumen, Kütahya) történelmi súlyukkal és jelentőségükkel toronymagasan kilógnak az emlékhelyek sorából. Ezen túl még a csak részben balkáninak tekinthető szlovén reláció kimagasló, főként az első világháborús harcok emlékezete miatt. A többi nép relációjában egyenletesebben oszlanak meg az emlékhelyek. Láthatólag a török vonatkozások és kerettörténetek uralják a balkáni emlékezeti helyeinket. Mélyfúrás jelleggel a dolgozat szigetvári-turbéki esettanulmánya egy ezekhez hasonló, csak a legjelentősebb balkáni magyar emlékhelyekhez hasonlítható magyar-török emlékezeti helyet vizsgál.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a magyar vonatkozású emlékhelyek a Balkánon egy egykori háborús övezetet idéznek meg. Ezen belül a középkori vonatkozású helyek a háborús dicsőségre, míg a későbbiek inkább hősiesség kudarcaira emlékeztetnek. A nem háborús háttérű emlékhelyek irodalmi, vagy képzőművészeti vonatkozásúak, mint például a Csontváry által megfestett helyek képei. A relációkban a török kapcsolat, hatás, vagy vonatkozás túlnyomó jellegű⁷¹. Az emlékezet és részben az emlékezetpolitika is támogatja azt a baljós képet, amit a magyarok a Balkánról kialakítottak. Úgy tűnik, hogy a magyar nemzeti identitásnak elidegeníthetetlen része a Balkánon folyó, elsősorban törökellenes harcok emléke⁷².

A magyar déli határok, mint a Balkán északi határai

A Gallup egy 1993-as, majd egy 2000-es felmérése szerint a magyar társadalom kétharmada (2000-ben 71%-a) egyetértett azzal az állítással: „Magyarország volt ezer éven át a Nyugat védőbástyája, ezt soha sem (most sem) hálálták meg nekünk” (SZÁRAZ O. 2010). A Nyugat,

⁷¹ A Csontváry életmű része Zrínyi szigetvári kirohanásának naiv stílusú megfestése is. Életműve így maga is kapcsolatot teremt a festményein rendre megjelenő balkáni oszmán emlékek és a jelen dolgozat turbéki esettanulmánya között.

⁷² Meg szükséges említenem, hogy egy szűkebb, például a kétségtelenül vitatható szlovén területeket nem tartalmazó lehatárolás esetén a vizsgált tér emlékezeti jellege annyiban változna meg, hogy minimálisan „békésebb”, viszont sokkal „törökösebb” lenne.

vagy Európa, esetleg a kereszténység védőbástyája szerep egy ma is élő koncepció a magyar fejekben.

A jelen dolgozatban a határok politikai földrajzi vizsgálatánál aligha kerülhetjük meg a kérdést, hogy a fenti állítás függvényében miképpen jelenik meg ez a „védőbástyai” szerep a magyar déli határok esetében. A magyar határoknak van olyan szakasza, amely egybevág egyes Balkán-lehatárolások vonalával, konkrétan ez a magyar–horvát határszakasznak a Drávával jellemezhető része, illetve van olyan sávszerű határ (a Trieszt–Odessza) is, amely érinti az ország déli területeit. Ugyanakkor nem az északi, fizikai lehatárolás problémája kapcsolódik össze a magyar Balkán-képpel, hanem az, hogy a magyar déli határok mennyiben képeznek védelmi és civilizatórikus narratívát. Továbbá, mely periódusok és hogyan fejeznek ki ezzel ellentétes tartalmakat (15. táblázat).

15. táblázat: A déli határok jellegének változásai az első világháborút követően

Évszám	Politikai háttér	Határok jellege	
		Összekötő jelleg erős	Elválasztó jelleg erős
1918	Az O–M–M felbomlása, az Sz–H–Sz Királyság és Nagy-Románia létrejötte.		A korábban a magyar állam belső területeinek számító térségek külső, határmentivé, illetve más állam területeivé válnak. Az új államok ellenséges viszonyt alakítanak ki Magyarországgal.
1921	Baranya nagy részének visszatérése Magyarországhoz.	A határok korrekciós folyamatain belül Pécs és Baranya visszatér a magyar államhoz, a határ megszilárdul, a szerb lakosok a térségből nagyrészt távoznak.	
1941	Magyarország belép a Jugoszlávia elleni háborúba.	A Bácskát, Muravidéket, Muraközt, a Baranya-háromszöget a Magyar Királysághoz csatolják, a határ több szakaszon délebbre kerül.	
1945	Magyarország elveszíti a második világháborút.		A trianoni határ visszaáll, az 1938–1941-es területi szerzemények elvesznek.
1951–53	Éles szembenállás Jugoszláviával, erődítés		Megkezdődik a Déli Védelmi Rendszer egyes

	és fegyverkezési verseny.		elemeinek kiépítése.
1989/90	A kelet-közép-európai rendszerváltozások, a hidegháború vége.	A határ megszűnik hidegháborús határként funkcionálni.	
1991-2001	A délszláv háborúk időszaka.	A magyar déli területek háborús térségek szomszédságába kerülnek, menekültek érkeznek, Magyarország a korszak végén belép a NATO-ba, hogy az atlanti szövetség biztonságát garantálja.	
2004	Szlovénia csatlakozik az EU-hoz.	A magyar-szlovén határ 2004-ben EU-s belső határrá válik, majd 2007-ben schengeni belső határ lett.	
2007	Románia csatlakozik az EU-hoz.	A magyar-román határ az EU belső határává vált.	
2013	Horvátország csatlakozik az EU-hoz.	A magyar-horvát határ az EU belső határává vált.	
2001-2015	Szerbia közeledése az Európai Unióhoz	A határ menti térségben fokozatosan javul az átjárhatóság, a szerb EU-integrációs szándékok egyre határozottabbak.	
2015	Migrációs válság alakul ki a szerb, a horvát és részlegesen a szlovén és a román határszakaszon is.		A déli határ hosszú szakaszain, a szerb, részben a horvát és rövid szakaszon a román határon is kerítés épült.

Szerkesztette: Pap Norbert

A magyar–szlovén határ⁷³ egy viszonylag rövid, jól átjárható határ, amely 2007 óta az Európai Unió belső, schengeni határa is. A határ, a két állam közötti kitűnő viszonyoknak és jó kapcsolatrendszernek megfelelően, maga is problémamentes. A rövid szakasz ellenére hat átkelőhely is kialakításra került rajta. A kisszámú magyar kisebbség kapcsolatrendszere az anyaországgal zavartalan, politikai helyzete, képviselete rendezett, ahogy a magyarországi szlovénok (vendek) helyzete is.

A magyar–horvát⁷⁴ egyike a délkelet-európai térség egyik legstabilabb határainak, bár 1918 előtt csak közigazgatási határ jellege volt. A Dráva egy jó természeti határjelölő a szakasz legnagyobb részén. A hidak és a határátkelők száma elmarad a kívánatostól. Több CBC szervezet is létesült már a szakaszon, de ezek hatékonysága átlag alatti (Muránia, Duna–Dráva–Száva Eurorégió, Pannon EGTC). A térségben a vizsgálati időszakban a drávai vízlépcsők okoztak problémát (HAJDÚ, Z. – PAP, N. 2005). A 2015-ös migrációs válság idején a határ jelentős szakaszain épült védelmi jellegű kerítés. A két ország kapcsolatait különösen megterheli a MOL-INA⁷⁵ vita és időnként a migrációs válság⁷⁶ eltérő felfogása, kezelése is. A magyar és a horvát kisebbség helyzete rendezett, etnikai jellegű feszültség nem terheli a két ország kapcsolatait. A CBC projektek száma nagy, főként a két ország határán fekvő Dráva folyó közös hasznosításához, a Dráva-medence más erőforrásaihoz kötődnek a közös, IPA-ból (Instrument for Pre-Accession) finanszírozott erőfeszítések (BALI L. 2012b; PAP N. 2010; HORVÁTH F. – TÓTH T. – PAP N. – REMÉNYI P. 2012). A két ország alapvetően és már évtizedek óta (a függetlenségi háború kezdetén biztosított magyar fegyverszállítások óta) szövetségesként tekint egymásra, annak ellenére, hogy időnként az államközi kapcsolatok lehűlnek és feszültségek jelentkeznek, a belső kommunikációban pedig előkerülnek a régi ellenségkép képzetek.

A magyar–szerb⁷⁷ határ sík területen fut, különösebb földrajzi akadály a átkelésnek nincs. A határ két oldalán a természeti környezet egynemű, a településhálózat is hosszabb ideje szervesen fejlődik. A CBC együttműködéseknek ez a helyzet kedvező. A Duna–Körös–Maros Eurorégió ezekre az alapokra szerveződött és egy átlag felett sikeres szerveződéssé vált. A második világháború idején mindkét fél részéről elkövetett atrocitások és etnikai tisztogatások a határ menti térségben hosszabb ideje megterhelik a kétoldalú viszonyt⁷⁸, bár ennek kezelésében az elmúlt években előrelépés történt. A határ legitimitása nincs veszélyben, de az emlékezetpolitikai kérdések napjainkig feszültségeket okoznak. A magyar kisebbségek elleni sporadikusan az elmúlt években is előforduló atrocitások (magyarverések) időnként szintén feszültséget keltenek (LÉPHAFT Á. 2011). A fő gondot az államközi

⁷³ A magyar–szlovén határ hossza 102 km.

⁷⁴ A határszakasz 355 km hosszú.

⁷⁵ A MOL-INA vita a horvát nemzeti olajtársaság ellenőrzése körül zajlik. A vita akkor durvult el, amikor Sanader horvát kormányfőt azzal vádolták meg, hogy 10 millió euró kenőpénzt fogadott el Hernádi Zsolt magyar MOL-elnöktől.

⁷⁶ A 2015-ös migrációs válság a Közel- és Közép-Keletről megindult nagy tömegű menekült megjelenése volt a balkáni térségben és a magyar határoknál. Az javarészt különböző szervezetek által felvett adatok jelentős eltéréseket mutatnak. 2015-ben a német EASY rendszerben (Erstverteilung von Asylbewerbern) 1 091 984 menekültet regisztráltak, és az ENSZ is 1,1 millió menekültől ír – UNHCR <http://www.unhcr.org/5683d0b56.html> (2015. december 30.)

⁷⁷ A magyar–szerb határ hossza 164 km.

⁷⁸ A „hideg napok” a sokáig kibeszéletlen 1942. januári újvidéki tömeggyilkosság volt, amelyet a megszálló magyar hatóságok követtek el és 3–4000 szerb, zsidó és magyar áldozata volt. Részben erre válaszul a partizánok nagyobb mértékű megtorlást hajtottak végre 1944–45-ben, amelynek során 15–20 ezerre becsült számú magyar, főként polgári személyt gyilkoltak meg, elsősorban Csurog térségében (CSERES T. 1991). A genocídiumot a szerb köztársasági elnök 2013-ban hivatalosan elismerte, az áldozatok száma pontosan nem ismert, a különböző felvetésekben nagy a szórás (5000 és 50000 közöttiek). A magyar–szerb megbékélési folyamatnak köszönhetően 2014 október végén a szerb kormány hatályon kívül helyezte azt az 1945-ös kormányhatározatot, amely kollektív bűnösséggel sújtotta a Sajkás-vidék magyarságát.

viszonyban a magyar–szerb határt illető áruforgalmi és migrációs nyomás képezi. Ennek kapcsán került sor 2015 augusztusában és őszén egy, a határ teljes hosszában létesített, az illegális migráció elleni kerítés felhúzására.⁷⁹

A magyar–román határ esetében egészében nem beszélhetünk balkáni határokról, de a déli szakasza mégis szerepet játszik a térséget illető folyamatokban. A határ szintén jogilag rendezettnek tekinthető. A magyar–román viszony sem hasonlítható ma már a korábbi nagyon rosszhoz, de nem is gondok nélküli. A magyarországi román kisebbség helyzete jó és konszolidált. A magyarországi románok nagy része a határ menti megyékben él és szabadon élhet a vallása és a kulturális igényei szerint. A magyar kisebbség Romániában sokkal jobb helyzetben van, mint korábban, de az autonómia-törekvéseket a román kormányzat és a közvélemény jelentős része ellenzi és az ország területi integritását fenyegető törekvésnek tekinti. (A magyarországi román kisebbség és a romániai magyarság ügye azonban nem kezelhető azonos súlyú kérdéskörként az eltérő létszámadatok miatt.) A határ menti térség helyzetét az államközi viszonyban időnként megjelenő feszültségek beárnyékolják. A 2015-ös migrációs válság idején a két kormány álláspontja meglehetősen messze állt egymástól és a magyar kormány bejelentette egy határkerítés felhúzását, amelynek csak egy rövid szakasza épült meg a jelen kézirat elkészültéig. A határ sík, egynemű térségeken halad keresztül. A rendszerváltozást követően sokoldalú és változó sikerességű együttműködés alakult ki a határ két oldala között.

A jelenlegi magyar déli határ az 1920-as trianoni békeszerződés terméke. A 20. század folyamán a magyar–szerb, a magyar–horvát és a magyar–szlovén határok többször is megváltoztak fizikailag, kapcsolati szerepüket illetően és szimbolikusan is. Ugyanakkor a határ futása lényegében ma sem más, mint ami 1920. június 4-ét követően kialakult.

A magyar déli határokon kívül kisebb-nagyobb magyar etnikai csoportok élnek, amelyek magukat jellemzően a magyar nemzet részének tekintik, amiképpen Magyarországon is a többségi szemlélet szerint ők olyan magyarok, akik részei a nemzetnek és erőszakkal szakították el őket. Így az ezekben a határ menti térségekben kialakult CBC kapcsolatok az esetek igen nagy részében olyan magyar–magyar kapcsolatok lettek, amelyek fejlesztési típusú tevékenységhez kötődően több esetben nemzetpolitikai dimenziót is nyertek. A román és a szerb területeken az autonómia követelése és támogatása a határ menti térségekben ugyancsak ennek a politikának a része. A szlovén EU-csatlakozásnak kisebb, a horvát EU-csatlakozásnak jelentősebb szerepe lett a trianoni sérelmek orvoslásában és a határon túli magyar közösségek reintegrálásában. A déli határok mentén a legfontosabb ilyen kérdés a szerbiai (vajdasági) magyar közösségek ügye. Ezért is támogatta a magyar kormányzat hosszabb ideje Szerbia európai uniós csatlakozását. Ez a politika a 2002-t követő években karakteressé vált és 2014-ig jelentős sikereket biztosított. A 2015-ös migrációs válság ebben kezdetben törést hozott, később azonban a kapcsolatok e kérdéskört illetően is rendeződni látszanak.

A magyar déli határok legnagyobb része olyan nemzetállamok (ilyen a szerb és részben a román is) területeivel teremtenek kapcsolat, illetve választ el tőlük, amelyeket a magyar társadalom „balkáninak”, vagyis civilizatórikusan különbözőnek tekint. Ez a civilizációs másság vallásilag egykor az iszlámot jelentette (évszázadokon át az Oszmán Birodalommal volt ebben a térségben közös határ), majd az ortodoxiát (szerb és román dimenzióban), amelyekkel szemben a magyarság már „ezer éve” az „európai „védőbástya” szerepét töltötte be. A magyar déli határokon 2015 nyarán és őszén felhúzott ideiglenes kerítés a praktikus, a migrációt korlátozó szerepén túl védelmi és civilizatórikus metaforaként is megjelent a magyar és európai közbeszédben és ez hozzájárult a legitimációjához.

⁷⁹ A magyar–román határ 448 km hosszú és számos átkelőhely található rajta (15 közúti, 5 vasúti).

A déli határok ilyen civilizációsan különböző felfogására jó példát kínálnak a közelmúlt hazai és nemzetközi politikai eseményei. Orbán Viktor miniszterelnök 2015 nyarán úgy nyilatkozott: az elhibázott európai politika nem képes megvédeni a kontinentst a népvándorlással szemben, ezért Magyarország önállóan fogja megvédeni a határait egy fizikai akadály (ideiglenes határzár – kerítés) megépítésével.⁸⁰ A kormányzati kommunikáció a kerítés és határvédelem kapcsán a magyar politikai gondolkodásban erőteljesen jelen lévő, „Magyarország a kereszténység védőbástyája”, „Európa védőbástyája” történelmi fogalmakra épített.

A magyar kormányfő szeptember 19-én részt vett a német konzervatív CSU tartományi törvényhozási frakciójának tanácskozásán a bajorországi Banz kolostorában, és ott rá is erősített erre a szerepre: *„az Európai Uniónak és a Schengeni Egyezménynek köszönhetően ma a schengeni külső határnál lehet megvédeni Bajorország határait, és ezt ma a déli magyar határ jelenti”*. A miniszterelnök azt is megjegyezte, hogy Magyarország jelenleg Európa déli határának védelmezője, így ő Európa végvári kapitánya.

A végvári kapitány fontos szereplője a magyar történelmi gondolkodásnak, hiszen minden magyar ismeri a túlerőben lévő oszmán hadakkal szembeni hősie végvári helytállást a 15–17. században, így a Nándorfehérvárt védelmező győztes hadvezért, Hunyadi Jánost, az egri várat védő férfiakat és asszonyokat, illetve vezetőjük, Dobó István sikeres küzdelmét, valamint a szigetvári várat a végsőkig tartó Zrínyi Miklós nevét. A párhuzam kétségtelenül megfeleltethető a betörni akaró muszlim „hadak” (menekültek, illegális migránsok) és a maroknyi keresztény védő közötti küzdelemnek (magyar rendőrség és katonaság). Ugyanakkor az egykori végvári harcok sok szenvedést is hoztak magukkal, nem véletlen, hogy Orbán Viktor úgy tompította a hasonlatot, hogy Magyarország nem szívesen, de kötelességből ellátja ezt a feladatot, a déli határ védelmét. Erre ráerősített a 2015. szeptember közepén indult plakátkampány, ahol a fő üzenet szintén a *védelem* szóra került felfűzésre. *„Az emberek döntöttek: az országot meg kell védeni.”*

2015 kora őszén a vita már új síkra terelődött. Az üzenetekben előtérbe kerültek a muszlimokkal való együttélés problémái és a multikulturalizmus kudarcának kérdésköre is. Az internetet elárasztotta Kertész Imre Nobel-díjas magyar író egy 2014-ben megjelent kötetének részlete, amelyben arról értekezik, hogy az európai liberális bevándorlási politika alapján a muszlimok elárasztják, birtokba veszik és a saját eszközeikkel pusztítják el Európát.⁸¹ Ezen gondolatok összecsengenek Michel Houellebecq francia író nagy port kavart, 2015 januárjában kiadott könyvével, a „Behódolással”.⁸²

Kósa Lajos, a Fidesz politikusa 2015 októberében azt nyilatkozta, hogy a muszlim kultúra olyan gyökeresen eltér az európaiktól, hogy reménytelen az integráció. Ez a közlés rezonált a Vona Gábor által mondottakra, miszerint az iszlám az emberiség utolsó reménysége. Kósa a reményt állította szembe az integrációs politika reménytelenségével, tehát a megoldás a migrációs hullám megállításában, semmint az együttélésben keresendő. Állítása szerint a migránsok gazdasági bevándorlók, akik kifejezetten „térfoglalás” miatt igyekeznek Európába, a nyugati baloldal pedig jövőbeni szavazatokat lát bennük.⁸³ A kormánypárti politikusok és szellemi holdudvar által küldött üzenetek hajszálpontosan illeszkedtek a társadalom

⁸⁰ Orbán Viktor: Ha nem védjük meg a határainkat, újabb tízmilliók jönnek, és vége Európának – Kossuth Rádió, 180 perc című adásában – <http://www.hirado.hu/2015/09/04/hallgassa-itt-eloben-a-miniszterelnoki-interjut/> (2015. szeptember 4.)

⁸¹ A nagy port kavart mű hivatkozott részletét számos médium idézte Magyarországon és külföldön egyaránt. Kertész Imre: A végső kocsma. Magvető, Budapest, 2014.

⁸² A Charlie Hebdo elleni merénylet másnapján megjelent könyv új oldalról közelíti meg az iszlám európai terjedésének kérdéskörét. Lényegében azonnal a kérdéskörrel szülő viták megkerülhetetlen művévé vált. (Michel Houellebecq: Behódolás. Magvető, Budapest, 2015.)

⁸³ Interjú Kósa Lajossal, a Fidesz frakcióvezetőjével a Magyar Idők elnevezésű lapban: <http://magyaridok.hu/belfold/remenytelen-muszlim-bevandorlok-integralasa-29803/>

többségének elvárásaihoz⁸⁴.

A párizsi mérsárlást követően a magyar kormány tovább lépett. A magyar kormányfő szerint kétségtelen a kapcsolat a bevándorlás és a terrorizmus között, mert minden terrorista migráns, a kérdés csak az, mikor jöttek Európába. A Nyugat háborúban áll az iszlamistákkal a Közel-Keleten, tehát nem meglepő, hogy ellenségei harcosokat küldenek az ide érkező migránsokkal. Ha azonosítás nélkül engedünk be milliókat Európába, akkor nőni fog a terrorveszély. Ezért szerintem meg kell erősíteni a külső határokat, meg kell védeni Schengent, nem pedig alternatívákat keresni rá.⁸⁵

A Jobbik, Európában példátlan muszlimbarát politikáját a többségi (muszlimellenes) narratíva megerősítésével a Fidesz-KDNP ki tudta használni. Ezzel szemben a radikális pártnak nem volt fegyvere. Magyarországon így sajátos módon nem a nemzeti radikálisok lettek a migrációs válság nyertesei, hanem a jobbközép kormánypárt⁸⁶. A 2014 nyarától a Jobbikhoz került szavazóit a kormánypárt visszaszerezte. A déli határok geopolitikai képzeteire bravúrosan alkalmazott kommunikáció rövid távon jelentős politikai hasznot hozott.

A magyar déli határok legnagyobb része olyan nemzetállamok (a román, a szerb és egy kicsit a horvát is) területeivel teremtenek kapcsolatokat, illetve választanak el tőlük, amelyeket a magyar társadalom „balkáninak” tekint, abban az értelemben, ahogy a kifejezést a korábbiakban vizsgáltuk. Ennek megfelelően a déli határ jellegének „felkeményedése”, a határ menti feszültségek, a határon megjelenő fenyegetés kiváltja annak „balkáni” szemléletét.

A 17. ábra három időszakban mutatja a magyar déli határokat, olyan időszakokban, amikor az elválasztó jelleg, illetve a szomszédokkal való szembenállás jellemző volt. Az első a végvári rendszert mutatja a 16. század huszas éveiben, a Mohács előtti években, mielőtt a vonal összeomlott volna, egyébként a mai déli határoktól jelentősen délebbre. Az oszmán hódítás révén a végvári vonal mind északabbra, Magyarország testébe mélyen beékelődve tolódott fel. A második térkép a korai 1950-es évek időszakában mutatja a határt, a magyar-jugoszláv szembenállás időszakában, amikor a határt erősítették, majd miután diszfunkcionálissá vált később lebontották. A harmadik, c.) ábra mutatja a migráció ellen 2015-ben építeni kezdett kerítést. Az 1950-es években épített Déli Védelmi Rendszer nem épült be a magyar emlékezetbe, legfeljebb csak helyi értelemben, hiszen az egy „titkos” projekt volt és érdemi, gyakorlati védelmi funkciója nem realizálódott, inkább a kelet-nyugati szembenállás nem pedig a civilizációs szembenállásnak lett helyi projektje. A másik kettő esetben ezzel szemben a nemzeti identitást érintő jelenségről és eseményekről beszélhetünk, melyek a széles közvéleményt foglalkoztatták és a világnézetet, illetve a geopolitikai gondolkodást formáló jelentőségük lett.

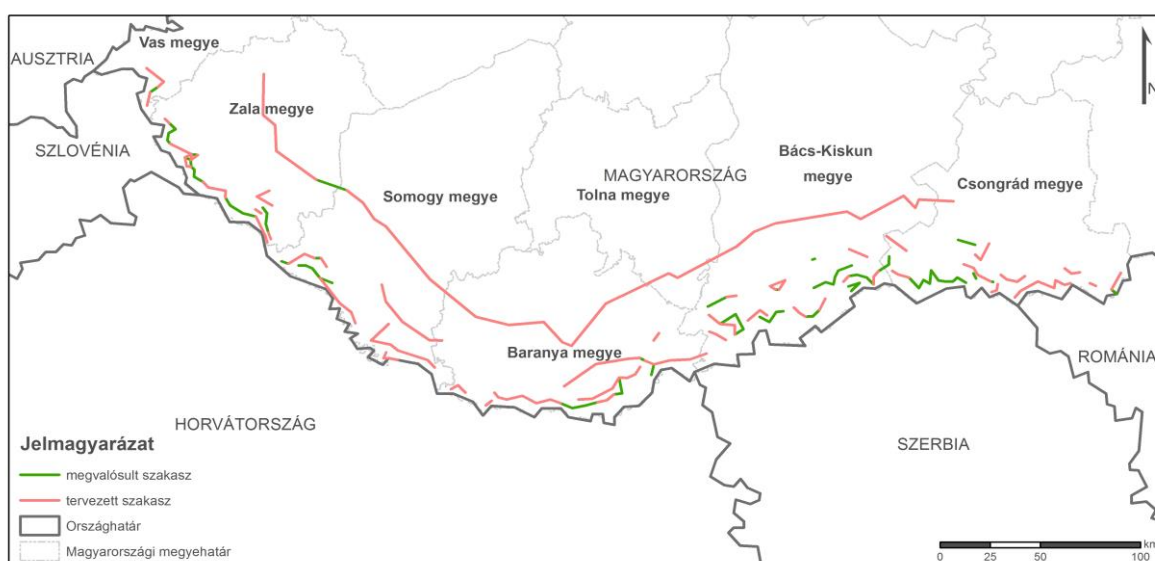
⁸⁴ Míg a kerítés megépítésének kérdése 2015 nyarán még némiképp megosztotta a közvéleményt, a lakosság átlag 60–65%-a támogatta azt, addig decemberre, a párizsi terrorcselekmények után már a megkérdezettek 85%-a gondolta úgy, jó döntés volt a fizikai határzár. Hogy a kormánypárt kommunikációja célt ért, jól mutatja, hogy 83%-ra nőtt azok aránya, akik elutasítják a menekültek befogadását és a lakosság közel fele vélte úgy, Magyarországot is eléri a terror.

⁸⁵ All the terrorists are migrants – http://www.politico.eu/article/viktor-orban-interview-terrorists-migrants-eu-russia-putin-borders-schengen/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201512

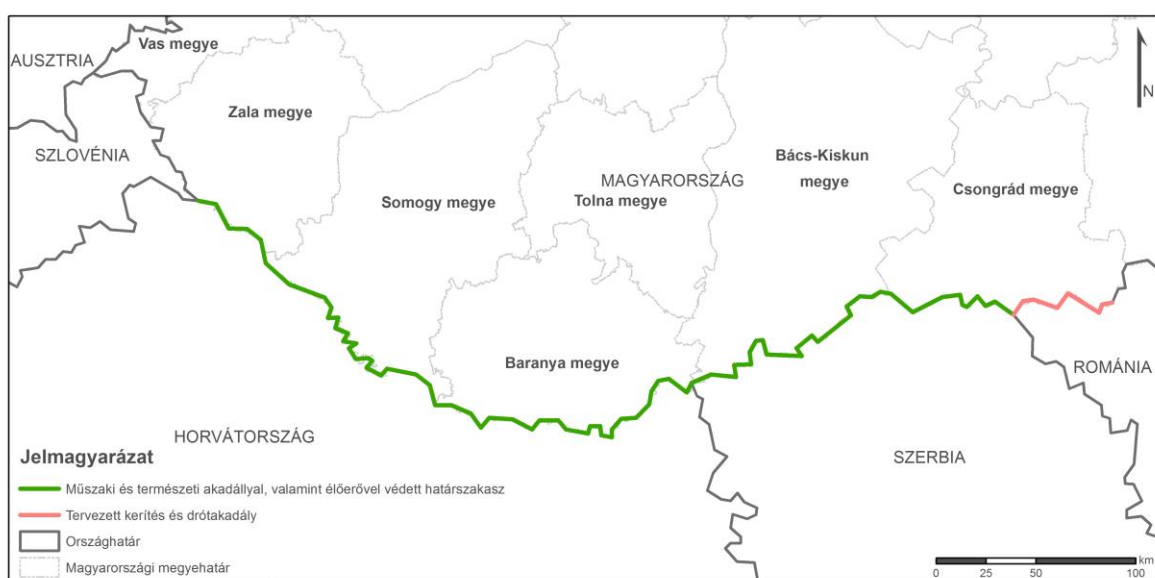
⁸⁶ A 16–17. század az az időszak, amelyben megszületett az a két történeti narratíva, amely miatt a muszlim kérdésben nehéz konszenzust találni Magyarországon. A főként katolikus, labanc, pro-Habsburg és a nemzeti önállósággal szemben nyugatos integrációban gondolkodó irányzat egy európai/katolikus/nyugati védőbástya szerepben látja és láttatja Magyarország helyét és szerepét. A másik irányzat főként protestáns (kálvinista), kuruc, a nemzeti szuverenitást hangsúlyozó és Nyugat/Habsburg-ellenes, amely a török (muszlim) szövetséget alkalmasnak tartja egyes fontos nemzeti célok megvalósításában (ld. Erdély önállóságának megőrzése). Ez utóbbi irányzat a magyar tradíciók fontosságát és a keleti eredetet is hangsúlyozza. A 18–20. századi politikai küzdelmekben a két narratíva rendre fel-felbukkan. Modernkori hatásukra utal, hogy toposzai még a 2010–2015 között a Jobbik és a Fidesz politikusainak kommunikációjában is megjelentek.

17/a. ábra: A kettős magyar végvárrendszer és annak főbb elemei az összeomlásáig, a 16. század elején

17/b. ábra: Az 1950-es években épült Déli Védelmi Rendszer
Forrás: SUBA J. 2010

17/c. ábra: A déli határzár 2015-ben
Szerkesztette: Pap Norbert Grafika: Simon Bertalan

IV.2 A magyar kapcsolatrendszer a Balkánon – intézményi, civil és vallási kapcsolatok

Bevezetés

A Balkán Magyarország számára kitüntetetten fontos régió, ebben széleskörű politikai és tudományos konszenzus van. A szélsőbaltól a szélsőjobbba az egyes pártok hivatalos dokumentumai, a vezetők megnyilvánulásai is erről tanúskodnak. A rendszerváltástól kezdődően minden magyar külügyi, külgazdasági és biztonságpolitikai dokumentum is kiemelten kezeli a térséget. A magyar gazdaság szereplői számára is fontos e térség, ahol a magyar multinacionális cégek, de egyes térségekben a KKV szektor szereplői is az ország méretéhez képest rendkívül aktívan vannak jelen. A kulturális és vallási kapcsolatok is kiterjedtek. Abban széleskörű a konszenzus, hogy ehhez képest a térség tudományos vizsgálata, beleértve a kapcsolatok kutatását is, elmarad nemcsak a kívánatostól, de a korábbi időszakra jellemző magas (európai mércével magasnak számító) szinttől is (ÁBRAHÁM B. 2007; PAP N. 2010a). A magyar geográfia, mint azt az előző fejezetben megírtuk, szintén kiemelten foglalkozott a térséggel. A vizsgálatoknak mindenkor fontos eleme volt a kapcsolati szerepű közösségek, térségek, települések feltérképezése, ami a jelen elemzés tárgya is.

Magyarországnak a balkáni térség államaihoz kötődő kapcsolatrendszerével kiterjedt szakirodalom foglalkozik, de ezek döntő része a kétoldalú kapcsolatokat elemzi. A kérdés geográfiai vizsgálatai túlnyomóan a déli magyar határokkal, határ menti térségekkel foglalkoztak. Átfogó Balkán-kutatás, amely a magyar érdekek és szempontok alapján szerveződött volna, elvétve volt. Ezek közül a Glatz Ferenc által kezdeményezett budapesti Balkán Tanulmányok Központ keretében folytatott vizsgálatokat emelhetjük ki, amely munkába magyar geográfusok is bekapcsolódtak. Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete főként kartográfiai⁸⁷, etnikai földrajzi, városhálózati, közlekedési és turisztikai jellegű kutatásokkal járult hozzá a balkáni térség földrajztudományi feltáráshoz, de a kapcsolatok kérdése inkább csak a határmentiség dimenziójában merült fel. A Magyar Tudományos Akadémia KRTK intézetében a balkáni térség regionális folyamatait érintő elemzések (főként a Nyugat-Balkánt érintőek) készültek. Részterületeket érintő kutatások még az ELTE Juhász József által vezetett Kelet-Európa Tanszékén, valamint az egykori Teleki László Alapítványban, a későbbi Magyar Külügyi Intézetben, Győrben a Duna-kutatás keretében és Szegeden a Bölcsészettudományi Karon folytak. További, a Balkánnal foglalkozó magányos kutatók az ország legkülönbözőbb felsőoktatási intézményeiben, az MTA egyes kutatóintézeteiben és a Külügyi és Külgazdasági Intézetben is dolgoznak. A legnagyobb létszámú, legtöbbet publikáló és döntően a Balkánra fókuszáló tudományos műhely a Pécsi Tudományegyetemen alakult ki, a Földtudományok Doktoriskola és a Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja keretében.

A jelen kutatás előzményeként több vizsgálatot szükséges megnevezni. A legnagyobb kört a Pécsi Tudományegyetemen dolgozó, nagyrészt geográfus Balkán-kutatók jelentik, akik 1998 óta számos közleményben és néhány alapvető monográfiában foglalkoztak a kapcsolati kérdéskör egyes elemeivel. Jelen sorok írója több írásában (PAP N. 2007f; PAP N. 2012b) és szerkesztett kötetek sorában foglalkozott a magyar balkáni kapcsolatrendszerrel, politikai földrajzi és fejlesztési megközelítésben (PAP N. 2010a, PAP N. 2013a).

Nemzetközi dimenzióban a pécsi Balkán-műhelynek a magyar EU-elnökség idejére megjelentetett angol nyelvű kötete átfogó képet adott a Nyugat-Balkánt illető aktuális

⁸⁷ A kiemelésre leginkább érdemes művek a Kocsis Károly által szerkesztett Dél-Kelet-Európa Térképeken (Kossuth Kiadó, 2005), illetve a Kocsis Károly (Ed.) *South Eastern Europe in Maps (2nd, Revised and Expanded Edition, Geographical Research Institute of Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2007. 136p.)* volt, melynek megvalósításában az általam vezetett pécsi Balkán-műhely szakértői is részt vettek.

feladatokról, a magyar nézőpontról és a kapcsolatok kiterjedt köréről (KOBOLKA, I. – PAP, N. 2011). A Magyar–Japán Balkán-kutatócsoport a magyar déli határokat illető történeti és recens migrációval, valamint főként egyes szakmai csoportokat illető migrációs folyamataival foglalkozott (LÉPHAFT Á. – PAP N. – REMÉNYI P. 2014). A publikációk egy része japánul, Japánban jelent meg. Ezek bibliográfiai hivatkozásaitól itt eltekintünk. Pap Norbert társszerzővel közösen a horvát–magyar határ menti térségről közölt egy lengyel kiadványban írást (HAJDÚ, Z. – PAP, N. 2005). Pécs interregionális helyzetéről német nyelvű tanulmánykötet (PAP N. 2010b) jelent meg. Pécs kapuváros szerepét nemzetközi szaklapokban megjelent tanulmányokban önálló írásban (PAP N. 2008b) és társszerzőkkel együtt is elemzi (PAP, N. – GONDA, T. – RAFFAY, Z. 2013).

A déli határ menti kérdések fejlesztési dimenziói közé tartozik az LHH (leghátrányosabb helyzetű) térségek vizsgálatának kérdése is. Erről önállóan (PAP N. 2010c) ezeknek a református jellegű kistérségekkel való egyezése kapcsán, továbbá társszerzőkkel együtt publikált humánerőforrás és környezeti jellemzőikről (ELEKES T. et al. 2011; PAP N. – SZABÓ K. B. 2010; GÁLOSI K. B. et al. 2011).

Bali Lóránt a magyar–horvát határról, illetve a határ menti együttműködés problémáiról publikált monográfiát (BALI L. 2012b). M. Császár Zsuzsa a kisebbségi oktatáson keresztül a határon túli iskolarendszerrel, illetve annak geográfiájával foglalkozott monografikus jelleggel (M. CSÁSZÁR ZS. 2011). Kitanics Máté több írásában is taglalta a Kárpát-medencében élő horvát népcsoportok helyzetét és maradandó módon foglalkozott a migráció történeti földrajzi összefüggéseivel is (KITANICS M. 2014b, KITANICS M. – PAP N. 2014b). Reményi Péter a balkáni határkérdésekkel összefüggésben publikált több tanulmányt, illetve főként a vajdasági határokat vizsgálta (REMÉNYI P. 2011a, 2011b; REMÉNYI, P. – LÉPHAFT, Á. 2014). Vizsgálatai segítettek a modern határkutatás szempontjait megjeleníteni a témakör diskurzusában (ld. borderescape). Felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar KKV szektor csak abban a dimenzióban van jelen, ameddig a magyarul beszélő könyvelő, ügyvéd és általában magyarul értő munkaerő rendelkezésre áll. Végh Andor a balkáni magyar kapcsolatrendszernek főként a horvát vonatkozásaival foglalkozott. Felhívta a figyelmet az etnikai kontaktzónák balkáni sajátosságaira és a nemzeti integráció ellentmondásos helyzetére, például a magyarországi horvát közösségek esetében. A horvát nemzeti integráció még nem fejeződött be, ami egyes horvát közösségek esetében az elfejlődés lehetőségét is magában hordozza a határ menti térségekben (ld. bunyevácok). A kérdéssel a geográfusok közül Kitanics és Végh foglalkozott (KITANICS M. 2014b; VÉGH, A. 2011). Nagy Miklós Mihály a balkáni kapcsolatoknak a katonaföldrajzi vonatkozásait elemezte, amikor több munkájában összegyűjtötte a Balkánnal foglalkozó szakírók jelentős részben földrajzi jellegű munkáit, vagy amikor a magyar katonai aktivitást vizsgálta a Balkánon (NAGY M. M. 2015).

A nem pécsi geográfusok közül Kocsis Károly a horvátországi és szerbiai magyarság etnikai földrajzáról közölt publikációkat. Tematikus térképein, tanulmányaiban az asszimilálódó, elvándorló magyarság lakta tér rajzolódik ki.

A nem geográfus kutatók is foglalkoztak a kapcsolati területek kérdésével. A történész Sokcsevits Dénes a magyar–horvát kapcsolatokkal, valamint Horvátország magyarsággal közös történetével foglalkozott (SOKCSEVITS D. 2004, 2011). Hornyák Árpád a magyar–jugoszláv kapcsolatokkal, főként pedig a magyar–szerb relációval kapcsolatban publikált (HORNYÁK Á. 2010). Kolnhofér Vince a trianoni határokkal kapcsolatban foglalkozott a gradišcei horvátság szempontjaival és az első világháború után felmerült nyugat-magyarországi korridor kérdését járta körül (KOLNHOFER V. 2008).

Az ismertett kutatások részben egyenletlenek a színvonal és a téma jelentősége tekintetében, de ennek fő oka, hogy a Balkán-kutatások mögött nincs állami koncepció és finanszírozás. A vizsgálatok részben alapkutatás jellegűek, amelyeknek háttere, hogy doktoriskolai keretekben, disszertáció írása által motivált kutatók írták őket. Az írások egy másik része kért vagy

kéretlen tanácsadói szerepeket jelenít meg. A vizsgálatok ezen része különböző fejlesztési projektek keretében született írásokban ölt testet. A vizsgált földrajzi dimenziók elsősorban határ mentiek.

Alapvető kérdés, hogy a már sokat kutatott határ menti térség mellett mely földrajzi helyek, települések bírnak kapcsolati jelentőséggel? Emlékhelyek, kapcsolati szerepű intézmények, civil kapcsolatok, a gazdasági kapcsolatok szereplői által belakott helyek és a határtérségben a kapuvárosok képezik vizsgálatunk alapját.

Intézményi kapcsolatok

A magyar külpolitikai gondolkodás az elmúlt évszázadokban sokszor változott a nagyhatalmi kihívásoknak és befolyásnak, részben pedig a belső érdekeknek megfelelően. A külkapcsolatok alakításában 1920 és 2004 két fontos fordulópontot jelent, amelyeket nem csak felszínes hasonlóság köt össze. A trianoni döntés a létrejött önálló magyar államot szűk keretek közé, sokáig ellenséges államok gyűrűjébe szorította. A második világháború után a szovjet blokkba kényszerült, ami a keleti kapcsolatoknak az addig elképzelhetetlen mértékű felértékelését jelentette. A 2004-es EU-csatlakozás a rendszerváltozással megindult folyamatok révén ezt a korszakot lezárta, és Magyarországnak új mozgástere lett. A politikai gondolkodás fő iránya 1989–90-ben a Nyugat lett, mintegy ellentétként a megelőző keleti orientációnak, és ez egyet jelentett az euroatlanti integrációs rendszerbe való bekapcsolódásunkkal. Az általánosan vett nyugati orientáción kívül azonban a politikai elitnek egyik csoportja sem dolgozott ki különösebb stratégiát a külpolitika, a külgazdaság és a tágabb értelemben vett külkapcsolatok alakítására. A közép-európai viszonyrendszert a visegrádi együttműködés létrehozása többé-kevésbé újjászervezte. A visegrádi négyek keretében zajló kooperáció hatékonysága azonban elmaradt a várakozásoktól és jelentős hullámvölgyek is jellemezték. Ugyanakkor a déli kapcsolatrendszerrel, amelynek történelme és jelene beszédes bizonyíték annak jelentőségére, érdemben nem tudott mit kezdeni. Kapcsolatok ugyan léteztek, de hiányzott mögülük a vízió és a stratégia. A hivatalos kapcsolatokat a hagyományok és az ad hoc célok egyaránt alakították. A magyar külpolitikai struktúra – a történelmi léptékben vett korábbtól eltérően – általában az államszocialista időszakban megszokott, követő taktikát gyakorolta. Ezáltal a hatásokat elszenvetjük, illetve igyekszünk azokat elkerülni, nem pedig résztvevő módon alakítjuk az eseményeket.

A magyar történelem első századaiban királyaink külpolitikájának volt víziója a Balkánt és (részben ahhoz kapcsolódóan) az itáliai területeket illetően. Azon túl azonban ismeretlen világ húzódott. A Habsburgoknak, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia elitjének volt elképzelése a mediterrán világról, és voltak azzal kapcsolatos politikai céljaik is, a magyarságnak viszont soha. Nem érkezett ugyanis olyan kihívás a térségből, amelyre válaszolnia kellett volna.

2004-ben új helyzet alakult ki, mivel csatlakoztunk ahhoz az Európai Unióhoz, amelynek legfontosabb kapcsolati területe a Földközi-tenger körül húzódik, és amelynek nagy keleti félszigete a Balkán. Az EU-ban egyetlen állam sem teheti meg (anyagi és erkölcsi) veszteségek nélkül, hogy ne legyen politikája a mediterrán térséggel kapcsolatban. Az elmúlt években a kihívásokat és a lehetőségeket illetően a térség (azon belül Dél-Európa, de a medence déli és keleti partja is) felértékelődött. Kérdés, hogy mennyire érti ezt a magyar gazdasági és politikai elit? Úgy tűnik, igen kevésbé, bár ez alapvető stratégiai érdeke lenne.

A magyar közvélemény a Balkánt olyan régiónak tekint, amely időnként fenyegetést jelent az országra és annak lakóira. A hazai közbeszédből úgy tűnik, hogy a magyar lakosság a bonyolult térségi folyamatokat kevésbé érti, a térségről alkotott képe sematikus és sztereotípiáktól terhelt. Mindezen túl a térség iránti érdeklődés is hiányzik. A magyar közvélemény általában sem érdeklődik a külpolitika iránt, a Balkán pedig még ehhez képest is

periferikus jelentőségű a prioritásrendszerében. A rendszerváltást követően csupán háborús események és a migrációs válság időszakában számíthatott a Balkán a figyelmére.

Egészében jellemző, hogy felismertük: jelentős problémák indukálódnak a Balkánról, és lehetőségek is kínálkoznak, amelyekre reagálni kellene – de az elmúlt huszonöt évben a felismeréseket csak erőltet próbálkozások követték. A Balkán ma szűk politikai, gazdasági, államigazgatási elitek ügye, de általában nekik sem valódi prioritás. Kivételt képeznek a nemzetbiztonsággal és honvédelemmel foglalkozó szakmai szervezetek. A rendszerváltás után, amikor az egyes magyar kormányok kénytelenek voltak a balkáni kérdésekkel is foglalkozni, ez általában a biztonsági kihívások kezelését jelentette: a kényszer motiválta. Előremutató, koherens stratégia azonban máig sem született. A térséggel való foglalkozás ezen kívül periférikus társadalmi helyzetű kisebbségi csoportok ügye.

Érzékelhetően különböző volt a bal- és jobboldali kormányok viszonyulása a térséghez. A baloldali kabinetek általában kevésbé tartották fontosnak, és inkább csak az események követése volt a jellemző. Ennek részben az volt az oka, hogy a boszniai és a horvátországi háború, valamint a koszovói harcok jobboldali kormányok időszakában jelentkeztek (1990–1994 és 1998–2002), azokra reagálni is akkor kellett.

Ugyanakkor a konfliktusos periódusoktól független tény, hogy a térségben élő magyar közösségek sorsa iránti érdeklődés és az érdekükben történt határozott fellépés inkább a jobboldal számára tűnt fontosnak. Az utóbbi két évtizedben ez a kettős állampolgárság és az autonómiatörekvések támogatásában sűrűsödött. Ez a helyzet értékelte fel 1998-tól a szerb ellenzéket, majd Milošević bukása után a szerbiai politikai élettel való kapcsolattartást. Románia esetében a helyzet más lett, mivel az RMDSZ mindig is rendelkezett olyan súllyal a romániai politikai életben, hogy eltekinthetett a budapesti „gondoskodástól”.

A 2010 utáni magyar Balkán- politika regionális jellemzői

A 2010 óta hatalmon lévő kormányzat balkáni politikája két stratégiai dokumentumban fogalmazódott meg. Ezek: az aktuális magyar külügyi stratégiának tekinthető „Magyar külpolitika az uniós elnökség után” és a „Magyarország nemzeti biztonsági stratégiája”.

Mindkét dokumentum kiemelten kezeli és nevesíti a térséget. A külpolitikai stratégia külön megnevezi a Nyugat-Balkánt, tételesen felsorolva említi tagállamait és a velük kapcsolatos magyar politikát, beleértve a biztonságpolitikai szempontokat is. Külön jelenik meg a Duna-stratégiához kapcsolódó együttműködés, az abban játszott magyar szerep. A következő oldalakon Románia és Bulgária együttesen szerepel, de külön említve. A két utóbbihoz kapcsolódva kerül említésre a fekete-tengeri térség, illetve a kaukázusi és az azon túl elterülő, energetikai szempontból fontos közvetítőterület is. A térséget északról a „visegrádi országok” kategóriába foglalt országcsoport zárja le. A biztonsági stratégiában a térség „Regionális konfliktusok” fejezetcím alatt szerepel, illetve a „keleti és déli térségek” vonatkozásában jelenik meg, ahol hagyományos fegyveres konfliktusok lehetősége, a szervezett bűnözés és a terrorizmus fenyegetheti a nemzetbiztonságot. A déli térségben magyar nemzetiségek élnek, továbbá az EU-ba és NATO-ba még nem integrálódott államok vannak, amelyek ezirányú politikáját támogatnunk kell. Mindkét dokumentum javuló helyzetet, a stabilitás erősödését feltételezi, fenntartva, hogy vannak megoldatlan államközi és más politikai problémák, de nemzetközi jelenléttel ezek kezelhetők; a fő biztonsági fenyegetés ma nem állami szinten jelentkezik. A jövőben a szomszédságban megtelepedő terrorista szervezetek, illetve a szervezett bűnözés jelenthetik a fő problémát. A dokumentumokból erős nyugatos elköteleződés érződik: az európai uniós közösség, illetve az atlanti elkötelezettség közös értékei hangsúlyosan jelen vannak bennük.

Az elmúlt években végbement jelentős változások, a „keleti nyitás”, a „déli nyitás”, a menekültválság, valamint a terrorizmus elleni harc hangsúlyozása nyilvánvaló módon kihat a

balkáni politikára, de ennek egy újabb stratégiai dokumentumban történt megfogalmazása egyelőre nem történt meg.

A balkáni államok több nagyobb csoportját is elkülöníthetjük a kapcsolatok jellegének figyelembevételével. Az euroatlanti kapcsolatrendszerbe integrált államok köre, mint Görögország, Horvátország, Románia, Szlovénia, Bulgária, Törökország jelentik az egyik együttműködési dimenziót (16. és 17. táblázat). Az országcsoporton belül akadnak feszültségek, továbbá a kapcsolatok minőségében is vannak eltérő mélységek, de a közös szövetségi platform egyelőre sokkal meghatározóbb, mint a konfliktusok és a nézetkülönbségek. A multilaterális együttműködés, az összefonódó gazdasági rendszerek és a biztonságról alkotott közös vízió és együttműködés adja a csoportosulás alapját.

A második csoportba tartozó szerb, boszniai, albán, montenegrói, koszovói és a macedón állammal egyenként nagyon változó tartalmú és jellegű kapcsolat alakult ki, amelyek annyiban közesek, hogy a formálisan elismert fontosság mellett, a kapcsolatok fenntartását és fejlesztését a felek kölcsönösen igénylik. Ezen belül azonban hatalmas különbségek is jelen vannak. A 2010 utáni magyar kormányzat Törökországot, Szerbiát, Montenegrót, valamint Macedóniát tekinti olyan partnerországnak, melyek esetében a kapcsolatok fejlesztésében a gazdasági megfontolások erősen jelen vannak.

Koszovó és Bosznia-Hercegovina esetében a jelentős térségi biztonságpolitikai kockázat adja a megfontolások alapját. Magyarország alapvető érdeke a térségi stabilitás és törekszik is azon erőfeszítések támogatására, amelyek ezt biztosíthatják, de erőforrásai csekélyek egy érdemi stabilizációs szerep betöltéséhez.

A román, horvát, szlovén és a szerb szomszédsági kapcsolatokat a magyar kisebbségek jelenléte miatt a nemzetpolitikai megfontolások is formálják, de ez egyben gazdasági potenciált is jelent. A magyar kérdés minden szomszédos állam politikájában jelen van, de az nagyon különböző tartalmú, részben a magyar kisebbség méretével, de nagypolitikai szerepével is összefüggésben.

16. táblázat: A magyar diplomáciai, kulturális és gazdasági jelenlét intézményrendszere a vizsgált országokban (2015)

	Románia	Szlovénia	Horvátország	Szerbia	Bosznia-Hercegovina	Albánia	Bulgária	Görögország	Montenegró	Macedónia	Törökország
nagykövetség	X	X	X	x	x	x	x	x	x	x	X
főkonzulátus	X	-	X	X	-	-	-	-	-	-	X
tiszteletbeli konzulátus	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X
gazdasági intézmény ⁸⁸	-	-	-	X	-	-	-	-	X	X	X
Balassi Intézetek ⁸⁹	X	X	X	X	-	-	X	-	-	-	X

Forrás: A Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma, a Balassi Intézet és a Magyar Nemzeti Kereskedőház hivatalos weboldalai
Szerkesztette Pap Norbert

⁸⁸ A külgazdasági aktivitást a Magyar Nemzeti Kereskedőház segíti. Az intézmény a Külgazdasági és Külügyminisztérium felügyelete alá tartozik és feladata, hogy a keleti és a déli nyitás keretében segítse a magyar gazdasági kapcsolatok fejlesztését az Európai Unión kívüli térségekben. A vizsgálati területünkön Horvátország, Szerbia, Montenegró, Macedónia és Törökország kapott kiemelt, ún. partnerország státuszt.

⁸⁹ A magyar kulturális intézetek száma a világban 2015 végén: 23 egység 21 országban. Ezen belül a vizsgált területen Bulgáriában a két világháború közötti előzményekre építve jött létre a Magyar Kulturális Intézet. A Bukaresti Magyar Kulturális Központot 1992-ben alapították, annak sepsiszentgyörgyi fiókintézetét 2005-ben hozták létre. A posztjugoszláv térségben Belgrádban és Zágrábban 2014-ben, Ljubljanában 2015-ben hoztak létre intézeteket. Az isztambuli kulturális intézet megalapítására 2013-ban került sor, 1936 és 1947 között Ankarában működött Hungarológiai Intézet.

17. táblázat: A vizsgált országok diplomáciai, kulturális és gazdasági jelenlétének intézményrendszere Magyarországon (2015)

	Románia	Szlovénia	Horvát-ország	Szerbia	BiH	Albánia	Bulgária	Görög-ország	Monte-negró	Macedónia	Török-ország
nagykövet-ség	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
főkonzulátus	Szeged	Szent-gothárd	Pécs	Konzuli osztály Budapest							
tiszteletbeli konzulátus			Nagyka-nizsa	Szeged							
kétoldalú, gazdasági kapcsolato-kat segítő intézmények	Magyar-Román Kereskedelmi és Iparkamara	Magyar Kereske-delmi és Iparkamar a Magyar-Szlovén Tagozata	Horvát-Magyar Kereske-delmi és Iparka-mara	Szerb-Magyar Kereske-delmi és Iparka-mara	Gazda-sági fórum Bosznia - Hercego vináról, kamarai együttm üködési megállá podás aláírás	Magyar-Albán Gazda-sági Vegyes Bizott-ság	Magyar-Bolgár Gazdasági Kamara.	Magyar-Görög Kereske-delmi, Ipari és Idegenf orgalmi Kamara	Ma-gyar-Monte-negrói Gazda-sági Fórum	Magyar-Macedón Gazda-sági Vegyes Bizottság	Magyar-Török Gazdasá-gi Vegyes Bizottság Török - Magyar Keres-ke-delmi és Ipar-kamara
kulturális intézet	Budapest (Bp)	Szent-gothárd	Tót-szerdahely	Bp			Bp	Bp			Bp

Forrás: A Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma hivatalos honlapja és az érintett országok weboldalai
Szerkesztette Pap Norbert

A vizsgált államok magyarországi intézményi jelenléte bizonyos párhuzamot mutat a magyar intézményrendszerrel. Az egy szövetségi rendszerbe integrált nagyobb, illetve a szomszédos államok, Románia, Bulgária, Törökország, Horvátország és Szerbia azon államok, amelyek jelentősebb párhuzamos intézményrendszert alakítottak ki Magyarországon.

Kulturális és civil kapcsolatok

A magyar állam az elmúlt 25 évben offenzívát indított a kulturális diplomácia terén a vizsgálati területen. Ezzel sok tekintetben visszatért a két világháború közötti időszak politikájához. A szocialista korszakban alapított szófiai intézet mellett a Balassi Intézet keretében új egységek sorát hozták létre Romániától Törökorszáig, Szerbiától Horvátorszáig és Szlovéniáig. Ezen belül a 2010 utáni magyar kormányzat különösen tudatosan alakította a más országokhoz hasonló eszközökkel a magyar jelenlétet és befolyást. A kulturális intézetek tevékenysége új minőségre emelte a Balkánon a magyar kulturális jelenlétet, amelyek a magyar „soft power” fejlesztése irányában tett hatékony lépéseként üdvözölhetők. A térségbeli magyar egyetemeken működő magyar oktatók és magyar lektorok hatása ezt szerencsésen egészítheti ki. A magyar állam a Stipendium Hungaricum⁹⁰ program keretében ösztöndíjas helyek kontingensét nyújtja a boszniai, a macedón és a török pályázóknak. Várható, hogy Koszovó szintén csatlakozik a programhoz. Ezzel évtizedes távlatban jelentősen gyarapodhat a Magyarországhoz kötődő, személyes magyar kapcsolatrendszerrel is rendelkező térségbeli szakemberkör létszáma.

A civil szféra aktivitása az intézményinél gyengébb. A pályázati rendszer motiválta együttműködések száma kicsi, és azok általában alacsony hatékonyságúak, különösebb földrajzi mintázatot nem mutatnak. A magyar felsőoktatásban és az akadémiai szférában a térség kutatása műhelyek és források hiányával küszködik, illetve nem megfelelő a struktúrája, ezért elsősorban a történeti jellegű stúdiumok dominálnak. Ez a térségbeli egyetemközi kapcsolatokra is káros hatással van. A térségbeli magyar szervezeteket (a határ

⁹⁰ A Stipendium Hungaricum a „keleti és déli nyitás” politikája támogatására alapított ösztöndíjprogram. Az ösztöndíjrendszert a 81/2015. (III. 31.) Kormányrendelettel módosított 285/2013. (VII. 26.) Kormányrendelet hívta életre. <http://www.tka.hu/palyazatok/2962/stipendium-hungaricum>

mentén élő őshonos közösségek és a diaszpóra) a magyar állam támogatja. A vajdasági, baranyai és muravidéki magyarság támogatására intézményesült rendszer alapult ki. A diaszpóra magyarságának támogatását olyan eszközökkel támogatják, mint a Kőrösi Csoma Sándor Program, a határon túli magyarság esetében pedig a Petőfi Sándor Program.

18. táblázat: Önkormányzati kapcsolatok a legjelentősebb magyar városok külkapcsolati rendszere szerint

magyar régió	magyar megyei jogú városok és a főváros (a testvérvárosok és partnervárosok számával összesen)	a vizsgált országcsoportokhoz tartozó testvérvárosok és partnervárosok (az illetékes állam nevével)
Dél-Alföld	Békéscsaba (8)	Nagybecskerek (Szerbia) Zenta (Szerbia),
	Hódmezővásárhely (16)	Zenta (Szerbia), Torontálvásárhely (Szerbia), Vidin (Bulgária)-partnerváros
	Kecskemét (17)	Rodostó (Törökország) Shkodra (Albánia)
	Szeged (20)	Pula (Horvátország), Szabadka (Szerbia), Kotor (Montenegro);
Dél-Dunántúl	Pécs (18)	Eszék (Horvátország), Kütahya (Törökország), Újvidék (Szerbia), Szliven (Bulgária), Tuzla (Bosznia-Hercegovina), Zágráb (Horvátország);
	Kaposvár (10)	Kapronca (Horvátország), Üsküdar (Törökország), Mostar (Bosznia-Hercegovina);
	Szekszárd (8)	Óbecse (Szerbia);
Észak-Alföld	Debrecen (14)	Sumen (Bulgária);
	Szolnok (11)	nincs
	Nyíregyháza (9)	nincs
Észak-Magyarország	Miskolc (14)	Burgasz (Bulgária), Kayseri (Törökország);
	Eger (11)	Pamukkale (Törökország);
	Salgótarján (9)	nincs
Közép-Dunántúl	Tatabánya (7)	Pazardzsik (Bulgária);
	Székesfehérvár (15)	Blageovgrad (Bulgária), Zadar (Horvátország), Koaceli (Törökország);

	Dunaújváros (9)	Elbasan (Albánia), Inegöl (Törökország), Szilisztra (Bulgária), Szávaaszendtemeter (Szerbia);
	Veszprém (12)	nincs
Közép-Magyarország	Budapest (14)	Szarajevó (Bosznia-Hercegovina), Zágráb (Horvátország); Ankara (Törökország);
	Érd (6)	Szabadka (Szerbia);
Nyugat-Dunántúl	Győr (9)	nincs
	Sopron (11)	nincs
	Zalaegerszeg (13)	Dobrics (Bulgária), Lendva (Szlovénia), Varasd (Horvátország), Zenica (Bosznia-Hercegovina);
	Nagykanizsa (12)	Csáktornya (Horvátország), Kazanlak (Bulgária), Magyarkanizsa (Szerbia), Bihać (Bosznia-Hercegovina), Ptuj (Szlovénia);
	Szombathely (15)	Maribor (Szlovénia);

Forrás: A városok hivatalos weboldalai alapján (2016. január)

Szerkesztette Pap Norbert

A magyar megyei jogú városok 288 szerződött, illetve bilaterális külkapcsolatai közül az együttműködésen alapuló kapcsolatokból 46 kötődik a Balkán-félszigethez (PAP N. 2013a). Ezen belül is megfigyelhetünk bizonyos koncentrációt, illetve aszimmetriákat (18. táblázat). Az együttműködések tekintve tíz szerbiai (3,47%), kilenc bolgár (3,1%), nyolc horvátországi (2,8%), nyolc török (2,8%), öt bosnyák (1,7%), három szlovén (1,04%), kettő albán (0,7%), egy montenegrói (0,35%).

Az arányok hozzávetőlegesen két tényezővel magyarázhatók. A horvátországi, szerbiai és szlovéniai szerződött kapcsolatok jórészt a történelmi Magyarországhoz egykor kapcsolódó városokkal kötettek. A másik csoportba olyan települések tartoznak, amelyeket olyan népek laknak, akikkel a magyarság ún. történelmi barátságot ápol (albán, török, bolgár).

Vallási kapcsolatok - az ortodoxia és az iszlám

A Balkán mint tranzit térség kiemelkedő szerepet játszott a magyarságnak az ortodox kereszténységgel és az iszlámmal való kapcsolatában. Az első találkozás és kapcsolat az iszlámmal a honfoglalás előtti időkre nyúlik vissza: valószínű, hogy a honfoglalók között is voltak muszlimok (PAP, N. et al. 2014). A magyar kereszténység megszületésében fontos szerepe volt Bizáncnak. A 10. század közepén több magyar vezető is ott keresztelkedett meg. Ennek hatása még a skízma (1054) utáni korszakban is kimutatható. Mindkét vallás esetén a meg-megújuló hullámokban érkező népesedési utánpótlás a Balkán felől érkezett a Kárpát-medencébe, amelynek napjainkig ható következményei vannak. Mindkét civilizáció számára a

Kárpát-medence olyan helyé vált, amely mélyen szervesült a történelmi emlékezetükbe. A velük kapcsolatos találkozások a magyarság számára is meghatározóvá váltak, akár az oszmán hódoltság idejét, akár a szerbekkel és románokkal való együttélést tekintjük. Olyan ortodox és muszlim szakrális helyek jöttek létre Magyarországon, amelyek jelentősége vagy éppen vonzása messze túlmutat az országhatárokon, nemzetközi jelentőséggel bírnak.

Az *ortodoxok*. A mai Magyarország területén élő balkáni kötődésű ortodoxok a szerbek, a bolgárok, a románok és a görögök. A kérdés feldolgozásában számos kiváló szerző (HADROVICS L. 1991; DUJMOV M. 2008; BERKI F. 1975; BALOGH M. – GERGELY J. 1996; MISKOLCZY A. 2007; SZIDIROPULOSZ A. 1998; M. PANDÚR J. 2007) munkájára támaszkodtunk. Jelen sorok írója a kérdés általános vonatkozásaival összefoglaló munkában foglalkozott (PAP N. 2010a), speciálisan pedig a grábóci szerb kolostor létesítése és a grábóci búcsú közösségi jelentősége kapcsán szerzőtárssal közölt tanulmányt (PAP N. – KITANICS M. 2014c).

A legnagyobb tekintélyű, legrégebbi ortodox egyház az ősi Konstantinápolyi Patriarchátus, amelynek feje Isztambulban székel. Az Oszmán Birodalom időszakában a millet-rendszer keretében az ortodoxok feletti joghatóságot (1557-ig, az ipeki patriarchátus rekonstruálásáig) a konstantinápolyi pátriárka gyakorolta, mint a Portához legközelebb álló egyház feje. Az autokefál nemzeti egyházak térnyerésével a 19. századtól a Balkánon területe egyre kisebb lett, befolyása csökkent⁹¹. Magyarországon, ahonnan az autokefál egyházak nem tudták kiszorítani, sajátos helyzete miatt fennmaradt. 1949-ben a politikai változások hatására a magyarországi ortodoxiában a Moszkvai Patriarchátus⁹² súlya nőtt meg, amit a Konstantinápolyi Patriarchátus vitatott. Mellette az autokefál egyházak szerepe is megmaradt. 1963-ban a pátriárka a magyarországi hívőket Ausztria metropolitája alá rendelte, bár ennek különösebb fogantatja akkor nem volt, a papság az adott politikai kontextusban azt elutasította (el kellett, hogy utasítsa). A Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus Magyarországi Ortodox Exarchátusát csak a rendszerváltozás után szervezték meg, a bejegyzésére csak 1995-ben került sor. Jelenleg két központja van, az egyik Budapesten, a másik a görög politikai menekültek által alapított Beloiannisban. A felekezethez tartozó hívők száma a 2011-es népszámlálás szerint 1701 fő.

⁹¹ A Konstantinápolyi Patriarchátus ma már csak Törökországra, Észak-Görögországra és a görög szigetek egy részére terjed ki, valamint egyes szórványokra szerte a világban. A hívők száma valamivel több, mint 3 millió fő.

⁹² A Moszkvai Patriarchátus az orosz ortodox egyház, mely a szovjet megszállás és a szovjet szövetség időszakában nyert teret és főként orosz és ruszin, részben görög hívőket tömörít. A földrajzi orientációja nem balkáni, ezért itt nem tárgyalom.

19. táblázat: Ortodox egyházak Magyarországon

Ortodox egyházak, az alapítás évével	Hívők száma összesen (2011)	Hívők száma Magyarországon (2011) (fő)	Magyar központjaik	joghatósági kapcsolatok
Konstantinápolyi Patriarchátus*	kb. 3 millió	1701	Budapest	a magyarországiak Ausztria metropolitája alá tartoznak
Moszkvai Patriarchátus	kb 100 millió	3500	Budapest, Keszthely, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Gyöngyös, Szeged, http://hungary.orthodoxia.org/elhelyezkedes/	Magyar Ortodox Egyházmegye (Moszkvához tartozik)
Szófiai Patriarchátus	kb. 6 millió fő	4-500	Budapest	Bolgár Ortodox Egyház, Budapest
Belgrádi Patriarchátus	kb. 9 millió	4-5000	Szentendre	Budai Szerb Ortodox Egyházmegye, amely Belgrád alá tartozik
Bukaresti Patriarchátus	20 millió	kb. 30000	Gyula	Gyulai Román Ortodox Egyházmegye, Bukarest alá tartozik

*A részben ezen egyházhoz tartozó macedónok, ha külön szeretnék szervezni hitéletüket, az Ohridi Patriarchátus égisze alá kerülhetnének.

Szerkesztette Pap Norbert

A görögök utolsó jelentős hulláma az 1946–1949-es görög polgárháború idején érkezett Magyarországra, mintegy 5–7000 fő, sokan családtagjaikkal együtt jöttek. Mint elkötelezett baloldaliak, egy ideig nem jelentek meg ortodox hívőként, hanem a sztálinista, majd kádárista hatalmi struktúrába épültek be, mint a kommunista rendszer támogatói. A görögországi helyzet konszolidálódásával (1954), majd amnesztia (1981) révén egy részük haza is tért Görögországba (repatriálás). Azok körében viszont, akik maradtak, idővel megnőtt az igény a vallási életre és összetartozásra. Ennek lenyomata a beloianiszi görög ortodox templom⁹³, amely egy ausztriai (bécsi) illetőségű, görög származású magánszemély adományából épült, nyilvánvalóan nem függetlenül az ausztriai metropolita befolyásától. Az exarchátushoz tartozó (visszatérő) további magyarországi templomok a kecskeméti, a karcagi, a szentesi és egy budapesti templom. Az egyházhoz tartozó macedón gyökerekkel rendelkező hívők esetében felmerülhet még az Ohridi Patriarchátushoz való csatlakozás igénye, aminek leginkább számszerű gyengeségük szabhat korlátot.

⁹³ A Szent Demeter, Szent Konstantin és Szent Heléna görög ortodox templomot 1996-ban szentelték fel a Fejérmegyei Beloianiszbán.

Az, hogy mikor jelentek meg a szerbek a Kárpát-medencében, tudományos viták tárgyát képezi ma is. A szerb történészek egy része a honfoglalás előtti időkre teszi a szerbek beköltözését a Nagyalföld déli részére, de ezt a történeti források, régészeti adatok nem támasztják alá. Az Árpádok mellett több szerb főúr szolgált, számos vitéz kitüntette magát, de az első nagyobb csoportjaik csak Luxemburgi Zsigmond uralma alatt, az Oszmán Birodalom előretörésével összefüggésben telepedtek meg a Magyar Királyság területén. Ezt követően a középkor végéig főként a Délvidék, azon belül is a Szerémség és a Temesköz szerb lakossága növekedett meg erőteljesebben a török hódítás előli folyamatos menekülés következtében. A török hódoltság bekövetkezése után pedig a török hatóságok telepítettek hozzájuk a Dunától és a Szávától délre lakó szerbeket, akiket sok esetben vlachoknak is hívnak.

A szerb autokefál egyház a 13. században létesült. Napjainkban kilencmillió hívő tartozik az egyházhoz. A szerb ortodox hívők a Belgrádi Patriarchátus alá tartozó Budai Szerb Ortodox Egyházmegyéhez tartoznak. A püspöki vikárius alá 17 parókia tartozik, továbbá két monostor, a grábóci és a ráckevei. Az egyházmegyei központ Szentendrén van. A szerbek száma 4–5000 főre csökkent napjainkra (DUJMOV, M. 2007).

Az egyházi kapcsolatoknak különösen a történelmi jelentősége nagy. A mohácsi csatában szerbek is harcoltak a keresztény táborban, később pedig mind az oszmán hadak, mind a királyi seregek kötelékében fontos szerepet játszottak. Beköltözésük 1526 után töretlenül folytatódott. A Dél-Dunántúlra Szigetvár esését követően több mint 1000, az oszmánokhoz lojális családot telepítettek be. Településeik sora az Alföldön a 17. század első felében már a Szeged–Kalocsa, míg a Dunántúlon a Balaton–Simontornya vonalig húzódott. Ekkorra a rácok száma olyan jelentős mértékben felszaporodott, hogy az Alföld déli területeit – középkori államuk Rascia után – már a magyarok is csak Rácországgént emlegették.

A 17. század kétségkívül legnagyobb rác beköltözésére az 1683 és 1699 közötti korszakban került sor, amikor is mintegy 30 000–40 000 fős keresztény szerb (és albán) tömeg hagyta el Koszovót és Szerbiát (*Velika seoba Srba*). I. (Habsburg) Lipót ugyanis elhatározta, hogy az oszmánokat kiszorítja a Magyar Királyság területéről és a Balkánról. A háború hatalmas keresztény győzelemsorozatot eredményezett. Csaták sorát nyerték meg a császári hadvezérek, egészen Macedóniáig és Bulgáriáig nyomultak előre. Ennek, valamint Lipót 1690. április 6-án a balkáni népekhez intézett felhívásának hatására a szerbek felajánlották fegyvereiket a császárnak. A hadjárat a nemzetközi politika változásai⁹⁴ miatt azonban váratlanul megtorpant, így a Habsburg oldalra állt szerbek családtagjaikkal együtt menekülni voltak kénytelenek otthonaikból. Többségük a Délvidéken, Dél-Dunántúlon, a Szerémségben, a Bácskában, illetve a Tisza és a Maros mentén talált új otthonra. Mások nagyobb városokban, többek között Pesten, Budán, Szentendrén, Komáromban, Tokajban, Győrött, Debrecenben telepedtek le. E városokban, főként a Duna mentén székelő kereskedő kolóniáik már korábban, de a 18. század folyamán is jelentős gazdasági tevékenységet folytattak (REMÉNYI P. – VÉGH A. 2005).

A korábbi hullámokkal érkezettek és a most betelepülők Lipóttól kapott kiváltságaik révén meg tudták őrizni identitásukat, egyházi szervezeti kereteik révén bizonyos önigazgatásuk is fennmaradt. A szerb bevándorlás megakasztotta a magyarországi szerbség unitusságát is a római katolikus egyházzal, melyet az ellenreformáció idején a pécsi és a zágrábi püspökség területén szorgalmaztak. A 18–19. század a magyarországi szerb kultúra talán legjelentősebb időszaka. Ebben az időben szerb templomok sorát emelik, és olyan fontos egyházi központok virágoznak fel, mint például Szentendre, Ráckeve, vagy Grábóc⁹⁵ (PAP N. – KITANICS M. 2014c).

⁹⁴ A francia hadüzenet hatására, 1688-ban XIV. Lajos hadserege lerohanta Rajna-Pfalzot, amellyel a Német-római Császárság kétfrontos háborúba kényszerült.

⁹⁵ Grábócot az oszmán hódoltság időszakában alapítják 1587-ben a dalmáciai Dragovics kolostorból származó szerzetesek.

Az egykori Tolna-baranyai „Rácország” a 18. században a német betelepüléssel fokozatosan alakult át Sváb-Törökországgá (Schwäbische Türkei), multikulturális régióvá válva. A szerbség aránya, jelentősége fokozatosan zsugorodott. A végső csapást településeikre az I. világháború és az azt követő rendezés mérte. Ekkor, az 1920-as években az „optálás” révén a tolnai, baranyai szerbségből sokan hagyták el szülőföldjüket és templomaikat azért, hogy déli szomszédunk területére költözzenek. Ugyanakkor nem az optáció, hanem a 19. századi fokozatos gazdasági és népességi térvész volt az, ami a településterületük meggyengülését eredményezte (REMÉNYI P. – VÉGH A. 2005). Az optálás inkább csak további lendületet adott a népességfogyásnak.

A szerb–magyar kapcsolatok javulásának részben jele, részben pedig egy komoly gesztus, hogy Pécsen 2015-ben szerb templomot szenteltek fel a Zrínyi utcában, amely magyar állami és EU-s forrásból épült⁹⁶.

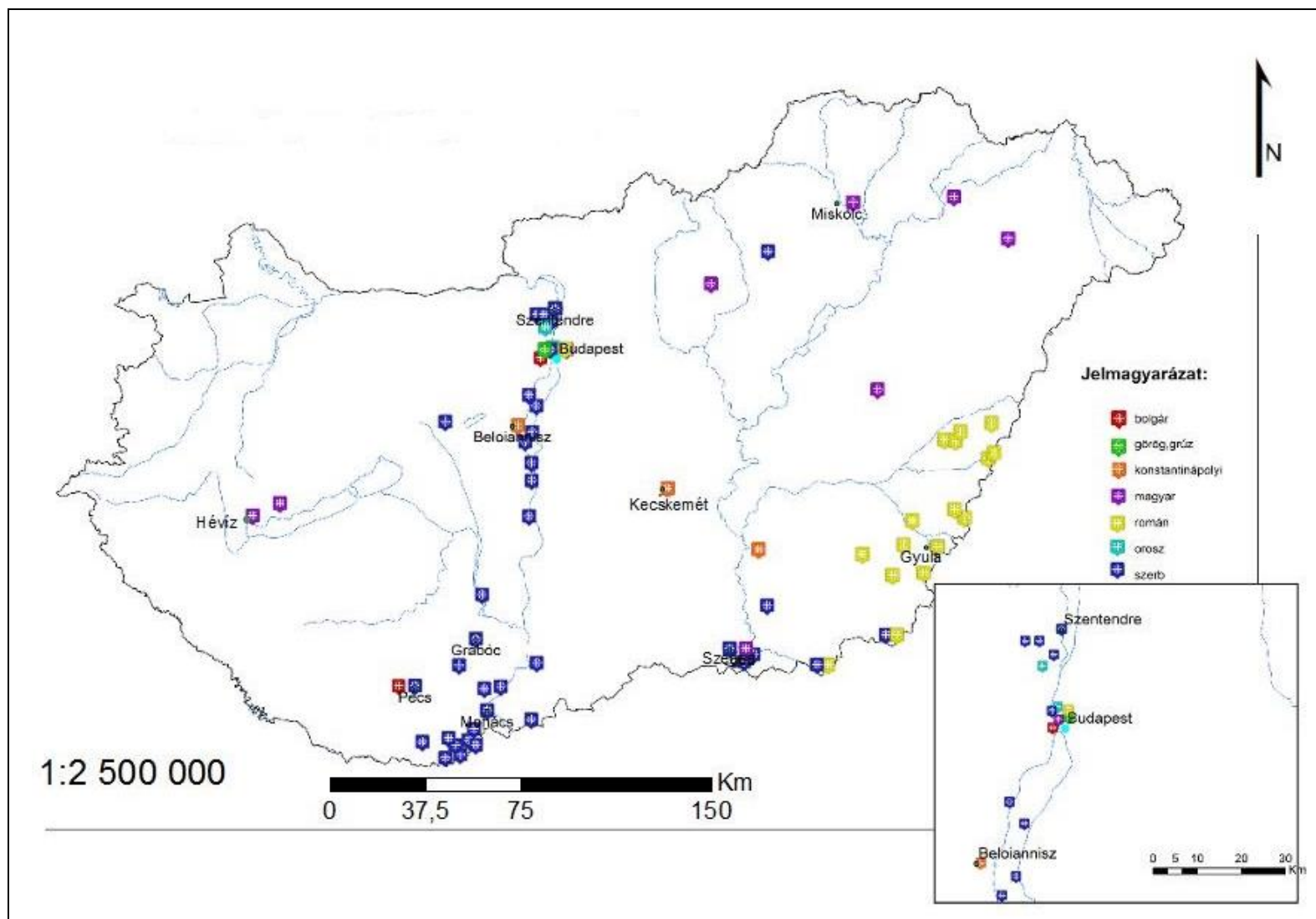
A Román Ortodox Egyház a 19. században szakadt ki a konstantinápolyiból (1865), egyike a legkésőbb alakultaknak. A hívők száma megközelíti a 20 millió főt. Az egyház feje a bukaresti pátriárka. A mai magyarországi román ortodox hívők ősei az oszmán hódoltságot követően települtek be a magyar Alföldre (főként Csongrád, Békés és Hajdú-Bihar megyékbe és Budára, valamint Pestre). Trianont követően eleinte az aradi és a nagyváradai püspökséghez tartoztak. Később vikáriátust alakítottak ki, amely az aradi püspökséghez tartozott, majd 1999-et követően a vikáriust püspöki rangra emelték (Gyulai Román Ortodox Egyházmegye). A magyarországi ortodoxok közül a románok képezik a legjelentősebb csoportot, akik a Bukaresti Patriarchátushoz tartoznak. A püspöki vikáriusok alatti parókiák száma tizenhét. Főként az alföldi területen találhatók közösségeik (MISKOLCZY A. 2007). Sajátos, hogy Magyarországon nincs román nyelvű görög katolikus közösség. Az erdélyi, a pártiumi és bánáti román görög katolikusok a magyarországi görög katolikus struktúrákba integrálódtak.

A bolgár ortodox egyház a 10. században szakadt el a konstantinápolytól, de az oszmán hódoltság időszakában ahhoz egy időre (1767–1872) vissza is tért, majd a török uralom alóli felszabadulást követően újra megalakult a bolgár nemzeti (autokefál) egyház. Követőinek száma 6–8 millió főre tehető. A bolgárok is azon népek közé tartoznak, amelyből időről időre történtek kiáramlások. A honfoglalás idején a Kárpát-medence déli része egy bolgár határrégió volt, tehát a bolgárok előbb voltak jelen Magyarországon, mint a magyarok. A Magyar Királyság területére később több hullámban érkeztek bolgárok, főként az oszmán hódítással összefüggésben, a 14. század közepétől. Az egyik legjelentősebb hullám az 1688-as csiproveci felkelés idején érkezett, melynek elbukása⁹⁷ után sokan menekültek a Bánátba. Ez egy erős bolgár közösség létrejöttét eredményezte, ugyanakkor ezek a katolikus bolgárok nem a bolgár ortodox egyházat erősítették. A mai bolgár ortodoxok ősei döntően a 19–20. században érkeztek Magyarországra, mint bolgárkertészek. Pécsen is jelentős közösségük alakult ki, akik a Bolgárkert és az Ispitalja városrészben telepedtek meg (M. PANDÚR J. 2007). A magyarországi bolgárok egyházszervezeti szempontból a Szófia Patriarchátushoz tartoznak. Két egyházközségük közül a budapesti 1916-ban alakult, később Pécsen is létesítettek egyet. Előbbi helyen egy közadakozásból épült bizánci stílusú templom, Pécsen egy kápolna létesült⁹⁸. A hívők létszáma 5–600 fő lehet, a magyarországi bolgárok száma ennek a többszöröse, saját becslésük szerint mintegy 6000 fő (19. táblázat; 18. ábra)

⁹⁶ Ezen sorok írója szaktanácsadóként működött közre a projekt (Értékes Pécs) kialakítása során, így résztvevő megfigyelést alkalmazhatott.

⁹⁷ Csiproveci Északnyugat-Bulgáriában, nem messze Vidintől fekszik, hegyi település. Lakói katolikus felekezetűek voltak az oszmán időkben. A Habsburg erők előrenyomulásának hatására 1688-ban kitört csiproveci felkelést oszmán csapatok és Thököly kurucjai fojtották vérbe. A Vidint elfoglaló Habsburg erők nem tettek semmit a megmentésükért. A lakosok egy része Habsburg uralom alatt álló magyar területekre menekült. Egyik templomuk Szentendrén ma is Csiproveci nevét viseli.

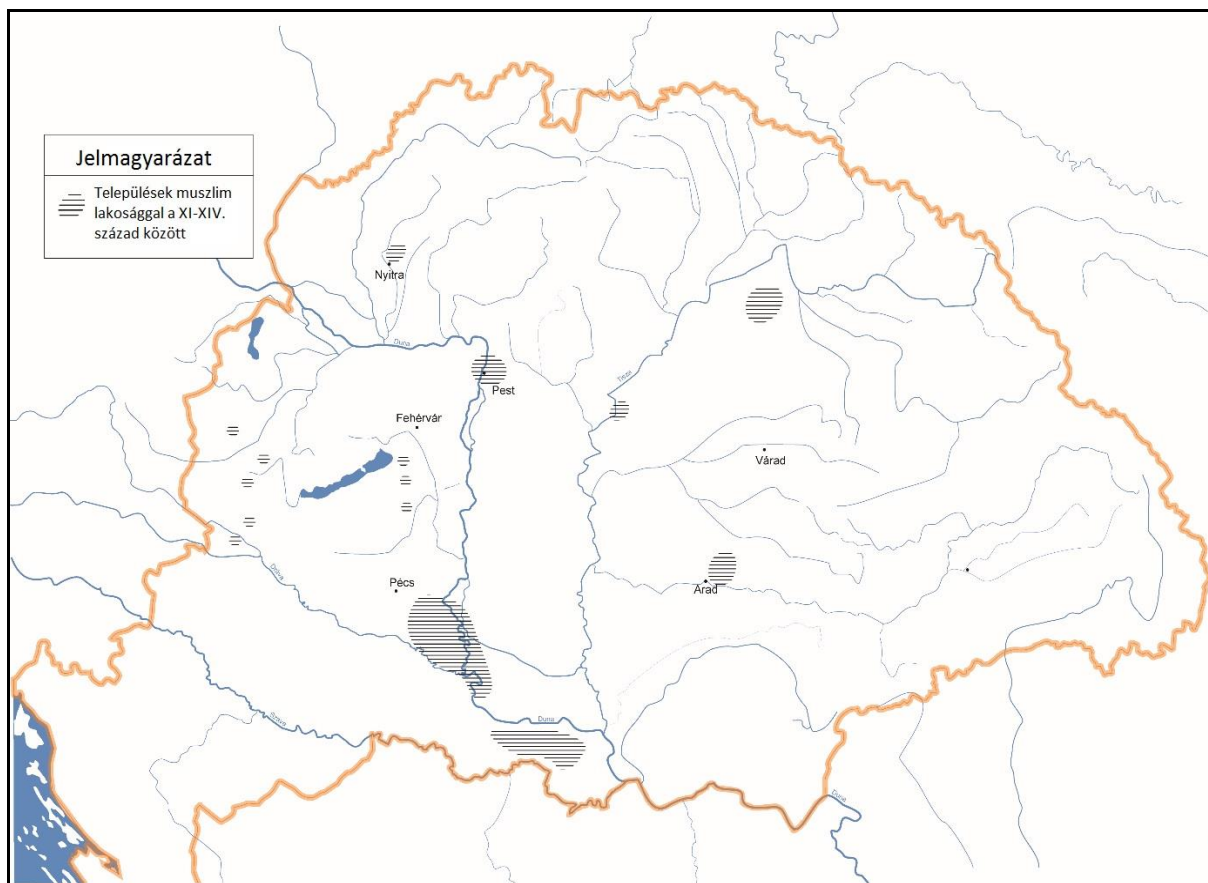
⁹⁸ Szentendrén is létesült korábban bolgár katolikus templom, de a hívők elfogyásával a szerb ortodoxok kezére került.

18. ábra: Ortodox szakrális helyek Magyarországon
Szerkesztette: Pap Norbert, Grafika: Heitmár Csaba

Az iszlám. Magyarország az iszlám terén Európában speciális, egyedülálló történelemmel rendelkezik. A Kárpát-medencében megtelepedő magyarság körében egy kisebbség az iszlám híve volt, amely a királyi hatalom bázisaként évszázadokig fennmaradt (19. ábra). Később több korszakban is megjelentek muszlim közösségek az ország területén.

A magyarországi, jelenlegi muszlim közösségek életéről, jellemzőiről az 1980-as évek vége óta jelennek meg tudományos közlemények. Az első tudományos igényű cikkeket akkoriban Léderer György feltáró, átfogó jelleggel írta a kérdésről (LÉDERER GY, 1988, 1989). Több fiatal kutató is próbálgatta a szárnyát a témában. Udvarvölgyi Zsolt a Magyar Iszlám Közösség (MIK) szociológiai jellemzőiről írt úttörő munkaként színvonalas dolgozatot, amelyre azóta sokat hivatkoztak, illetve a Magyar Iszlám Közösség alapításáról is ő publikált (UDVARVÖLGYI ZS. 1998, 2010). Kiss Enikő egy budapesti muszlim közösség életéről írt szintén átfogóan (KISS E. 2002). Sajátos színfoltot képez a publikációs palettán a magyar muszlim vallási vezetők által írt néhány írás (MIHÁLFFY B. 1991; BOLEK Z. 2002; SULOK Z. 2010). Tágabb, „kárpát-balkáni” keretbe foglaltan az M. Császár Zsuzsa és Pete József szerzőpáros geográfus szemléletű, szintén csak átfogó, bemutató jellegű írásban tárgyalta a kérdéskört, nagyvonalú irodalmi és statisztikai áttekintés keretében (M. CSÁSZÁR ZS. – PETE J. 2008).

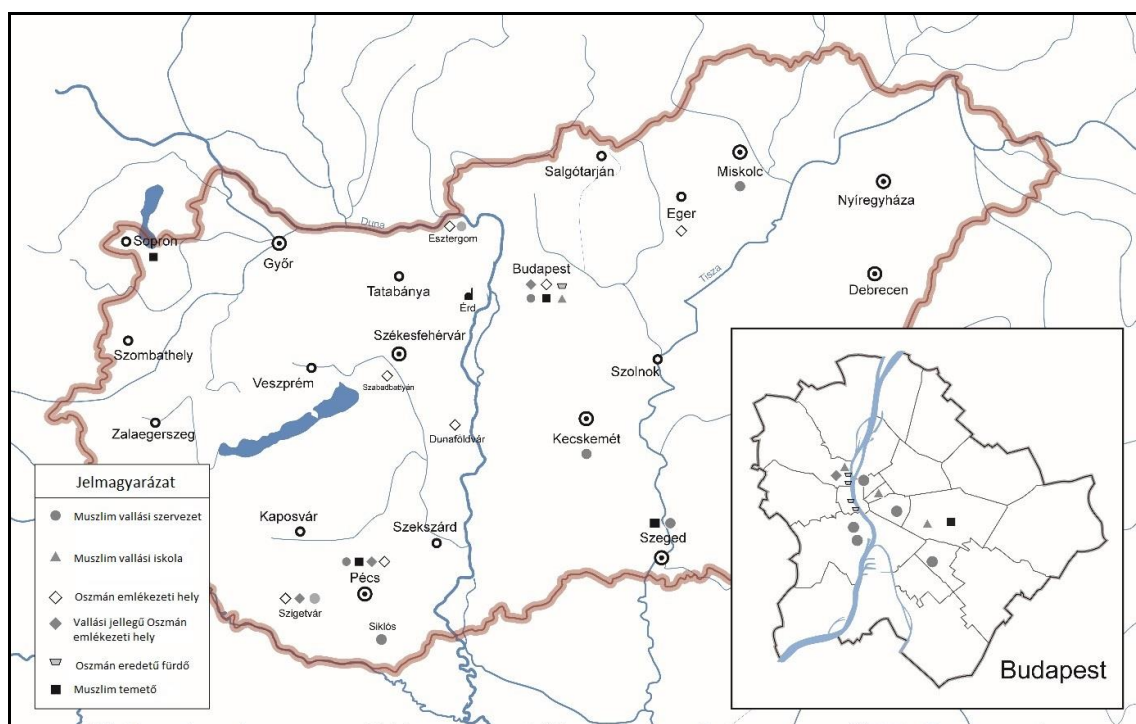

19. ábra: A muszlim településterület az Árpád-kori Magyar Királyságban

Forrás: PAP N et al. 2014. Grafika: Léphaft Áron

A speciálisabb, szaktudományos igényű vizsgálatok száma kicsi. A közelmúltban jelentek meg Csicsmann László és N. Rózsa Erzsébet írásai, melyek a magyarországi muszlim közösségek vezetőivel, kapcsolódó NGO-k képviselőivel folytatott interjúk alapján készültek, ezek döntően a közösségi, politikai aktivitásra irányultak (N. RÓZSA E. 2010; CSICSMANN L. 2011; CSICSMANN L. – VÉKONY D. 2011). E sorok írója a Yearbook of Muslims in Europe számára készített (esetenként társszerzőségekből), inkább átfogó jelleggel, az évkönyv megkívánta szempontok szerinti jellemzést a teljes magyarországi muszlim populáció életéről, 2011-ben, 2012-ben, 2013-ban és 2014-ben (PAP, N. 2011b, 2014, PAP, N. – LADÁNYI, É. 2012, 2013). A Civil Szemle hasábjain közép-európai keretekben vizsgálta a muszlim civil szervezetek életét, az Információs Társadalom folyóiratban társszerzőkkel a muszlimok migrációjáról és IT használatukról, a Kisebbségkutatás folyóiratban a pécsi szunnita muszlim közösségről publikált tanulmányt (PAP N. 2013c, 2013d, PAP N. – NAGY – VÉGH A – LÉPHAFT Á. 2013). A jelen fejezet közvetlen előzménye a Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaftban (20. ábra) publikált tanulmány (PAP, N. et al. 2014), illetve a Pap Norbert és Glied Viktor szerzőpáros által jegyzett írásmű a Jobbik muszlim háttéréről (PAP N. – GLIED V. 2015).

A magyarság már a honfoglalást megelőzően, valahol a Fekete-tengertől északra fekvő térségben találkozott először az iszlámmal, a Kazár Birodalomban eltöltött időszak alatt, sőt befogadott sorai közé jelentős létszámú muszlim csoportokat is. A különböző keleti népek tagjaiból álló muszlim közösség a fejedelmi, majd a királyi hatalom erős támaszáként évszázadokig ellenállt (sokszor az uralkodó nyílt vagy burkolt támogatásával) az egyházi asszimilációs törekvéseknek. Újabb keleti bevándorló hullámokkal pedig képes volt magát még megújítani is. Különböző etnikai hátteret, illetve eredetet sejtet a többféle névhasználat (káliz, izmaelita, szerecsen, böszörmény). Fontos pozíciókat foglaltak el a pénzügyi igazgatás területén, a hadügyi szervezetben vagy a királyi testőrségben. Nem egy tömbben, hanem a királyi birtokokon, feladatuknak megfelelően telepedtek le. Végül az Árpád-kor végén eltűntek a forrásokból, legkésőbb a 14. században teljesen asszimilálódtak.

20. ábra: A magyarok és az iszlám napjainkban

Forrás: PAP N. et al. 2014.

Szerkesztette: Pap Norbert, Grafika: Léphaft Áron

Az oszmán korban (1541–1699) az ország középső harmadára csekély számú, nagyrészt balkáni, iszlamizált déli szláv, vlach és albán népesség költözött be, de csak átmeneti struktúrákat tudtak teremteni. A magyar áttértek száma csekély volt, főként a 16. századból ismertek esetek. A törökök száma csekély lehetett. A magyarországi török hódoltságban meghatározó jelentőségű a boszniai, nyugat-balkáni kapcsolatrendszer volt. Elsősorban a várakban mint katonai személyzet, vagy a városokban, mint katonai, közigazgatási, esetleg a vallási szervezethez kötődő elemek jelentek meg, hogy biztosítsák a birodalom ezen határvidékének a védelmét (de voltak délről betelepített/betelepített földművesek is, pl. a baranyai Ormánságban). A hódoltság idején megteremtették az oszmán lét városias infrastruktúráját: mecseteket, iskolákat, fürdőket emeltek. Csak a jól védhető helyeken laktak be településeket (Dunántúl és az északi hegyvidék), ellenben az Alföldön csak kevés helyet erősítettek meg annyira, hogy muszlimok költözhetek volna oda. A térség bekapcsolódott az iszlám világ szellemi vérkeringésébe is. Számos muszlim középület (mecset, medresze, türbe) épült.

A dolgozat esettanulmányában vizsgált Turbék település az egyetlen oszmán-török alapítású városka volt, amelyet a magyar hódoltság területén felépítettek, annak unikális apropóján, hogy a birodalom legjelentősebb uralkodója, I. Szulejmán szultán 1566-ban Szigetvár alatt hunyt el. A település praktikus, kegyeleti és szakrális funkciói mellett elsősorban politikai, geopolitikai üzenetet hordozott: az iszlám világ kiterjesztését szimbolizálta a keresztény világ ezen darabjára. Lakói vegyes vallási háttérűek, muszlim és keresztény délszlávok, valamint katolikus magyarok voltak. A 17. század végi felszabadító háborúk idején (1688–89) a település elpusztult.

A 17. század végi felszabadító háborúk idején a muszlimok elmenekültek Magyarországról, illetve a néhány ezer maradni kívánó vállalta a keresztséget és beolvadt részben a magyarság, részben pedig a horvátság közé. A mecsetekből és türbékből részben kápolnák és templomok lettek. A török hódoltsági korszak negatív módon került be a magyar történelmi emlékezetbe. A 18–19. századi magyar szabadságharcok száműzöttei jellemzően török földre menekültek és kaptak védelmet. Ez az oszmánokhoz, törökökhöz való viszonyt fokozatosan ellentmondásosra, részben pozitívrá változtatta.

Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációját követően újabb, kis létszámú muszlim beköltözésére került sor (bosnyákok és törökök), később pedig fokozatosan a szabad vallásgyakorlás terén is kedvezően alakultak át a szabályok. A bosnyákok megjelentek a hadseregben és mellette a kiskereskedelemben. A többi déli szláv közösséggel szembeni politika is a muszlimok emancipációját támogatta, úgyhogy 1916-ban rendezték a muszlim közösség jogi helyzetét. Az első világháborút követően a nyugat-magyarországi harcokban szerepet vállalt, főként bosnyák muszlimok komoly legitimációra tettek szert és megalapozták a kedvező viszonyt a magyar jobbközép és revizionista, de a szélsőjobb oldali erőkkel is. Számuk országosan csökkent ugyan, de 1931-ben Budapesten egyházi szerveződést tudtak létrehozni. A második világháborút követően a berendezkedő kommunista hatalom ellehetetleníti a muszlim közösségi életet, a törökök és bosnyákok közül számosan elhagyják az országot.

A kommunista periódus végóráiban indult meg a főként arab országokból tanulni érkezett diákok és magyar muszlimok szervezkedése vallási szervezetek létrehozatalára. A rendszerváltozás után, a jogi keretek újjászerveződése és a nagyobb utazási szabadság, a migráció felerősödése idején indult el az a folyamat, amely a mai helyzet kialakulását eredményezte. Főként az iszlám világ távolabbi részeiről, döntően arab országokból, továbbá Törökországból, Közép- és Dél-Ázsiából telepedtek le muszlimok. Koszovóból, kis számban a háborúk hatására Boszniából is érkeztek. Ugyanakkor a korábbi időszakhoz képest a balkáni muszlimok száma jóval elmarad az arab vagy más ázsiai területekről érkezőkhöz képest. A magyar áttértek száma is jelentősnek mondható. A muszlim közösség erősen megosztott, de

még együtt sem tudják integrálni a magyarországi muszlim hívők többségét. A legrégebbi muszlim vallási szervezet felvállalja a két világháború között létezett egyházközséggel való jogfolytonosságot és viszonylag aktív politikai életet él. Akárcsak az 1930-as években működő elődjét, a konzervatív erőkkkel, esetenként a szélsőjobboldallal való együttműködés jellemzi.

Érdemes megvizsgálni külön, a korábban nagy jelentőségű balkáni muszlim területek szerepét a magyarországi iszlamizációban. A Jugoszlávia felbomlásával járó háborúk idején (ebből a szempontból a legjelentősebb az 1992–95 közötti boszniai háború volt) menekültek ezrei találtak menedéket Magyarországon. Ez a háborús időszak több hullámban eredményezte az iszlám hitűek tömeges, menekültként való megjelenését és főként menekülttáborokban történt elhelyezését. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a bosnyákok nem csak a menekülttáborokban, hanem jelentős mértékben egyénileg oldották meg magyarországi lakhatásukat, felértékelve ezzel az elsősorban a magyar–horvát határszakasz keleti területének közelében elhelyezkedő szabad ingatlanokat (VÉGH A. 2004). Így pl. Harkány üdülőfalujának szezonálisan használt ingatlanjaiban tömegesen jelentek meg bérlőként (GYUROK J. 1994). Ezért is felülvizsgálandó a magyarországi bosnyák menekültek száma, amely 1994-ben a következő hivatalos számokat jelentette: Békéscsaba 100 fő, Bicske 130 fő, Nagyatád 100 fő, Vése 180 fő, Erőspusztá 20 fő, Nagyhasrány 30 fő. (GYUROK J. 1994). Az utolsó, menekültként Magyarországon tartózkodó bosnyákok szervezeten 2002-ben hagyták el az országot. Többen közülük magyar állampolgárként, gyakran családot alapítva nem költöztek vissza a háború előtti boszniai lakhelyükre és a magyarországi muszlim közösség tagjaként gyakorolják ma is vallásukat.

A 2000-es évek kezdetével, csak részben a koszovói háborús válságnak köszönhetően, egyre jelentősebb számban jelentek meg Magyarországon a zömmel Koszovó és Macedónia területéről (csak elenyésző részben Albániából) származó speciálisan sütőiparral foglalkozó migránsok. Ez a folyamat 2008–2009 tájékan jelentősen felerősödött. Ma Magyarországon a megközelítőleg 1600 pékségből mintegy 400 működik albán tulajdonosi háttérrel (A Sütőipari Szövetség tájékoztatása szerint). Mivel ezek a migránsok elsősorban olyan területekről érkeznek, ahol az albánság mintegy 90%-ban az iszlám híve, okkal feltételezzük, hogy zömmel nem ortodox vagy katolikus albánok az itt letelepedő vállalkozók és munkavállalók. Ez a hirtelen megjelenő és jelentős kisebbségi részarányt megszerző pék, kisebb részt cukrász jelenlét nem elsősorban az iszlám, hanem a jellemzően, a magyar üzleti szokásoktól kirívóan eltérő albán üzleti szokások gyakorlásából fakadóan (adóelkerülés, élelmiszeripari előírások be nem tartása, foglalkoztatási trükkök alkalmazása) okoz társadalmi feszültségeket.

Összegzően megállapíthatjuk, hogy a balkáni iszlamizáció a menekülthullámok ellenére nem töltött be döntő szerepet az iszlám magyarországi újraszerveződésében, csak kiegészítő jelentősége volt. Ennek okai között legfőképpen azt lehet kiemelni, hogy Ausztria és Németország annyival jelentősebb szerepet játszott az elmúlt évtizedekben, mint migrációs célpont, hogy Magyarország (legalábbis egy időre) elvesztette attraktivitását a boszniai muszlimok között. Ugyanakkor a boszniai terület közelsége, továbbá a tradicionális kapcsolatrendszer miatt politikai, egyházpolitikai tényező tudott maradni. Az albánok ezzel szemben javítottak pozícióikon.

A magyarság rendelkezik néhány egyedi jellemzővel az iszlámmal kapcsolatos sajátos történelmi tapasztalatok révén. Ennek különös kifejeződése, hogy a nemzeti radikális erők nem az iszlámellenesség talaján szerveződnek, hanem másféle érzelmeken (antiszemitizmus, cigányellenes rasszizmus). A közelmúltig nem volt Magyarországon kiterjedt iszlamofóbia és a közeli muszlim népekkel való társadalmi kapcsolat is inkább érdeklődő és barátságos volt.

Magyarország és a Balkán kapcsolatrendszerének legrégebbi, nagy szívóssággal bíró és megkerülhetetlen szervezetei az ortodox és a muszlim vallási szerveződések. Az autokefál ortodox egyházak, mint a görög, a bolgár, a román és a szerb esetében a nemzeti identitásba olyan mélyen beépült tudattal és szereppel bírnak, hogy az államközi kapcsolatokat is érintő

kérdéseket vetnek fel. Nem lehet csupán a csekély létszámmal leírni jelentőségüket, valójában ezen esetekben az egyházi kapcsolatok a nemzeti szintű kapcsolatok körébe tartoznak. A búcsújáróhelyek, mint például az általunk is vizsgált Grábócon működő monostor, messze a határokon túlról vonz ortodox hívőket. Az iszlám közösségek esetében történelmi kapcsolatok kötik őket Törökországhoz és Bosznia-Hercegovinához. Az olyan helyek, mint Gül Baba budai, vagy Idrisz baba pécsi türbéje, a Szulejmán szultán halálának állítólagos helyén épült szigetvári emlékpark, fontos célpontja a szunnita muszlim törököknek, de nem elsősorban vallási, hanem történelmi, kulturális megfontolásokból. Ugyanakkor a muszlim hívők többsége ma inkább arab országokból érkezett, így kötődéseik is a konzervatív arab társadalmak felé erőteljesebbek, a középkori „törökös helyek” csak mérsékelt érdeklődést vonzanak körükben.

A kárpát-balkáni tér vallási térszerveződéseinek kiterjedése, súlypontjainak változásai sajátos tendenciákat mutatnak. A magyarság Kárpát-medencei megtelepedése óta kapcsolatban áll az iszlámmal és az ortodoxiával, de soha nem állt fenn olyan helyzet, hogy magyarok jelentős számban csatlakoztak volna ezen vizsgált felekezetek bármelyikéhez, de eseti áttérésekre minden felekezet vonatkozásában sor került. A magyarok mindenkori a nyugati kereszténység valamely válfajához kötődtek, de a katolicizmus és a különböző protestáns felekezetekhez tartozás különböző világképet, politikai meggyőződést és életvitelt is jelentett. Az egyetlen jelentős kivételt a magyar zsidóság képezte, amely nagyobb létszámban szervesült a magyar társadalomban, de annak nem a Balkán felől érkező szefárd, hanem askenázi válfaja vált dominánssá. Az azonban már a Holocaust következménye, hogy a magyarországi zsidóság elsődlegesen neológ. 1944 előtt a vidéki, falusi zsidóság volt elsődlegesen ortodox, akiknek többsége Auschwitzban pusztult el. A mentési akciók Budapestre összpontosultak. Így leginkább a neológoknak volt esélyük a túlélésre.

Az ortodoxia és az iszlám meghonosodása is egy több lépcsős folyamatban ment végbe a magyar szállásterületen, illetve a jelenlegi országterületen. A meghatározó folyamat, hogy a különböző migrációs folyamatokhoz kötődően jelennek meg a Balkán és a Közel- és Közép-Kelet felől olyan személyek, illetve csoportok, akik számára ezek az egyházi keretek élhetővé teszik, segítik a Magyarországon való megtelepedést. Ezek a folyamatok az oszmán hódítást követően, az elmúlt négyszáz évben a balkáni népcsoportok térnyerését, szóróványaik fennmaradását segítették elő. Ezzel szemben a magyarság nem produkált olyan kiáramlást a balkáni térségben, amely sajátos vallási szerveződéseket eredményezhetett volna.

IV.3 A magyar gazdaság a Balkánon⁹⁹

Bevezetés

A balkáni magyar gazdasági jelenlét, illetve azzal kapcsolatos politikák és különösen a geográfiai vonatkozások tekintélyes számú írásban kerültek értékelésre. Alapműnek tekinthető a gazdaságpolitikában Novák Tamásnak a Magyarország délkelet-európai gazdaságstratégiájával foglalkozó könyve (NOVÁK T. 2005). Lőrinczné Bence Edit a magyar–horvát kapcsolatok kérdéskörében írt alapvető művet, amelyek politikai és gazdasági kérdésekre terjednek ki (L. BENCZE E. 2013). Bali Lóránt Balkán-kutató is főként a horvát vonatkozásokról írt jelen írás előzményeként is figyelembe vehető monografikus művet (BALI L. 2012b) alapvetően geográfiai szempontrendszer szerint. Hajdú Zoltán több dolgozatot is írt, amelyeket előzményként használtunk a jelen elemzéshez. Társ szerzőkkel közös monográfiája a teljes magyar határtérsséggel, ezen belül a déli határtérsségekkel is foglalkozik (HARDI T. – HAJDÚ Z. – MEZEI I. 2009). A dél-dunántúli határmentiség kérdéseit ugyancsak társ szerzőkkel vizsgálta (HAJDÚ Z. – BALI L. – ZÁGOREC-CSUKA J. 2013).

Áttekintő jelleggel ezen sorok szerzője monografikusan (PAP N. 2013a) foglalkozott vele, amelynek keretében összehasonlító módszerrel vizsgálta a más dél-európai államokkal kialakított magyar kapcsolatokat. Gazdaságföldrajzi áttekintő munkában a Nyugat-Balkánnal foglalkozott (PAP N. 2008c). Ezen túl Horvátország (PAP N. 2006b) és Bosznia-Hercegovina kül gazdasági kapcsolatait tárta fel gazdaságföldrajzi jellegű tanulmányában (PAP N. 2005a). A magyar–horvát határ menti kapcsolatokat szélesebb kontextusban, de a gazdasági vonatkozásokra is kitérve társ szerzőkkel dolgozta fel (M. CSÁSZÁR ZS. – PAP N. 2005; HAJDÚ Z. – PAP N. 2005). A magyar–szerb kapcsolatokat ugyancsak társ szerzőkkel (KITANICS, M. – PAP, N. – REMÉNYI, P. – VÉGH, A. 2010) közös írásban elemezte. Az V/C korridor hatásáról, a határtérsségek fejlődéséről Végh Andorral közös írásban írt (PAP, N. – VÉGH, A. 2014). A mohácsi kikötőfejlesztés jelentőségét ugyancsak Végh Andorral közösen írt tanulmányában elemezte (PAP, N. – VÉGH, A. 2003). A magyar–horvát határhoz kötődő turisztikai fejlesztési lehetőségekről (erődturizmus) Máté Andreával közösen publikált (MÁTÉ A. – PAP N. 2008).

A magyar gazdaság térségről-térségre jelentősen eltérő intenzitású kapcsolatokat alakított ki a vizsgálati területen. A gazdasági jelenlét háttérben (geo)politikai szempontok is meghúzódnak. A nem integrálódott balkáni államok egy nem nagy, de Magyarország képességeihez mérten mégis csak egy fontos, politikai fenyegetéseket és lehetőségeket, valamint gazdasági perspektívákat is hordozó térség. A mintegy 20 millió lakossal rendelkező nyugat-balkáni régió a magyar gazdasági szereplőknek közeli szomszédság, ahol a piacra jutás feltételeit könnyebb teljesíteni, mint távolabbi területeken, és ahol az EU és a NATO tagjaként „otthoni terepen” mozognak a szereplők. A térség gazdasági növekedése az EU-átlag feletti, így a magyar gazdaság előnyös kapcsolatokat építhet ki, ahol rendre nagy kereskedelmi többletet érhet el.

A térség stabilitása alapvető magyar érdek, így a térség gazdasági fejlődésének támogatása nem csupán gazdasági, de biztonságpolitikai érdeke is Magyarországnak. A magyar vállalkozások sikere támogatja a közös európai-amerikai törekvéseket a béke erősítésére és a konfliktusok kezelésére.

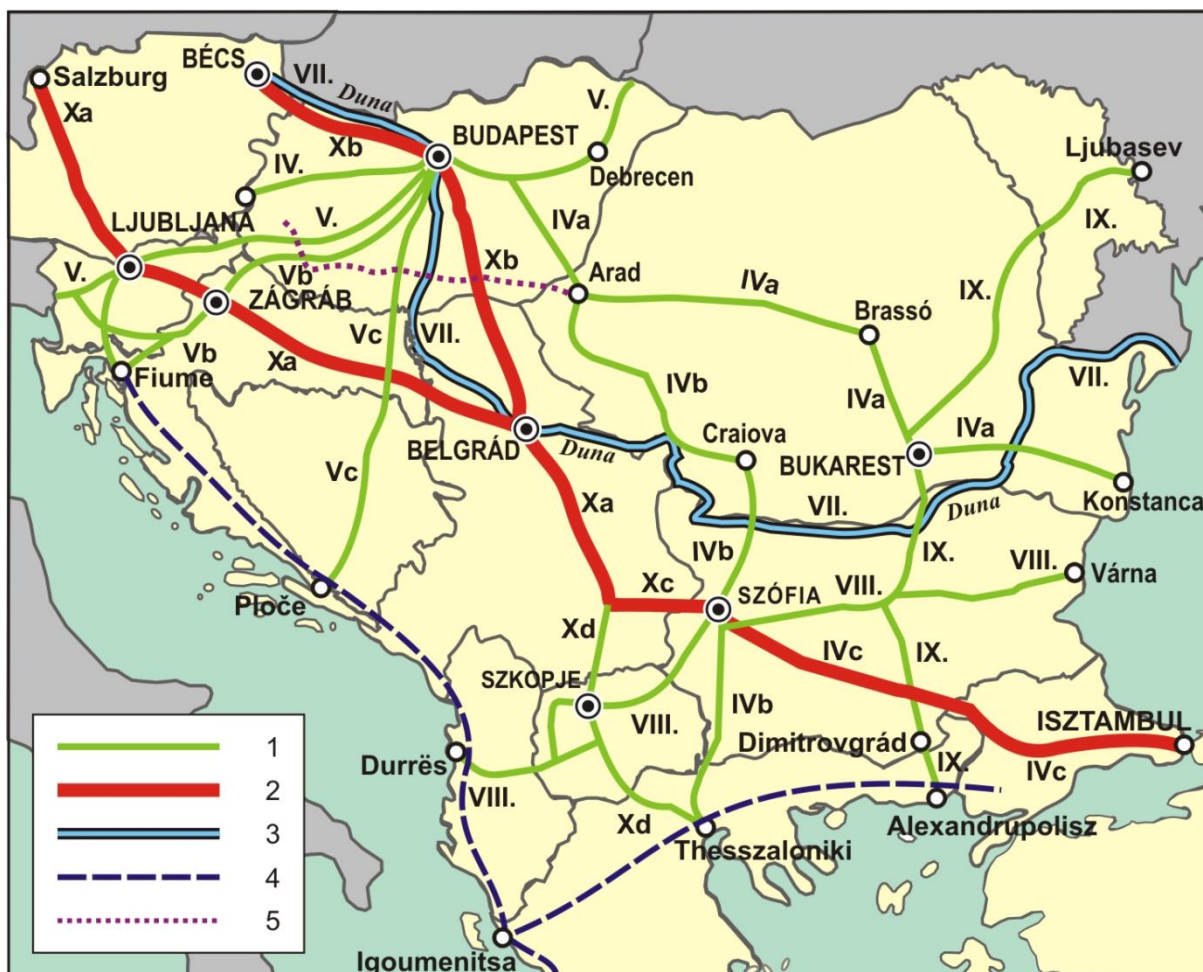
A román, a szerb, a horvát és a szlovén határ menti térségben, a magyar etnikai területeken a gazdasági kapcsolatok fejlesztése nemzetpolitikai törekvéseket is támogat, segítheti a határon túli magyar közösségek fennmaradását és erősödését. A határon átnyúló fejlesztési

⁹⁹ A balkáni magyar gazdasági érdekeltség kérdéskörét a szekunder források és a statisztikai adatok, a HITA adatainak feldolgozásán túl elsősorban a térség államaiba akkreditált magyar nagykövete, valamint egyes szakdiplomata megkeresése, valamint a magyar Külügyminisztériumnak a Balkánnal foglalkozó főosztálya támogatása révén sikerült feldolgoznom.

szervezetek gyakran magyar–magyar szervezetként a nemzetpolitika ágenseiként (is) működnek.

A fő kapcsolati terek és helyek így a határ menti térségek, a balkáni térségi fővárosok, a jelentősebb pénzügyi-gazdasági központok és a tengerparti turisztikai központok. A magyar kapcsolatrendszer a főbb közlekedési korridorok mentén szerveződik, az infrastruktúra kínálta kedvezőbb feltételek mentén.

A térség történelmi útjainak, a modern komplex közlekedési korridorainak a szerepe elvitathatatlanul nagy a térséget illető magyar gazdasági aktivitásban. Annál is inkább, mert a térség mint klasszikus tranzitterület, a magyar gazdaság külkapcsolataiban nem csak helyi, hanem Ázsia és részben Afrika felé is interkontinentális szerepkörrel és jelentőséggel bír. A 21. ábra mutatja be a Balkánt érintő főbb közlekedési pályákat. Ezek közül különösen fontos szerepet tölt be a Duna mentén kiépült VII. és a lényegében ugyanezt az irányt szolgáló, de szárazföldi jellegű, transzbalkáni X. korridor. Egy fontos fejlesztési irány az „új selyemút” néven emlegetett rendszer (ERDŐSI F. 2005), amelynek több lehetséges megoldása is van (FARKAS, A. Z. – PAP, N. – REMÉNYI, P. 2016). Mindenképpen ki kell emelni, hogy Magyarország számára a Balkán közlekedési pályái, kikötői, belső vízi útjai (Duna) nem csak történetileg fontosak, hanem aktuálisan is nagy jelentőségük van.

21. ábra: A Páneurópai/Transzeurópai korridorok Délkelet-Európában

Jelmagyarázat: 1 szárazföldi korridorok, 2 kiemelkedő fontosságú transzbalkáni, 3 dunai vízi út, 4 nem korridor autópályák, 5 M9 mint az „új selyemút” része.

Forrás: ERDŐSI F. 2005

A magyar turisták koncentrálódása a térség egyes területein megkerülhetetlen kérdés, már csak a konzuli feladatok miatt is. A tengerparti üdülés kevésbé, a kulturális jobban, az üzleti és a rokonlátogatás keretében megvalósuló turizmus leginkább jelent valós társadalmi kapcsolatot. Úgy véljük, hogy tudatos magyar kulturális politikával erősíthető ezekben a terekben a közvetítő, kapcsolati hatás, amelynek gazdasági hasznai hosszabb távon jelentkezhetnek.

A magyar turizmus a térség államaiba az olcsó tömegturizmus infrastruktúrájához kötődően, a fürdésre alkalmas partszakaszokra irányult a vizsgált időszakban. A fő fogadó területek Horvátország, Görögország, Montenegró és a periódus vége felé az újra felfedezett Bulgária tengerpartjai voltak. Kiegészítőleg megjelentek a térség egyes nagy- és közepes méretű városaiban is (Isztambul, Athén, Split, Várna stb). A magyar kiutazások tendenciájukban növekvők, kisebb megtorpanásokkal és visszaesésekkel.

A Magyarországra a térség országaiból érkező utazások volumene ezzel szemben csökkenő tendenciát mutat (PAP N. 2013a). Ebben több tényező is szerepet játszhatott. Ha a jelentős határforgalmat lebonyolító szomszédos államokat leszámítjuk, a balkániak döntően Budapestre és környékére látogatnak. Így a magyar helyzet egyben Budapest vonzásának a kérdése is. Bécs és Prága is dinamikusabban tudott fejlődni és a nemzetközi turisztikai versenyben a Közép-Európa brandet jobban tudta képviselni az elmúlt huszonöt évben.

Messze fontosabb mint gazdasági-turisztikai szerepe van az emlékezeti helyeknek a kétoldalú vagy többoldalú kapcsolatok fejlesztésében, de mellette még helyi-regionális gazdasági jelentőségük is van. A jelen dolgozat keretében vizsgált Turbénak ilyen nemzetközi vonzerejű, kiemelkedő, potenciális turisztikai attraktivitása (is) van.

A legfontosabb bilaterális kapcsolatok

Horvátország. A gazdasági kooperáció fő földrajzi térségei jelenleg a tengerparton és a főváros körzetében vannak. A magyar befektetők 2012 végéig mintegy 2,8 milliárd euró tőkét fektettek be Horvátországban (PAP N. 2013a). Ezzel Magyarország Ausztria, Németország és Hollandia után a 4. helyet foglalta el a befektetők sorában. A néhány nagy mellett, amelyekről áttekintést ad a 20. táblázat, sok kis befektető is megjelent a tengerparton, ingatlanvásárlással. Ennek „eredményei” ellentmondásosak, de mindenesetre a horvát–magyar kapcsolatok társadalmi méretűvé válását, szélesedését elősegítik. A horvátok befektetései Magyarországon messze elmaradnak a fenti értékektől. A 104 millió eurós magyarországi horvát befektetésekkel Horvátország befektetéseinek listáján a 6. helyet foglaljuk el (PAP N. 2013a).

A magyar–horvát kereskedelmi relációban évente több mint 1100 magyar cég vesz részt, viszi ki áruját, illetve ellenkező irányban 400 importál. A külkereskedelmi forgalom növekedése rendkívül dinamikus. 1995 és 2011 között több mint nyolcszorosára nőtt. A forgalom jelentős magyar aktívummal jár, ami segít csökkenteni a magyar külkereskedelem hiányát. A kétoldalú kereskedelem volumene 2014-ben 2,03 milliárd eurót tett ki.

A magyar export szerkezetében a gépek, berendezések, energiahordozók, feldolgozott termékek jelentősége kiemelkedő és növekvő; az élelmiszerek szerepe jelentős, bár csökkenő; a nyersanyagoké kicsi és csökkenő. A magyar importban az energiahordozók, gépek és berendezések, valamint a feldolgozott termékek aránya jelentősebb; az élelmiszer, ital és nyersanyag jelentősége kisebb és csökkenő.

Horvátországnak Magyarországgal közösen jelentős, 355 km hosszú határszakasza van, ugyanakkor a horvát–magyar kapcsolatok egy eddig kevésbé sikeres dimenziója a határon átnyúló kooperációnak (CBC). Az eddigi tapasztalatok alapján elmondható, hogy csekély volumenű fejlesztéseket hajtottak végre, a súlyos szociális-gazdasági problémákhoz képest periférikus területeken (BALI L. 2012a, 2012b). Ezek a projektek a Drávához, a turizmushoz, a kisebbségi kultúrához kapcsolódnak. A komolyabb sikerek egyelőre váratnak magukra.

A gazdasági együttműködésnek nem kedvez, hogy mindkét országnak olyan, kevésbé fejlett területei fekszenek a határzónában, amelyek szociális és gazdasági problémáik megoldásában maguk is folyamatosan támogatásra szorulnak. A kétoldalú kapcsolatok fejlesztésében így nem ezek a területek, hanem mindkét állam központi, fővárosi, illetve más fejlett térségeik játszanak szerepet. Az államszocialista időszakban, az 1950-es években a háborús készülődés, majd az 1990-es években a szerb–horvát háború jelentett súlyos hátrányt. Az európai integrációs, a határon átnyúló kapcsolatok (CBC) fejlesztésére szánt forrásokból csak nagyon kevés jutott a térségbe. Az IPA¹⁰⁰ keretében a 2007–2013 közötti időszakban először jut számottevő támogatás a térségnek. Ugyanakkor az M7-es és az M6-os kiépítése Magyarországon, a Slavonica autópálya Horvátországban (Eszék/Osijek–Đakovo) a határtérség legsúlyosabb problémáján, az elszigeteltségen sokat oldhat. A 2009-es horvát-magyar közös kormányülésen aláírták az Ivándárda–Baranyavár (Branjin Vrh) közötti autópályakapcsolat létrehozását célzó megállapodást a 2013 utáni időszakra. A térségben két euroregionális együttműködés is keretet nyújthat a kooperációra. A Duna–Dráva–Száva magyar, horvát és boszniai, a Muránia horvát, magyar és szlovén területeket fog össze (22. ábra).

A magyarok turisztikai aktivitásában a horvát tengerpart kiemelkedő szerepet játszik. Ez a legközelebbi, jól elérhető tengerpart, amelyhez történeti-kulturális ragaszkodás, a jugoszláv időszakból a megszokás, a tisztaság, a környezeti értékek és a sokoldalú turisztikai aktivitás lehetősége kötődik. A magyarok számára ez hosszú távon is a legfontosabb turisztikai célterületté teszi. Az elmúlt években dinamikusan emelkedett az érkezések száma, és napjainkban 3–400 ezer honfitársunk fordul meg ezen a tengerparton. (2011-ben 328 ezer magyar turista töltött 1746 ezer vendégejszakát ezen a parton). A magyar befektetések mutatják a turisztikai érdeklődés strukturális jelentőségét (PAP N. 2006b; LÁSZLÓ M. – GÁSPÁR A. 2006).

A dolgozat szigetvári esettanulmánya több más aspektus mellett horvát vonatkozású is. A várvédő Zrínyi Miklós és a védősereg részben horvát volt – nem csak magyar, de horvát hősök is. A Zrínyi család a horvát nemzetté válásban is fontos szerepet töltött be, számukra is fontos nemzeti zarándokhely Szigetvár. A kétoldalú kapcsolatokban így a vár fontos szimbolikus szerepet tölt be. A kulturális turizmus fejlesztése nagy perspektívát, regionális gazdasági jelentőséget tölthet be Baranyában.

20. táblázat: A legjelentősebb magyar befektetések Horvátországban

Év	Befektető	Értéke	Jellege
1996	Zalakerámia	n.a.	Megvásárolta az INKER szaniteráru gyárat
2001	Exclusive Change		2001-ben alapították zágrábi székhellyel a horvátországi divíziót Exclusive Change d.o.o néven. Jelenleg Horvátországban 41 irodája van.
2001	CBA lánc	180-200 millió forint	a horvátországi kereskedelmi partnerek CBA-hoz történő csatlakozásával elindult a CBA nemzetközi története
2002	Dalmácia Holiday KFT.	n.a.	A tribunji yachtkikötő 32 éves koncessziójának megvásárlása.
2003	Dalmácia Holiday KFT.	n.a.	Megvásárolja a Primošten szállodakomplexumot és kikötőt. A Kremik kikötőt, a Hvar szigeti Jelsa Hotelt és a Hotel Pločét

¹⁰⁰ Instrument for Pre-Accession Assistance, a Phare-t és a CARDS-ot 2007–2013 között felváltó európai uniós pénzügyi eszköz a csatlakozni kívánó államoknak

2003	MOL	505 millió USD	Az INA 25%-os részvénypakettje/olajipar
2004	Dunapack	23 millió euró	140 főt foglalkoztató hullámpapírgyártó üzem a fővárosban
2005	OTP	263 millió euró	A 7. legjelentősebb horvát bank részvényeinek 95,6%-át vette meg /OTP Banka Hrvatska d.d./
2008	MOL	700 millió euró	További 30%-os tulajdonszerzés az INA-ban/olajipar
2009	Trigránit	150 millió euró	A TriGranit Zagreb d.o.o. - a TriGránit Fejlesztési Zrt. szórakoztató- és bevásárlóközpontot épít Zágrebban.
2015	Duna-Dráva Cement Kft. (DDC)	231 millió euró	A DDC megvásárolja a (CEMEX) horvátországi leányvállalatát, beleértve annak szerbiai, bosznia-hercegovinai, valamint montenegrói érdekeltségeit, a vételár megközelíti a 231 millió eurót.

Szerkesztette: Pap Norbert

22. ábra: A horvát–magyar határ menti együttműködési terület kapcsolati elemei
 1. A pályázatok során a legnagyobb aktivitást mutató települések; 2. Részleges aktivitást mutató települések; 3. Időszakos aktivitást mutató települések; 4. Aktív testvérvárosi kapcsolat. Szerkesztette: Pap Norbert (BALI L. 2012b ábrájának felhasználásával)

Törökország. A magyar–török kapcsolatokban mindkét oldalon erős érdekeltség figyelhető meg. A főként török oldalról megélt történelmi barátság, a dinamikusan fejlődő gazdasági

kapcsolatok, bizonyos geopolitikai összekapcsoltság jelentős lehetőségekkel kecsegtet. Kérdés, hogy hogyan alakul a magyar–török államközi viszony és a török Európai Unió tagság kérdése. A hosszú ideje, nagyon lassan haladó folyamatnak a 2015-ös migrációs válság jelentős lökést adhat, de akár tönkre is teheti.

A kereskedelem terén mindkét irányban gyors növekedést regisztrálnak a statisztikák. A magyar kivitel 2011-ben 1863 millió USD, a behozatal 497 millió USD értékben realizálódott. Az árucseré tartalma jórészt iparcikk, háztartási gép és textiláru. A török gazdaság expanziója tükröződik a számokban is, a GDP értéke dinamikusan nő, miközben az infláció üteme lassul. A forgalom 2014-ben 2,112 milliárd euró volt.

Az FDI terén a török érdeklődés a jellemző, a mintegy 250-300 magyarországi török befektető a vegyiparban, textiliparban, gépkocsi alkatrészgyártásban, építőiparban, banki és a szolgáltatási szektorban jelent meg, a befektetések összértéke több, mint 50 millió dollár. Az alábbi, 21. táblázat bemutatja a legjelentősebb magyarországi török investíciókat. A magyar befektetések száma és értéke Törökországban annak ellenére minimális, hogy megnőtt a hazai érdeklődés a viszonyossági alapon számunkra korlátozás nélkül vásárolható török ingatlanok iránt.

21. táblázat: A legjelentősebb magyarországi, török tőkével működő vállalkozások

Cégnév	Tevékenységek
Aunde Teknik A.S.	autóbuszülések gyártása
Baykan Otogaz Ltd.	autó – gázüzem – konvektorok gyártása
Bayramlar Holding	porfestékgyártás (Peremarton)
Çelebi Ground Handling	Liszt Ferenc repülőtéri kiszolgálás
Egeseramik	csempe- és szaniteráru-értékesítés
Halkbank	banki szolgáltatás
Haytek Konfeksion	felsőruházat gyártása
Ihlas Holding, Ihlas Center	üzletközpont Bp. Újpalotán
New MGM Termelő Zrt.	gördülőcsapágy-gyártás
Polat Holding	építőipar
Polilas A.S.	gumitömítések gyártása
Pulver A.S.	porfestéküzem
Unip Ltd	logisztikai központ (Oroszlány)

Forrás: interjúk és a HIPA adatszolgáltatása alapján
Szerkesztette: Pap Norbert

A látogatástatisztika alapján nagy volumenű török határátlépő érkezett Magyarországra a vizsgált időszakban. Ez nem klasszikus turizmusról, hanem arról a tényről árulkodik, hogy a Németországban dolgozó törökök hazánkon keresztül látogatnak haza. Az adatokban tükröződő változások elsősorban az útvonalválasztást befolyásoló politikai eseményekkel (háborús viszonyok) függenek össze. A magyarok törökországi utazásai – a vizsgált időszakban – dinamikus növekedést mutatnak. Ez a hagyományosan vonzó isztambuli desztináció mellett a törökországi fürdőhelyek (főként Antalya) növekvő népszerűségét mutatja.

A dolgozat esettanulmányaként szolgáló Szigetvár a legnagyobb oszmán uralkodó, török nemzeti hős, I. Szulejmán szultán halálának helye. A belső szerveinek temetési helyszíne nagy jelentőségű történelmi zarándokhely. A rigómezei párhuzamok alapján (I. Murad ottani, 1389-ben emelt türbéje) a helyi turizmus nagymértékű növekedésére lehet számítani, melynek regionális gazdasági jelentősége lehet.

Koszovó. A magyar gazdasági jelenlét dimenziói Koszovóban elhanyagolhatóak. Jóval nagyobb jelentősége van a politikai kapcsolatoknak. Magyarország a világ országai közül harmincadikként ismerte el az állam függetlenségét, nagykövetséget tart fenn Priştinában és egy békefenntartó katonai alakulatot állomásoztat ott (200 főt). A koszovói illegális migránsok Magyarország déli határai mentén rendszeresen megjelennek. Így összességében a koszovói szerepvállalásunk költségei nem jelentéktelenek, melyet annak nemzetközi reputációja ellentételezhet.

Koszovó nem éppen turista hely, de vannak olyan desztinációk az országban, amelyekért érdemes a magyaroknak felkeresni az országot. Ilyen feltáratlan kincs pl. a Hunyadi János nevéhez kötődő második rigómezei csata helyszíne (1448).

Albánia. Az Albániával kialakított kereskedelmi kapcsolatok a térségen belül volumenben a legcsekélyebbek közé tartoznak, elsősorban a magyar export jellemzi (alacsony forgalom mellett arányaiban nagy magyar aktívum). Egészében a magyar gazdasági jelenlét messze a lehetőségek alatt van, ami csak nehezen értelmezhető. Az albán–magyar viszonyban az albán oldali pozitív megítélésből következhetne erőteljesebb kapcsolat, de a statisztikák csak nagyon alacsony intenzitású viszonyrendszerrel árulkodnak. Vélhetően a sematikus és torz magyarországi Albánia-kép, a nyelvi-kulturális távolság, és az, hogy Albánia az államszocialista időszakban is erősen elzárt volt (nem alakulhattak ki erős személyes kapcsolatok, melyek a helyi piacon való boldoguláshoz szükségesek), amelyek felelősek a kiaknázatlanul maradt lehetőségekért (M. CSÁSZÁR ZS. – PAP N. 2007).

A magyar turisták száma csekély, és főként a Görögországból (Korfuból Sarandába) valamint Montenegróból rövid időre ide át kirándulók adják ezeknek is a zömét. A vizsgált időszakban a látogatóstatisztika folyamatos, enyhe emelkedést mutat, de csupán kétezres értéket ér el. Az albánok látogatásai Magyarországra számszerűen magasabb értékeket mutatnak (de nem nagyságrenddel), trendjében csökkenőek, az évről évre bekövetkező változások hektikusak.

A két nép történelmi kapcsolataiban olyan mitikus, történelmi személyiségek töltenek be meghatározó kapcsolatot, mint az oszmán hódítók ellen együtt küzdő Szkander bég és Hunyadi János, vagy I. Zogu albán király és magyar felesége, Apponyi Geraldine. Az emlékezetpolitikában ezekre a személyiségekre, vagy éppen olyan közös történelmi vállalkozásokra lehet építeni, mint az 1448-as második rigómezei csata, ahol albánok és magyarok együtt harcoltak az oszmánok ellen.

Bosznia-Hercegovina. A két ország kapcsolatai nagy múltra tekintenek vissza. A történelmi kapcsolatok emlékezete ma is él mindkét társadalomban, a bosnyák menekültek magyarországi befogadásának az 1990-es években jó az emlékezete a muszlim közösségben (PAP N. 2005a; LUBIC, D. 2004).

A formálisan föderális berendezkedésű állam, amely nemzetközi gyámság alatt él, sok tekintetben magán viseli az átmenetiség és a bizonytalan jövőkép jellemzőit. A politikai bizonytalanság hosszú időn át óvatosságra készítette a külföldi tőkét. A kereskedelem hatalmas passzívummal jellemezhető. 2011-ben a bosnyák-magyar kereskedelmi forgalom 344 millió euró volt, 172 millió magyar többlettel. 2014-ben a bosnyák-magyar kereskedelmi forgalom 400 millió euró forgalom mellett 200 millió euró magyar többlet volt.

Az ország költségvetésének adatai az ország politikai-gazdasági rendszere miatt nem adnak lényeges eligazítást. Külön költségvetéssel rendelkezik Bosznia-Hercegovina (központi) kormánya, a Bosnyák–Horvát Föderáció és a Republika Srpska kormánya, valamint Brčko Körzet kormánya (közgyűlése), amelyek korábban sohasem álltak össze egy konszolidált országos költségvetésben. Általánosan jellemző volt, hogy mindegyik illetékes kormány saját költségvetésének ésszerűsítésére és csökkentésére törekedett, ami rendszerint nem valósult meg.

A lényegében továbbra is teljesen nemzetközi irányítás alatt álló bankrendszer jól teljesít, amit elsősorban az osztrák bankintézmények további jelentős térhódítása jellemez.

A magyar–bosnyák kétoldalú tőkebefektetések alacsony szinten mozognak, a legjelentősebb befektetést a MOL¹⁰¹ hajtotta végre, amikor megvásárolta az Energopetrol 67%-át. Egy másik nagybefektető (az időközben – 2014-ben – felszámolt) Magyar Alumínium Holding (MAL) egy bauxitbányában (Jajce) vásárolt részesedést. Ezen túl említésre méltó néhány kisebb energetikai területen végzett beruházás is helyi erőművekben és hőközpontokban.

Magyar szempontból kiemelt jelentősége lehet az V/C korridor bosznia-hercegovinai szakasza kialakításának. Ez a mintegy 350 km hosszú, a becslések szerint 3,5 milliárd euróba kerülő beruházás az országterület lakosságának és jelenlegi gazdasági aktivitásának több mint 50%-át fűzné fel. A befejezése egyelőre nem belátható. A magyar és a horvát kormány közösen lobbizik az EU támogatásáért a befejezése érdekében.

A magyar gazdasági kapcsolatokban a kereskedelem a hangsúlyos, amely jelentős aktívummal jár Magyarország javára. A turizmus adottságai több tekintetben kitűnőek, az infrastruktúra és a turisztikai termékek ellenben fejletlenek. A magyarok elsősorban a tengerpartra igyekezve haladnak át a térségen, és főként Szarajevó és Mostar meglátogatására szorítkoznak.

A magyar–boszniai kapcsolatokban a 1878-at követő időszak emlékezete erősen él. Kállay Benjamin, aki osztrák-magyar pénzügyminiszterként Bosznia kormányzója volt sokat tett a bosnyák identitás kialakításáért, de a térség modernizációjáért is. Az országban sokféle megtekinthető „monarchiás” épületek, amelyek a bosnyák városok sajátos színfoltjai ennek az időszaknak a lenyomatai, a kulturális turizmus keretében a megtekinthető értékek körébe tartoznak.

A dolgozat szigetvári esettanulmánya egy érdekes keresztmetszetét adja egyebek között a magyar–bosnyák közös történelemnek is. A 16–17. századi Turbék muszlim lakói minden bizonnyal legnagyobb számban bosnyákok voltak. A turbéki dervisek Szarajevóból érkeztek Szigetvárra. Az első türbedár, a mosztári születésű Ali Dede Bosnevi a szarajevói Gazi Hüszrev kolostor sejkje volt, mielőtt felsőbb parancsra Szigetvárra került. Továbbá a település központjában álló nagy épületeket (pl. a dzsámit) a nagyvezíreket adó boszniai Szokollu (Szokolovics) család építtette. Turbék a középkori muszlim-bosnyák dicsőségnek is potenciális szimbóluma.

Bulgária. A magyar–bolgár kapcsolatokban a történelmi jóviszony, a mindkét oldalon kiépült intézményrendszer, a közös EU- és NATO-tagság jelentős lehetőségekkel kecsegtet. Bulgária gazdasági növekedés előtt áll, ugyanakkor súlyos problémákat is kezelnie kell. Különösen a drámai népességfogyás az, ami drasztikus hatású az ország életére. Magyarország számára a kapcsolódás nagy tudatosságot igénylő feladat. A sajátos balkáni viszonyokhoz való alkalmazkodás és a magyar érdekeltség jó pozícionálása révén fejleszthetjük kapcsolatainkat. Prognosztizálható, hogy a két ország közötti kapcsolatokban a jövőben további jelentős fejlődés várható. A magyar export favorit termékei a gyógyszerek, konzerv kukorica, TV-készülékek, kenő- és egyéb olajok, PVC, számítástechnikai gépek és alkatrészek,

¹⁰¹ A MOL-INA konzorcium, amely 67% részesedést szerzett az Energopetrol d.d.-ben, és összesen 110 töltőállomást üzemeltet.

mérőkészülékek. A bolgár kivitelnél a pékáru és cukrászsütemények, ruházat, élelmiszer, gépkocsirészek, vegyipari termékek szerepeltek kiemelten.

A magyar vállalkozások jelen vannak az országban. A befektetések összege évről-évre jelentősen nő, az OTP-csoport a 2003. évben 100%-os tulajdoni hányaddal megvásárolta a bolgár DSK Bankot. 2004-ben a bank 3 éves futamidőre, mintegy 140 millió EUR hitelfelvételhez jutott nemzetközi pénzintézetektől, ezzel is növelve beruházása értékét, melyből bevezették az E-banking szolgáltatást, valamint külön ügyfélszolgálatot létesítettek a kiemelt partnereik részére. A Rodina plovdivi gyárába 2004-ben a Dunapack Rt. 1,5 millió EUR beruházást hajtott végre a termelő berendezések korszerűsítésének területén. Ugyancsak befektetőként megjelent az országban az MKB és a FRAMA. A magyar FDI elérte 2011-re a 1168 millió euró értéket. Magyarország a 10-11. legnagyobb befektető az országban.

A turizmus területén Bulgária jól ismert a magyarok, főleg az idősebb korosztály körében. Az államszocialista időszakban a bolgár tengerpart népszerű desztináció volt, amit alacsony színvonalú tömegturizmus jellemezett. Az 1990-es években drasztikus visszaesés következett be, majd a következő évtizedben, összefüggésben a jelentős bolgár idegenforgalmi fejlesztésekkel, újra felfedezték. Az értékek látványos növekedést mutatnak.

A bolgár–magyar viszonyban fontos szerepet tölt be az 1849-ben az Oszmán Birodalom bolgár területeire menekült magyar szabadságharcosok (a kossuthi emigráció) emlékezete. Vidin, Sumen olyan helyek, ahol magyarok és bolgárok együtt emlékeznek. A 14–15. századi törökellenes harcok helyszínei, Nikápoly és Várna közép-európai jelentőségűek, amelyeket több nép is magáénak érez. Ezek gondozása nem elsősorban turisztikai kérdés, hanem fontos emlékezeti helyekként kínálnak együttműködési dimenziókat.

Görögország. Magyarország – az Európai Unióhoz való csatlakozásával – felértékelődött Görögország számára. Szimbolikusnak is tekinthető, hogy a magyar csatlakozási aktusra a görög EU-elnökség idején, Athénban került sor.

A magyar–görög kereskedelmi forgalom a 2000-es években elért 500 millió eurós csúcsról 2014-re 381 millió euróra csökkent, vélhetően a pénzügyi válság miatt. Az áruszerkezetet tekintve exportunkban a gépek, gépi berendezések, élelmiszerek túlsúlya, importunkban a feldolgozott termékek és élelmiszerek túlsúlya a meghatározó. A kereskedelmi kapcsolatokat 3-400, köztük kis- és közepes méretű vállalkozások bonyolítják le.

A görög–magyar gazdasági kapcsolatokon belül jelentős a turisztikai szektor. Évről évre nagy számban érkeznek magyarok a görög tengerpartra és a szigetekre, nem véletlen, hogy a magyar vállalkozók görögországi befektetési törekvései is a szállodaiparra összpontosultak (évente kb. 200000 fő magyar állampolgár érkezik Görögországba). A görögök Magyarországra utazásai elmaradnak ettől, mindössze 60–70 ezer főre tehető az érkezések száma.

A működő tőke áramlása hosszú ideig mindkét irányba csekély mértékű volt. Az utóbbi időben megnőtt a befektetések volumene, a legjelentősebbek a Coca-Cola Hellenic Bottling Company, amely átvette az amerikai cég márkáinak magyarországi gyártását, illetve a Pias folyékonyszappan-gyártó üzemének létesítése. A Zeritis csoport befektetései, a piszkei és a szentendrei papírgyárak megvétele (1993) jelentős lépés volt a görög tőke magyarországi terjeszkedésében, de a céget 2008-ban (likviditási problémák miatt) felszámolták.

A tapasztalataink szerint, az 1940-es évek végén a görög polgárháború nyomán Magyarországra menekültek (családtagokkal együtt mintegy 5–7 ezer fő) leszármazottai (a második és a harmadik generáció) játszanak aktív szerepet a gazdasági kapcsolatok fejlesztésében. A testvértelepülési kapcsolatok részben ezekhez a személyes kapcsolatokhoz kötődnek: Beloiannis–Ajosz Dimitriosz, Budaörs–Pirgosz Iliász, Fehérgyarmat–Szkidra között.

Macedónia. A macedón–magyar viszony és annak minden szegmense a politikai stabilitás függvényében fog a jövőben fejlődni. A magyar–macedón kereskedelmi kapcsolatok volumene nem túl nagy és jelentős magyar aktívummal jellemezhető.

Ugyanakkor Magyarország mégis fontos szerepet játszik az országban, hiszen 2000-ben a Magyar Telekom vállalat nyerte el a macedón távközlési vállalat privatizációs tenderét. A kis országban jó lehetőségek vannak a gazdasági térnyerésre. A távközlési privatizáció ráirányíthatta volna a figyelmet a helyi lehetőségekre. A politikai kapcsolatok problémamentesek, a magyarok megítélése jó, ami különösen abból a szempontból értékelendő, hogy a macedónok egyetlen szomszédjukkal sem ápolnak felhőtlen viszonyt. Sajnálatos, hogy a MAKTEL privatizáció óta elmúlt majd 10 év alatt nem került sor újabb jelentős magyar befektetésre.

A magyar turizmus nem jelentős és elsősorban a Görögországba tartó átutazók köréből kerülnek ki a látogatók (PAP N. – VÉGH A. – REMÉNYI P. 2006). A fejlődés lehetőségei jók, elsősorban Ohrid környéke lehet vonzó a magyarok számára. A görög polgárháború után Magyarországra menekült kommunista szabadságharcosok egy része macedón volt, szláv nyelvet beszélt. Ugyanakkor ez a macedón–görög reláció ellentmondásossága miatt egy nem hangsúlyozott, sok tekintetben elfedetten maradt kapcsolati vonatkozás, elsősorban a görög nemzeti felfogás és a magyar–görög kapcsolatok függvényében alakult.

Montenegró. A kis, 2006-ban a formális függetlenséget elnyert balkáni állammal kialakított gazdasági kapcsolatokról számszerűsített mutatók nem igazán állnak rendelkezésre, a számadatok még a szerb–montenegrói államszövetségre vonatkoznak. A magyar kapcsolatok erőteljesen fejlődnek, Magyarország a telekommunikációban, a bankszektorban és az ingatlanfejlesztés területén tett szert jelentős piacra. A szűkös statisztikák szerint 2008-ban a legnagyobb befektető országgá vált. Jelen van a magyar cégek közül az OTP, a Magyar Telekom, a TriGránit és a Danubius Hotel.

A legjelentősebb befektetés a T-Comhoz kötődik, mintegy 110 millió euró vételár és 30 millió eurós fejlesztés révén. Az OTP megvásárolta a CKB bankot (105 millió eurós vételár és 25 milliós feljavítási kölcsönrel). A magyarok szállodavásárlásokkal is jelen vannak az országban. Erőteljes magyar vállalati érdeklődés tapasztalható a bari kikötőhöz kapcsolódó szolgáltatások iránt is.

Az ország főként a turizmusból él, ezen a területen számottevőek a fejlődési lehetőségek. A magyar turisták száma nem jelentős, de növekvő. A magyarok az Adria partja mentén, Horvátországból, a Belgrád–Bar vasútvonalon, illetve repülőgépen érkeznek az országba (NAGY ABONYI CS. 2006).

Szerbia. A hagyományosan erős észak–déli kapcsolatrendszer és közlekedési pályák ma is alapjai a gazdasági kooperációnak. A kétoldalú gazdasági kapcsolatok jelentős ütemű fejlődést mutatnak. Jelentős a külkereskedelem bővülése, mind az export, mind az import nő. A magyar külkereskedelmi aktívum jelentős és növekvő mértékű. Magyarország az árucserében a fejlettebb partner szerepét játssza, zömmel gépipari termékeket exportál, nyersanyagokat és félkésztermékeket importál. A szerbiai magyarság jelentős gazdasági szerepet játszik a kétoldalú kapcsolatokban. Ennek tudható be, hogy mintegy 400 kis- és közepes méretű, magyar tőkével működő vállalkozás működik a Vajdaságban. Ezeken keresztül realizálódik a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok 30–40%-a. 2014-ben 1,7 milliárd euró forgalom volt nagy magyar aktívummal.

A befektetések terén jelentős változás következett be. Magyarország 2006-ban még a 6. helyen állt Szerbiában (SzNB), mára a 11. helyre szorultunk vissza, ugyanis erős versenytársak jelentek meg a nyíló szerbiai tőkepiacokon. A főbb magyar befektetők: az OTP Bank, a MOL Nyrt., a Richter Gedeon, a Betonút Szolgáltató és Építő Zrt., a Fornetti, a

ContiTech Rubber Industrial, a Tisza Automotive és a Masterplast Group Zrt. Az OTP jelenleg a szerbiai bankpiacon 3%-os részesedést mondhat a magáénak. A MOL benzinkutak létesítésével terjeszkedik.

Az intézményi kapcsolatok sokoldalúak és fejlettek. A testvértelepülési kapcsolatok a magyar–magyar együttműködés fontos fórumai. A térség részt vesz a három országra kiterjedő Duna–Körös–Maros–Tisza (DKMT) együttműködésben.

Magyarország Szerbiát kiemelten kezelte a magyar Nemzetközi Fejlesztési Program (NEFE) keretében, ami erősítette a gazdasági kooperációt is (JUHÁSZ J. 2009).

A szerb–magyar határ menti együttműködés lehetőségei jók, a reálszférában – nem mindig a statisztikában is látható módon – már most is jelentősek a gazdasági eredmények (KITANICS, M. – PAP, N. – REMÉNYI, P. – VÉGH, A. 2010; REMÉNYI P, 2009c). A turistaforgalom a két ország között arányaiban nem jelentős. A jövőben nagy szerepet tölthet be a turizmus fejlesztésében, hogy a szerb kulturális örökség egy jelentős része Magyarországon található a Duna mentén, főként Szentendrén, vagy olyan településeken, mint Grábóc (PAP N. – KITANICS M. 2014). A szerb nemzetté válásban fontos szerepet betöltő történelmi személyiségek¹⁰² emlékhelyeinek sora élt, vagy tanult Magyarországon. Ez nem csupán kulturális turisztikai kérdés, hanem a két ország közötti kapcsolatok fejlesztésének egy fontos dimenziója is.

Szlovénia. A szlovén–magyar gazdasági kapcsolatok az államok méretének és jellegének megfelelőek. Az adatok szerint az elmúlt években a külkereskedelemben folyamatosan jelentős magyar aktívum képződik.

A legjelentősebb magyar befektető Szlovéniában a Hungalu Zrt. (korábban Magyar Alumíniumipari Rt. – volt Silkem timföldgyár) és a magyar nemzeti olajtársaság, a MOL Rt. A TriGránit ingatlanfejlesztő vállalat 2005-ben például elnyerte az új ljubljanai városközpont kivitelezésének fővállalkozására kiírt 250 millió eurós tendert, ami a második legnagyobb külföldi beruházás Szlovénia történetében.

Magyarországon a legjelentősebb szlovén beruházó a Gorenje, illetve kiemelkedő beruházás még a 40 millió eurós költséggel létesített Li-Premix állati takarmánygyár Zalaegerszegen.

A gazdasági együttműködés szempontjából kedvező körülmény, hogy 2004-től felállt a Szlovén–Magyar Határmenti Regionális Térségfejlesztési Tanács, mely a helyi, regionális gazdasági kapcsolatok fejlesztésének bázisa. A határ menti térségben élő szlovén és magyar kisebbség a kapcsolatok fejlesztésében fontos szerepet játszik.

Szlovénia megítélése a magyar turisták szemében kedvező, hegyvidékei (különösen a téli időszakban) és a rövid tengerpartja növekvő számban vonz látogatókat. Kedvező körülmény, hogy a szlovén–magyar politikai kapcsolatok problémamentesek, a kultúra vonatkozásában kedvezőek a hasonló történelmi tapasztalatok, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia szellemisége mindkét nemzeti közösséget átfogja. Közös történelmi örökségünk Mátyás király személye, aki a szlovén történelmi emlékezetben is fontos szerepet tölt be, mint a térséget a töröktől megvédő Kral Matej. A magyar emlékhelyek száma igen magas a kis hegyi országban, elsősorban az első világháború időszakából. Az ezek iránti magyar turisztikai érdeklődés ma is jelentős.

Románia. A magyar–román gazdasági kapcsolatok tárgyalása nem tartozik a dolgozat keretei közé. Mivel Erdély és a Partium országnyi térségeit a magyar kormány és a magyar társadalom hagyományosan különleges módon kezeli, ezért ebben a magyar-balkáni geopolitikai témájú dolgozatban nem kívánunk ezzel kapcsolatos elemzést közölni. Amiről az elkövetkező sorokban, de csak szűk terjedelemben említést teszünk, az néhány adat az

¹⁰² Vuk Karadžić, Ilja Garašanin, Dositej Obradović, Jakov Ignjatović.

államközi gazdasági kapcsolatokról. Románia jellemzően a harmadik legjelentősebb kereskedelmi (export) partnere Magyarországnak, mellette az import is jelentős. Olyan jelentős magyar cégek vannak jelen, mint a Mol, OTP Bank, Richter Gedeon, Dunapack, Hotel Danubius. A magyar tőkével működő vállalkozások száma meghaladja a tizenegyezetet, amelyek több, mint 34 ezer főt foglalkoztatnak az országban. Ezek mögött a (HITA által nyújtott) impozáns számok mögött a magyar-magyar kapcsolatok sokasága és egy a balkáni társadalmi és gazdasági környezettel össze nem hasonlítható, attól sokban különböző feltételrendszer húzódik meg. Ennek vizsgálata egy másik kutatás keretei között képzelhető el.

Összegzés

Magyarország számára a déli reláció hosszabb ideje nem képez külgazdasági prioritást. Az elmúlt 25 évben előbb a mind teljesebb európai integráció érdekében az európai magterület felé irányultak a törekvések. A 2000-es évek első évtizedében, a BRICS országok megerősödésével kezdett a magyar gazdaságpolitikai figyelem fokozatosan a felemelkedő távoli térségek felé fordulni. A távoli nagy országok (Brazília, Dél-Afrikai Köztársaság, India, Oroszország és Kína) mellett a közelebbi területek is lassan felértékelődtek. A magyar kormányzat 2011-et követően előbb globális, majd keleti és déli nyitást hirdetett. A magyar külkereskedelemben az Európai Unió súlyát csökkenteni nem könnyű, mert olyan távoli területeken (kínai, indiai, brazil piacon) kell versenyezni, ahol a magyar gazdaság versenyképessége igen korlátozott. A bővülésben potenciálisan szóba jöhető Oroszországgal az együttműködés főként energetikai jellegű. Az elmúlt években a kaukázusi, a krími, majd a kelet-ukrajnai fegyveres harcok miatt a kelet–nyugati reláció fejlesztésére egyre több árnyék vetült, ami a magyar–orosz gazdasági együttműködést illeti. A nyugati orientációjú autoriter államok politikai–gazdasági válságba süllyedése és az arab tavasz nyomán Észak-Afrikában és a Közel-Keleten egy széles válságöv alakult ki. Az Európai Unió kívüli gazdasági bővülés így egyre inkább csak a Nyugat-Balkánra és Törökországra korlátozódhat. Egyes közép-ázsiai országokkal is fejlődni kezdtek a kapcsolatok, de felénk is jórészt a Balkán és Törökország tölthet be tranzit szerepet.

Különösen a BRICS csoporthoz felzárkózni törekvő, dinamikus gazdasági növekedéssel jellemezhető Törökország gazdasági és politikai értéke erősödött meg, mely a balkáni relációt felértékelte. Egyre fontosabbá vált és a magyar kormány deklarálta is, hogy Magyarországnak több lábon kell állnia. Ebben az új együttműködési rendszerben Németország és Oroszország mellett Törökországnak lehet szerepe.

A Balkán az 1991-től 2001-ig tartó fegyveres konfliktusok után lassan konszolidálódni kezdett és egyre fontosabbá vált, már nem csupán biztonságpolitikai megfontolásokból. A balkáni térség ugyan nem egy nagyméretű piac és európai összehasonlításban nem túl kedvezőek a mutatói, ugyanakkor a magyar gazdaság számára előnyös terjeszkedési lehetőségként tűnt fel. A térségbeli államokkal kapcsolatban évről évre jelentős kereskedelmi aktívum képződik, a kereskedelem volumene nő (PAP N. 2013a).

A magyar működő tőkekihelyezésben (FDI) a térség, különösen pedig a Balkán-félsziget országai kitüntetett figyelmet élveznek. Néhány magyar vállalkozás (MOL, OTP, TriGránit, Betonút, Magyar Telekom stb.) jelentős szerepet játszik a nyugat-balkáni privatizációs folyamatokban. Az Adria partjai mentén (Horvátországban és Montenegróban) magyar vállalkozások sora szerzett pozíciókat a turizmus-vendéglátás területén. Az 3. táblázat bemutatta, hogy a vizsgálati térségben mely államokhoz kötődő tőke szerzett pozíciókat. Magyarország ennek alapján a közepes jelentőségűek között szerepel.

Ellenkező irányban a helyzet aszimmetrikus. Ha a földrajzi adottságokat figyelembe vesszük és a Balkán tágabb térségének (Mediterráneum) kontextusában vizsgáljuk a helyzetet, akkor

Olaszország¹⁰³ és Spanyolország¹⁰⁴ az, amelyek kitűnnek a térségből. A Magyarországra irányuló FDI terén a dél-európaiak közül az olaszok visznek vezető szerepet, de még ők is csupán a 8-9. helyet foglalják el egész Magyarország viszonylatában. A törökök aktívak, a balkáni országok jelentősége a felsoroltakhoz képest csekély.

A turizmus területén is érzékelhető a növekedés. A magyarok Balkán térségbeli érdeklődése jellemzően Horvátországhoz, Bulgáriához és Görögországhoz kötődik. (*A mediterrán térségben Olaszország, Spanyolország és Törökország is fontos szerepet tölt be még*). A többi balkáni országban is nő a magyar látogatók száma, de arányaiban elmarad a fent felsoroltakhoz képest.

A nagyon különböző méretű és jellegű csoportból csak néhány olyan állam azonosítható, amelyek esetében a kapcsolatok volumene és intenzitása számottevő, illetve a jövőben még inkább meghatározó lehet Magyarország számára.

A magyar–horvát reláció – bár a fejlődés korlátai (már csak a méretek okán is) erősek – nagyon fejlett az országcsoporton belül. A hullámzó politikai kapcsolatok ellenére, a széleskörű kereskedelmi, befektetési és turisztikai kapcsolatok fontos, stabil és állandó partnerré teszik Horvátországot. Az Európai Unió tagság révén az intézményi kapcsolatok erősödhetnek, melyben néhány kérdés (pl. a MOL-INA ügy) feszültséget okoz.

A török viszonylatban, a jövőt illetően sok ugyan a kérdőjel (EU-tagság), de a magyar–török kapcsolatok jól megalapozottak, és minden területen dinamikusan fejlődnek. A törökök számára a magyar kapcsolatok geopolitikai és történelmi okok miatt is fontosak. Az eurázsiai ország hatalmas demográfiai és gazdasági potenciállal rendelkezik, egy olyan térség, a Balkán határán, mely jelentős demográfiai erózió, strukturális átalakuláson megy keresztül az elkövetkező évtizedekben.

Az együttműködés dimenziói közül jelentősek a földrajziak és a kulturálisak is. A földrajzilag erősen tagolt mediterrán térségben a „távolság” kérdése több aspektusból is jelentőséggel bír. Nem csupán a földfelszíni távolsággal kell számolnunk, hanem mentálissal és finanszírozással is. A nagy közlekedési rendszerek még nem képeznek összefüggő egészet, jelentősek a fehér foltok, a belső perifériák. A tenger szerepe az országok életében meghatározó, nagymértékben fordulnak felé a társadalmak. Egy landlocked ország, mint Magyarország számára ez jelentős hátrányokat hordoz.

A nyelvi-kulturális faktor szerepe is jelentős. Ilyen a magyar kisebbség szerepe Szerbiában, Horvátországban és Szlovéniában, valamint a közvetítő szerepet betöltő magyarországi horvát, szerb, görög, bolgár kisebbségé. A magyarság iránt egyfajta „történelmi barátságot” éreznek a törökök, bolgárok és albánok. Az oktatási rendszerünk (földrajz, történelem, nyelvek) felelőssége kiemelkedő a kapcsolatok jövőbeli alakulásában, melynek gazdasági következményei (a mulasztásnak hátrányai) lehetnek.

Korábban több alkalommal is vizsgáltuk a térséggel kialakított magyar gazdasági kapcsolatokat (PAP N. 2008c; PAP N. 2010a; PAP N. 2013a). Az elmúlt 25 évből nem mindig

¹⁰³ Magyarország összes dél-európai kapcsolatainak a meghatározó hányada Olaszországhoz kötődik. A történelmi jó viszony, a fejlett intézményrendszer, a relatíve nagyszámú, nyelvet beszélő közvetítő, a térség legjelentősebb gazdasági potenciálja kiemelt partnerré teszi számunkra Itáliát. Nagyok a fejlődés lehetőségei, ami számos feladatot állít Magyarország elé. Az aszimmetriából adódóan a kapcsolatok fejlődésében a magyar érdekltség az erősebb. Hosszabb távon az olasz kapcsolatok, bár várhatóan megőrzik elsőségüket, súlyukban csökkenni fognak és a spanyol, török, bolgár stb. politikai, gazdasági, kulturális kapcsolatok erősödhetnek meg (PAP N. 2013b).

¹⁰⁴ A magyar–spanyol kapcsolatokban jelentős fejlődési lehetőség van. A világ 8. gazdaságát létrehozó és a spanyol nyelvű világ felé Európának kaput nyitó, növekvő politikai súlyú országgal erősen aszimmetrikusak a magyar társadalom kapcsolatai. Az állami szinten a formálison, az alapvetően túl csak a turizmushoz kapcsolódóan jelenik meg. A spanyol intézményi jelenlét Magyarországon arányaiban túlmutat a kapcsolatok jelenlegi szintjén. A gazdaságban egy intenzív növekedés tapasztalható, mind az FDI, mind a kereskedelem és a turizmus terén. A társadalmi, civil, önkormányzati kapcsolatok terén érződik leginkább a jövőbeli fejlődést korlátozó szűk keresztmetszet (PAP N. 2013a).

állt a rendelkezésünkre adatsor a külgazdasági kapcsolatok teljes spektrumáról. Továbbá az államosodási folyamat miatt a szereplők is változtak, osztródtak az eltelt időszakban, tehát csak korlátoosan voltak alkalmasak az összehasonlításra.

A külkereskedelem a dél-európai állami körrel a vizsgálati időszak 25 évében folyamatos fejlődést mutatott (PAP N. 2013b). Az 1980-as évek vége, az 1990-es évek eleje kisebb visszaesést, megtorpanást hozott, de összességében a növekedés volt a jellemző. Az export inkább volt kiegyenlítettebb, mint az import. A magyarországi kereslet csökkenése a múlt évtized elején a magyar behozatalt erősebben visszavetette.

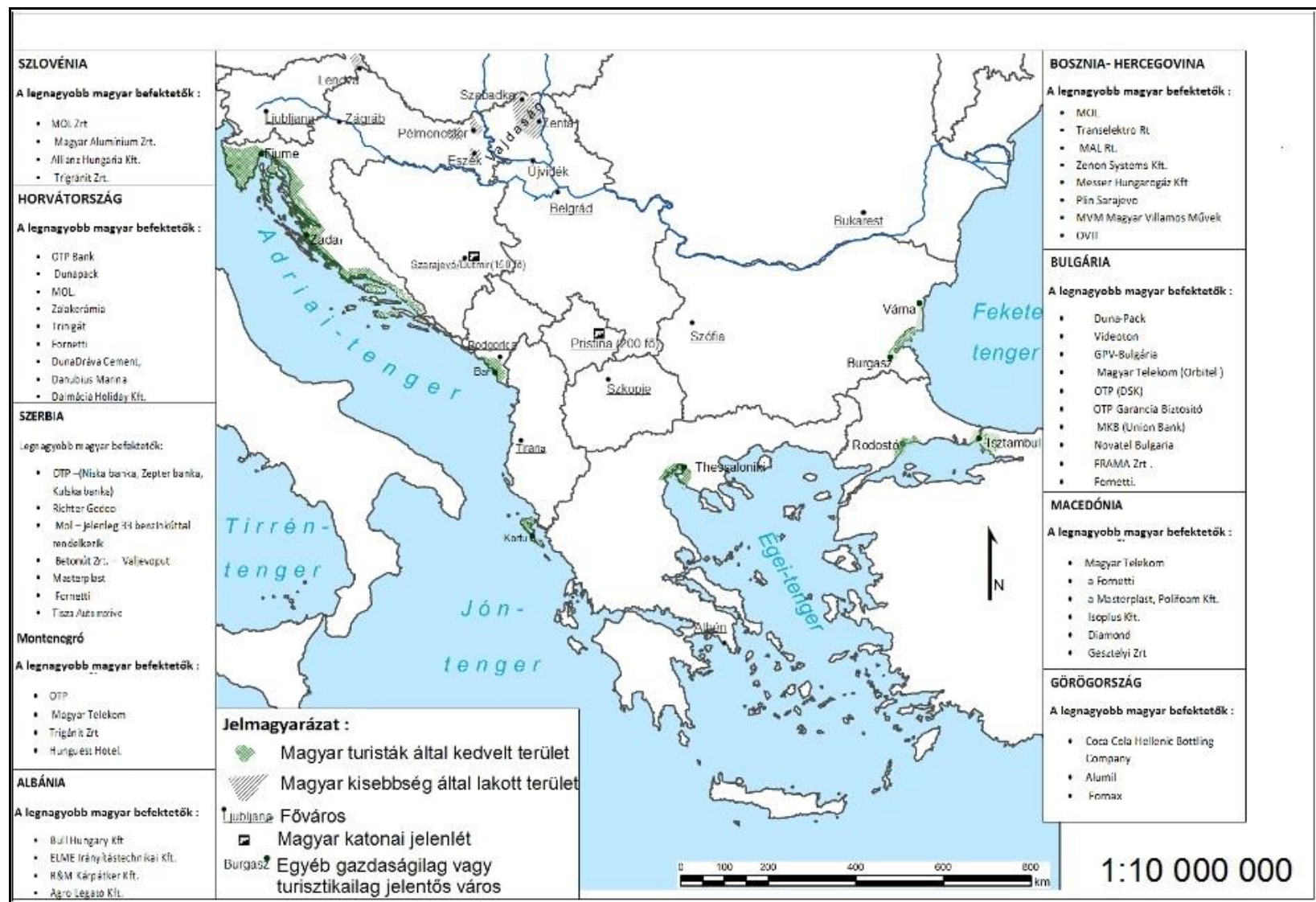
A globalizációs folyamatokhoz alkalmazkodás a délkelet-európai térség egésze számára feladatokat ad, részben ahhoz hasonlókat, mint amelyeket Magyarország elé is állít. A vizsgált térség jelentős részben periférikus helyzetű és jellegű, a modernizáció és a biztonság kihívásai sok tekintetben megegyeznek a Magyarországiéival. A globalizációs folyamatokból az előnyök mellett a hátrányokat is megtapasztalhatták a déli államok, főként a fokozódó migrációt, illetve az új típusú terrorizmus fenyegetését.

Magyarország egy kis-közepes méretű állam, korlátozott gazdasági lehetőségekkel. Figyelembe kell tehát venni a földrajzi térszervezés racionalitásában rejlő lehetőségeket. A bilaterális, illetve multilaterális kapcsolatokat szubnacionális szinten, a közvetítő, „kapcsolati szerepű városok” és a „kapcsolati területek” szintjén is érdemes vizsgálni és szervezni.

A magyar–délkelet-európai kapcsolatokat a földrajzi koncentráció alapján nézve kitűnik néhány fontos kapcsolati tengely, város, hely és terület. A tengelyek hagyományos és történeti jelentőségű, de recens útvonalakhoz kapcsolódnak. Ezeket ma a TEN korridorok közül az V-ös, a IV-es és a X-essel azonosíthatjuk, leágazásokkal Rómáig, Splitig és Thesszalonikiig.

A térség összes fővárosa közvetítő szerepkörű, már csak az intézményes kapcsolatok szervezésének igénye és kötelezettsége miatt is. Ezen túl fontos gazdasági, kulturális vagy éppen biztonságpolitikai szerepű városok sorát azonosíthatjuk, melyek részben magyarországi városok testvérvárosai. Gyakran formálisak ezek a testvérvárosi kapcsolatok, ezért csak a valós gazdasági kapcsolati szereppel bírókat vettük figyelembe.

Azokat a tereket, ahol a kapcsolati települések sűrű szövedéke alakult ki, kapcsolati területként ábrázoltuk az összefoglaló térképen. Ilyenek a vizsgálati térségben a Vajdaság magyar lakta települései. A Muravidéken, a Baranya-háromszögben és a Dráva mentén ez a kapcsolati szerep kisebb intenzitással jelenik meg (23. ábra). *(Összehasonlításképpen a legjelentősebb dél-európai kapcsolati terület Itáliában alakult ki, itt a testvér-települési, az intenzív gazdasági kapcsolatok, a turizmus és a térség legjelentősebb magyar migrációs célterülete képez koncentrációt. Ez a kapcsolati tér 4 regione a 20-ból: Emilia-Romagna, Friuli Venezia Giulia, Veneto és Lombardia (PAP N. 2013b).*

23. ábra: A magyar gazdaság kapcsolati terei a Balkán-félszigeten

Szerkesztette: Pap Norbert, Grafika: Heitmár Csaba

V. Szigetvár-Turbék - A szigetvári Szulejmán türbe történeti és politikai földrajzi jelentősége

V.1. A szigetvári Szulejmán türbe

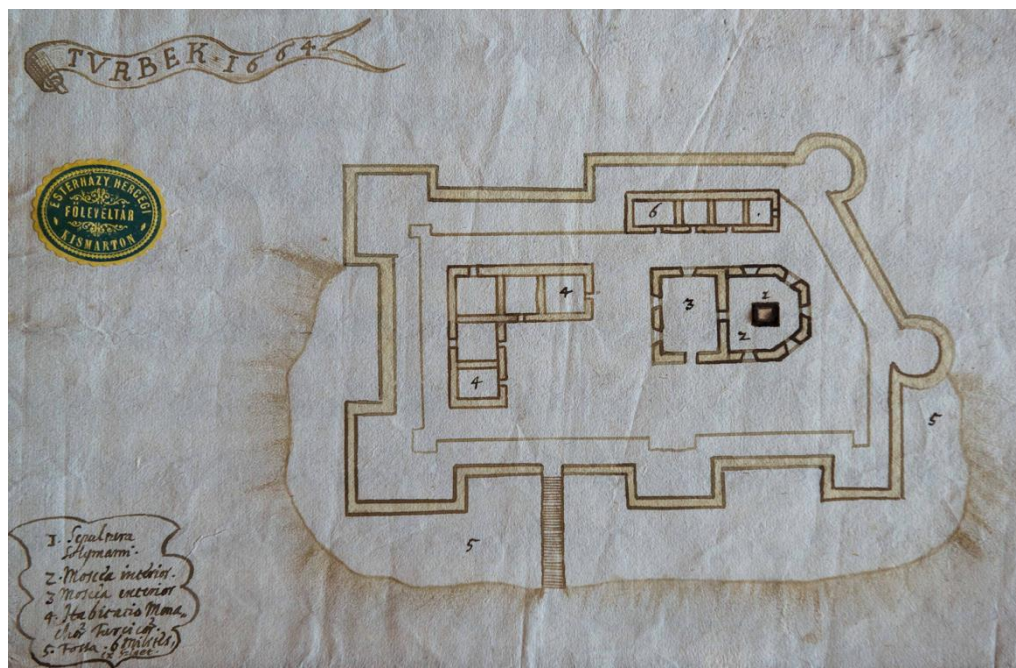
Törvényhozó Szulejmán szultán türbéjének felépítésével¹⁰⁵ (24. és 25. ábra) az 1566-ot követő évtizedekben egy olyan szakrális, történeti és politikai szimbólum született, amely később hosszú távon befolyást gyakorolt nem csupán Szigetvár szűkebb környezetének emlékeztetőre, de az Oszmán Birodalom végnapjaiig a keresztény–oszmán (muszlim) relációra, sőt egészen napjainkig még a magyar–török kapcsolatokra is. A hidegháború lezárását követően a türbéhez kapcsolódó összetett emlékezet a nyugati civilizációnak az iszlámhoz kötődő kapcsolataiban egy sajátos, a tipikustól eltérő narratívát jelenített meg, amikor a szultán halálának (egyik) vélt helyszínén 1994-ben elkészült a szigetvári Magyar-Török Barátság Park.

24. ábra: A szulejmáni türbe maradványai Szigetváron. Fotó: Kitanics Máté

A szultán halálának helyszínén emelt türbe léte, bár közvetett módon, de befolyást gyakorolt a Balkánra vonatkozó török, magyar és európai diskurzusra is. A Balkán évszázadokon át oszmán-török uralom alatt állt (a Balkánt ekkor úgy hívták, hogy az európai Törökország), a

¹⁰⁵ A trónörökös, II. Szelim úgy rendelkezett, hogy a haláleset (apja halálának) helye fölé türbét, díszes mauzóleumot emeljenek. A következő szultán 1576-ban két közeli falut (Becefa és Csütörtökhely) rendelt a türbe szolgálatára és a szigetvári béget, valamint a halveti derviseket bízta meg a kultusz megszervezésével, akik a síremlék mellé tekkét építettek. Az épületek védelmére palánkot húztak fel, és állandó őrséget is kirendeltek, akiket a számukra készült barakkokban helyeztek el. A türbe kiemelt politikai jelentőségére utal, hogy a birodalom nagyvezíre, Szokollu Mehmed egy méltó dzsámit is állíttatott a síremlék mellé. Az épületegyüttes kiépült formájában egy külliye volt, és az oszmán életformának megfelelő számos további épületet is emeltek mellé, mellette pedig egy zarándokközpont, Turbék városa épült ki.

25.ábra: Turbék 1664-ben, az ún. Esterházy Pál-féle alaprajzon
Fotó: Stiller Ákos

türbe pedig a 16–17. században az oszmánok nyugati térfoglalását, Turbék fennállásának idején az oszmán-török birodalmi tér határvidékét is jelképezte.

Törvényhozó Szulejmán nem csupán egy volt a szultánok sorában, hanem a legnagyobbnak tekintett oszmán-török uralkodó, akinek uralkodási időszaka rendszerint a „pompázatos” jelzővel kerül említésre. Személye még napjainkban is legitimáló erővel bír. Életének és uralkodásának újraértékelése az elmúlt évtizedekben zajlott le. Halálának 450. évfordulója¹⁰⁶ ezért 2016-ban egyszerre irányítja rá a figyelmet életére és halálának körülményeire, uralkodásának emlékeztetőre, az eltelt évszázadok fejleményeire és tanulságaira is.

A magyar turkológia az elmúlt évtizedekben nemzetközi összehasonlításban is jelentős eredményeket ért el a 16. század történelmének kutatásában. Káldy-Nagy Gyula írta meg az eddigi egyetlen magyar Szulejmán-könyvet (KÁLDY-NAGY GY. 1974). Fodor Pál több művében érinti a korszak alapkérdéseit (FODOR P. 2001, 2011, 2014, 2015) és a jelen dolgozat szigetvári kutatásának elméleti megalapozásához is hozzájárult.

A kérdésről kialakult diskurzusban nem csak a múlt eseményei jelennek meg, de újraértékelésre került a magyar Balkán-politikának és a magyar–török viszonynak is számos eleme, így a „balkáni” térségről való gondolkodás is. A dolgozat keretében vizsgálatra kiválasztott esettanulmány egy olyan kapcsolati hellyel foglalkozik, ami kivételes lehetőséget nyújt egy több rétegű, több földrajzi relációban is releváns kapcsolatrendszer tanulmányozására.

Az esettanulmány keretében a következő négy témakör vizsgálatára térünk ki: a szulejmáni türbe komplex és részben ellentmondásos kutatástörténetére, a valós földrajzi helyek és az emlékezet helyeinek megfelelésére, a szimbolikus térfoglalás kérdéseire Szigetváron és azokra a politikai és gazdasági kérdésekre, amelyek az emlékhely(ek)nek a helyi társadalom számára biztosított jövőbeli hasznosulása kapcsán merülnek fel.

¹⁰⁶ Magyarországon és Horvátországban 2016-ban Zrínyi Miklóstra, az egykori keresztény oldal hőisére emlékezünk. Zrínyi helyi és regionális hős, aki jelentőségét a hatalmas ellenfél révén nyeri, ugyanakkor fontos szerepet tölt be a magyar nemzeti identitás kialakulásában. Emlékezeti szerepe többször is megváltozik: keresztény, Habsburg birodalmi, majd magyar nemzeti hőssé válik. Újrafelfedezése többször is megtörténik.

A szigetvári Szulejmán türbe komplex kutatástörténete

Az általunk vizsgált turbéki sírterület szempontjából kevés olyan kiemelkedő jelentőségű nemzetközi kutatás ismert, amely a Szigetvár környékén végzett feltárás előzményének tekinthető. Ezek a türbék létesítésének általánosabb kérdéseivel, illetve elsősorban a korabeli szultáni temetkezésekkel, főként pedig I. Murad koszovói türbéjével foglalkoztak¹⁰⁷. Nicolas Vatin a haláleset körülményeit vizsgálva vitatja, hogy Szulejmán belső szerveinek kiemelése Szigetváron ténylegesen megtörtént volna (VATIN, N. 2005). Ezzel szemben Feridun Emecen a belső szervek eltemetése mellett érvelt (EMECEN, F. 2014). A kutatás jelen állása szerint a szakértők azt valószínűsítik, hogy a turbéki mauzóleum egy ún. maqam-türbe (mai török átírással: makam türbesi) volt (emléktürbe, amelyben nem kerül sor halott eltemetésére) (ÖNKAL, H. 2009). A jelen vizsgálatunk szempontjából legfontosabb párhuzam, a többször átépített koszovói síremlék, I. Murad mauzóleumának komplex építéstörténetét Senyurt dolgozta fel (SENYURT 2012). A koszovói emléktürbe körül egy több épületből álló *küllüye* épült fel, amely hasonlóan a turbékihoz szintén zárandokhelyként működött, de nem védte erődítmény (AYVERDY, E. H. 1957, İBRAHİMİL, M. Z. – KONUK, N. 2006). A belső szerveket ebben az esetben is a csatatéren temették el, az uralkodó porhüvelyé pedig bursai mauzóleumában nyugszik, hasonlóan, ahogy Szulejmán teste isztambuli türbéjében (SENYURT, O. 2012).

A szigetvári kutatásnak sajátos keretet ad az a körülmény, hogy a 36 oszmán uralkodó síremléke Bursában és Isztambulban mind fennmaradt és ezen fontos sírépítmények közül egyedülálló módon csak I. Szulejmáné pusztult el és tűnt el hosszabb időre nyomtalanul. Feltehetőleg a határvidéki helyzettel (a védelmi szükségletekkel), politikai jelentőségével és a zárandokok kiszolgálásával összefüggő szolgáltatási igényekkel függ össze az, hogy a sír körül zárandoktelepülés alakult ki, amelynek párhuzama másutt nem ismert.

A legfontosabbnak tekintett kutatási kérdés az elmúlt több mint 110 évben (mióta a kutatás zajlik) a síremlék helyének meghatározása volt. Többféle elképzelés is született, de a legerősebb tudományos érvek két lehetséges helyszín mellett sorakoztak fel. Kezdetektől fogva a legnagyobb támogatottsága a Turbékpuszta közelében található Segítő Nagyboldogasszony¹⁰⁸ templomnak volt. Itt 1913-ban egy arab betűs török és egy magyar nyelvű emléktábla került kihelyezésre, ami azt tanúsítja, hogy a helyiek meg voltak győződve

¹⁰⁷ Mauzóleumok (türbék) az oszmán elit tagjai közül az uralkodócsalád tagjai, a világi vezetők és a szentként tisztelt vallási vezetők számára épültek. Míg az első csoport síremlékei az állam költségén, addig a világi vezetőké saját vagyonukból, a vallási vezetőké pedig gyakran tisztelők felajánlásaiból vagy egyházi alapítványok (vakuf) jövedelmeiből készültek. A fennmaradt türbék száma az egykori birodalom területén több ezres nagyságrendű, csak Isztambulban 487 áll (TEKSARI, S. 2005). Az építészeti forma perzsa eredetű, az oszmánok a szeldzsukok révén ismerték meg (TURAN, O. 1971). Sokféle sírépítészeti megoldást neveztek türbének (vasrács-szerkezet, baldachinos tetőszerkezet, zárt épület). Stílusuk a birodalom korai éveiben Bursában és Iznikben fejlődött ki (ASLANAPA, O. 1984, GOODWIN, G. 2003). A temetési szertartás az iszlám szellemében, jól körülírt szabályok szerint történt (KIA, M. 2011).

A muszlim temetkezési helyeket kegyeleti okokból jellemzően nem lehetett bolygatni. Ezért a szultáni türbék teljes körű feltárására sem kerülhetett sor. Külső és belső megjelenésüket, a felhasznált textíliákat viszont tanulmányozták (ÖZER, Ç. 2004).

Az Oszmán-dinasztia 36 uralkodója közül a korai oszmán szultánok sírépítményei Bursában találhatók, II. Mehmed szultán (1451–1481) uralkodását követően pedig Isztambulban temetkeztek. Az uralkodóknak és családtagjaiknak összesen 42 türbéje épült az új fővárosban 1453 után. Kivételesen, szimbolikus megfontolásból azonban sor került néhány fővároson kívüli uralkodói türbe, illetve emlékmű felépítésére is (Rigómező, Turbék). A magyarországi oszmán hódoltság időszakából 18 mauzóleum létesítéséről tudunk. Ezek közül egy Szulejmán szultáné, 10 világi vezetőké, 7 pedig szentként tisztelt dervisek számára készült (SUDÁR B. 2013). A két máig épen fennmaradt magyarországi türbe (Idrisz babáé Pécsen, Gül babáé Budán) hatszögletű, kupolával fedett és balkáni építészeti párhuzamokat mutat (GERŐ GY. 1980; SUDÁR B. 2013; K. PINTÉR T. – SUDÁR B. 2014).

¹⁰⁸ A Segítő Nagyboldogasszonyt a magyar katolikus hagyomány osztrák hatásra Segítő Szűz Máriának (Mariehilfe) is nevezi. Az imákban: Heilige Maria, du Helferin der Christen.

arról, hogy a templom az egykori síremlék falaira épült. Történészek és régészek sora tette le a névjegyet ezen álláspont mellett (NÉMETH B. 1903; HAL P. 1939; KOVÁTS V. 1971; GÖZSY Z. 2012; SZABÓ G. 2014). A támogatók a néphagyomány legitimáló szerepére, régészeti anomáliákra és a szultáni tábor vélt elhelyezkedésére alapozták elképzeléseiket. 2009-ben Hancz és Elcil régészeti vizsgálatokat folytatott a területen, de nem találtak oszmán előzményeket (HANCZ E. – ELCIL, F. 2012).

Egy másik nézet szerint a síremlék az Almás-patak mentén épült, a Sztrácsovai-kút közelében, amelyet a helyi néphagyomány ugyancsak megőrzött, mint a szultán halálának a helyét (PESTI J. 1982). 1994-ben nem messze ettől a területtől épült fel a „Török temető” helyén a Magyar-Török Barátság Park a szultán születésének 500. évfordulójára, ahol a két monumentális szobor mögött az uralkodónak egy szimbolikus türbéje is felépült. A helyszín mellett leginkább Molnár József kardoskodott (MOLNÁR J. 1965), akinek fő érve az volt, hogy ez a terület felel meg Leandro Anguissola 1689-es térképén „F” betűvel jelzett helynek (F: *“Orth wo der Türkische Kaiser Solimanus ist gestorben”*).

A jelen dolgozat szerzője által vezetett kutatócsoport vetette fel, hogy leginkább a néphagyományok zavarossága és a történelmi források szűkössége, ellentmondásai, továbbá emlékezetpolitikai megfontolások okolhatók azért, hogy a kutatások eddig eredménytelenek voltak és tévutakon jártak (PAP N. 2014b; KITANICS M. 2014a; HANCZ E. 2014; PAP N. et al. 2015). Az is problémákat okozott, hogy például a türbe földrajzi környezetét és annak változásait, valamint a forrásokban rejlő földrajzi jellegű információkat korábban nem vették figyelembe azok értelmezése során. A sikeres lokalizációhoz azonban újabb források feltárására, újabb vizsgálati módszerek alkalmazására (térképi vizsgálatok, geo-informatikai modellezés és geofizikai vizsgálatok) is szükség volt (GYENIZSE P. – BOGNÁR Z. 2014). A kutatók egy újabb, harmadik helyszín mellett érveltek, amely az Almás-pataktól és a turbéki kegytemplomtól távolabb, keleti irányban, a turbéki-zsibóti szőlőhegy tetején van (PAP N. – KITANICS M. 2015; PAP N. et al. 2015). Annak a helynek a környezetében, ahol már 1971-ben feltárták egy „oszmán középület” részletét (KOVÁTS V. 1971), de amelyet csak, mint egy magányos őrtornyot vagy megfigyelőpontot tartottak később nyilván (PESTI J. 1982).

A türbe azonosításán kívül már korán felmerült az a kérdés is, hogy a hely miképpen illeszthető be az emlékezetbe. Szigetvár és Turbék különböző történeti narratívákba illeszkedik és a hely emlékezetét többféle hatás, esetleg manipuláció érthette. Gárdonyi Máté egyháztörténész a Máriahilf-kultusz szempontjából foglalkozott ezzel a hellyel (GÁRDONYI M. 2004). Pap Norbert felvetette a Mária-kultusz és a szulejmáni türbe összekapcsolódásának kérdését (PAP N. 2014b). Hóvári János a magyar-török kapcsolatokban helyezte el Szigetvárt (HÓVÁRI J. 2014), míg Sokcsevits a Zrínyi-család történetét kötötte össze Szigetvár emlékezetével (SOKCSEVITS D. 2014). A „Szigetvár 1566” többnyelvű kötet szerzői (VARGA SZ. – PAP N. – HANCZ E. – KITANICS M. 2015) Szigetvár emlékezetének ellentmondásaira hívták fel a figyelmet.

Nicolas Vatin (VATIN, N. 2005) úgy véli, hogy a türbe-építésre politikai és térfoglalási szempontból volt szükség, a Zrínyi György kanizsai kapitány vezette keresztény erőkkal vívott harcokban. Felvetette, hogy a belső szervek eltemetése csupán késői legenda, az ezen a helyen épült építmény pusztán szimbolikus, amely a szultán testének ideiglenes eltemetési helyén épült fel. Szerinte a kortársak ezért nem említik a „mumifikálást”. Ez csak jóval későbbi legenda, amely 17. századi forrásokban olvasható. A türbe helyszínével kapcsolatban megállapította, hogy 1574-ig egy gyümölcsöskert állt annak a helyén.

A fentebb ismertetett alapvető tanulmányokon kívül, kutatásaik keretében több történész, illetve oszmanista is fontos részletekkel gyarapította a Turbékkel, valamint a síremlékkel kapcsolatos ismereteinket. Vass Előd (VASS E. 1993) az 1579. évi szandzsák-összeírás adatai alapján közölte, hogy a sírhely körül létrejött település két mahalle méretű volt, továbbá

megadta a mahallék nevét és a családfők/háztartások számát is¹⁰⁹. Ágoston Gábor a hódoltság korának művelődése és hitélete (ÁGOSTON G. 1993) kapcsán foglalkozott a sírhellyel és az első türbedár életével, a mostari Ali Dedevel. Úgy tűnik, hogy ő, a szarajevói Gázi Hüsrev bég derviskolostor sejkjéből lett az első turbéki türbedár. Megállapította, hogy Turbék fontos szellemi központja volt a hódolt Magyarországnak. Gárdonyi Máté egyháztörténész (GÁRDONYI M. 2004) a szulejmáni sírhely utóéleteként a turbéki katolikus templomban elhelyezett, passauai eredetű Máriahilfe-kegykép több dimenziós szakrális, politikai jelentőségét dolgozta fel kitűnő tanulmányában. Megállapította, hogy a Segítő Szűz Mária-kegykép a passauai eredeti oltárkép „törökverő” jellegét tükrözi vissza. Ugyanakkor volt dinasztikus, ellenreformációs, német és a katolikus megújuláshoz kötődő jellege is. Felhívta a figyelmet azokra az ellentmondásokra, amelyek a türbe-templom kontinuitást jellemzik, valamint a „Turbék” név keletkezésével kapcsolatos érdekes megfontolásokra is. Hegyi Klára a turbéki katonaság változó létszámáról, egyes lakosok foglalkozásáról közölt adatokat, illetve nyomát találta a palánk imaházának is egy pénztári naplóban (HEGYI K. 2007). Gözsy Zoltán (GÖZSY Z. 2012) a Szigetvár 18. századi történetét feldolgozó monográfiájában említi a türbét, amivel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedik, hogy a síremlék ott állt, ahol ma a turbéki templom. A két létesítményt összekötő spirituális szál a Segítő Szűz Mária kultusza. A hellyel kapcsolatos megállapításai közül az emlékezetpolitikai vonatkozások a legértékesebbek. Sudár Balázs (SUDÁR B. 2014) adattárában összegezte a hellyel kapcsolatos fontosabb oszmán forrásokat és ismereteket. Rámutatott a türbe elhelyezkedésére vonatkozó ellentmondásokra is, amelyek feloldása még várat magára. Megállapította, hogy „a helyi hagyományok a Turbék dombi templomhoz kötötték, itt azonban az ásatások tanúsága szerint nincs nyoma”.

A régész Kováts Valéria a többszögletű, a széleken sáncszerűen felmagasított földhányással és árokkal védett lapos dombterületet, az ún. Török temetőt, a főhadiszállás és egyben Szulejmán szultán halálhelyeként határozta meg. Épületnyomok hiányában azonban a sírépületet nem a „Török temetőhöz”, hanem a Turbéki templomhoz kötötte. 1971-ben ásatásokat folytatott a templom belsejében és a templomudvarban is. Eredményeit részletesen nem publikálta, de ismerjük ásatási dokumentációját (KOVÁTS V. 1971). Hipotézise szerint a középkorban egy gótikus kápolna állhatott ezen a helyen, amelyet az oszmánok esetleg felhasználhattak a türbe építéséhez. A templomban megfigyelt és leírt másodlagosan beépített törökkori építőanyagokat és tartozékokat is. Az egykori mauzóleum, a török erődítés, alapfalak, árkok vagy megtelepedett népesség nyomait azonban nem sikerült azonosítani. A templomudvarban talált, általa hódoltságkorinak tartott, bontásból származó téglák alapján mégis arra a következtetésre jutott, hogy a síremlék és az azt körülvevő erőd legvalószínűbben a templom helyén állhatott. Ezzel egyidejűleg 1971-ben és 1972-ben a templomtól mintegy egy kilométeres távolságra, a turbéki-zsibóti-szőlőhegy tetőrészén is folytatott feltárásokat (KOVÁTS V. 1971, 1973). Ennek során egy négyzetes alaprajzú, kitűnően megépített, faragott kövek felhasználásával készült hódoltságkori „középületet” azonosított. A vizsgálatokat nem fejezte be, csupán az épület egy részét (szegletét) tártá fel. Az épület funkciójának érdemi meghatározását a környék átkutatásához kötötte, ez viszont elmaradt. Az ásatás dokumentációja a múzeumi irattárban már nem található fel, így részletekbe menő információnk a kutatásról sajnos nincs, csak néhány (egy helyi lakos birtokában fennmaradt) korabeli fotóval rendelkezünk. 1982-ben ez a hely – részben a néphagyományhoz is igazodva – mint török kori „rom”, török őrhely jelent meg a Baranya Megye Földrajzi Nevei kötetben (PESTI J. 1982), és vált a köztudat részévé. Ebben a megyei földrajzi névanyag eredetét feldolgozó munkában a turbéki templomra vonatkozóan az szerepel, hogy a türbe helyén épült. Név szerint említi Kováts Valériát is, mint aki a területet,

¹⁰⁹ A két mahalle: Bayazid fia Mehmed mahalle 23 háztartás, Ali fia Veli mahalle 28 háztartás (VASS E. 1993)

az objektumokat kutatta, ezért talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy miként a türbe-templom folytonosság, úgy a Török-rom, „török kori őrtorony, őrhely” meghatározások is az ő álláspontját tükrözték, amelyek a kötetbe az erős szigetvári kutatási érdeklődéssel és komoly helyismerettel bíró Szita László közreműködésével kerültek bele.

Hancz Erika és Fatih Elcil Kováts Valéria ásatási dokumentációjának hiányosságai miatt, valamint, mivel Kováts nem tudott még geofizikai vizsgálatokra támaszkodni, 2009-ben a templomkertben szondázó feltárást, illetve a templombelsőben és a templomkertben geofizikai vizsgálatokat folytatott (HANCZ E. – ELCIL, F. 2012). A vizsgálatok nyomán megállapították, hogy a turbéki templom nem lehetett a szultáni sírhely, nem kerültek elő ugyanis olyan leletek, amelyek ezt a feltételezést megerősíthették volna. Nem csupán a számos forrás által közölt tekintélyes méretű épületeknek, sáncoknak, palánkfalnak, árkoknak nincs nyoma, de a hosszabb megtelepedésre utaló, a mindennapi élet jeleit mutató régészeti leletek sem kerültek elő a korszakból. Az előkerült tárgyak 18. századiak, vagy későbbiek voltak. A pénzügyi korlátok miatt nem a teljes területen végezték a vizsgálatokat és nem tisztázták a kápolnaudvaron a Kováts által feltárt, általa török korinak gondolt bontott téglák eredetét sem.

Az 1903 és 2012 között folyó kutatások nem tudtak egyértelmű választ adni arra, hogy hol volt a szultán halálhelye, hol épült fel a türbe és milyen szerepe volt a turbéki Segítő Boldogasszony templomnak a türbe helye emlékezetének fennmaradásában. Több hipotézis is felmerült, de ezeket nem sikerült senkinek sem igazolnia, ugyanis a rendelkezésre álló levéltári források szűkösek voltak és ellentmondásos értelmezéseket tettek lehetővé. Nem kerültek elő a vizsgálati helyszíneken olyan régészeti jelenségek (leletek), amelyek egyértelmű jeleit adhatnák a türbe és a körülötte emelkedő épületek egykori jelenlétének. Súlyos problémaként jelentkezett, hogy a korabeli (16 és 17. századi) források környezeti jellemzőit hogyan lehet egy 20. illetve 21. századi tájban értelmezni. Az egy-egy diszciplína szakértőinek rendelkezésére álló információk túlzottan korlátozottak voltak, inkább csak ötletszerű felvetésekre voltak alkalmasak. Mindezek a kutatás koncepciójának újragondolását, újabb történeti források feltárását, valamint új módszerek, technológiák, megközelítések alkalmazását tették szükségessé.

V. 2. A türbe földrajzi lokalizációja, a valós földrajzi hely és az emlékezetpolitikai helyek viszonya

A türbe utáni kutatás 110 éve alatt nem sikerült átütő eredményt elérni, ezért alapvető változásokra volt szükség a megközelítésben. A jelen dolgozat szerzője által kidolgozott kutatási koncepció (PAP N. 2014b) alapja a geográfiai szemlélet, a team-munka, a felhasznált információk körének bővítése, a kutatómunka intenzitásának fokozása, a természettudományos módszerek arányának növelése, a multidiszciplináris jelleg erősítése, az integrált táji szemlélet érvényesítése és a szigorú minőségbiztosítás következetes alkalmazása volt. A kutatásvezető célul tűzte ki, hogy a kevés és esetleges információ rendszerezésre kerüljön, továbbá az információk köre is jelentősen bővüljön. Az új koncepció felértékelte a 17. század végi, 18. századi és a még későbbi időszakokból fennmaradt forrásokat, amire azért volt szükség, mert az említett időszakokból származó források száma nagyobb és a lokalizáció szempontjából is használhatóbb volt, köszönhetően annak, hogy gazdagabb, földrajzi szempontból precízebb adatokkal rendelkeznek (peres iratok, urbáriumok, térképszerű ábrázolások, katonai felmérések, kataszteri térképek stb). Fontos kiindulópont volt, hogy a 16. század közepétől a 18. század közepéig terjedő vizsgálati időszak az ún. kis jégkorszak időszakával mutat átfedést, amelynek következtében a klimatikus viszonyok, amelyek a korabeli dokumentumokban is tükröződtek, jelentősen különbözhetnek a maitól. A kutatáshoz ezért szükséges volt képet alkotnunk a korabeli környezeti viszonyokról is. A

vizsgálatokat a török kormány részéről döntő részben a TIKÁ finanszírozta egy támogatási szerződés keretében (2012. november 24-én Ankarában került a szerződés aláírásra, a kutatás 2013 januárjában indult). A kutatási munkába a geográfusokon kívül történész, művészettörténész, régész, geomorfológus, geo-informatikus, geofizikus, sőt még patológus szakértő is bevonásra került. A kutatócsoport összetétele, a bevont konzultánsok széles köre időről időre változott. A kutatás az általános szakmai szabályok figyelembe vételével, de a szerződésekben rögzített különös gondossággal is dokumentálásra került.

Az írásos források értelmezésére, a régészeti vizsgálatok támogatására Gyenizse Péter és Bognár Zita elvégzett egy térinformatikai alapú vizsgálatot, amelynek révén sikerült rekonstruálni az egykori (16–17. századi) vízhálózatot, úthálózatot és földhasználatot (GYENIZSE P. – BOGNÁR Z. 2014).

A modell segített több területet kizárni a vizsgálatból, és általa pontosabb képet lehetett alkotni a korszaknak a forrásokban megjelenő tájképi elemeiről is. Különösen a vízhálózatra vonatkozó eredmények révén kellett több korábbi megállapítást felülvizsgálni. Az egyik hipotetikus türbe helyszínről, az Almás-patak menti térségről kiderült, hogy a korszakban időszakosan víz alatt állt, és így építkezésre, tartós megtelepedésre alkalmatlan terület volt. A másik lehetséges helyszín, a vizenyős területen fekvő Segítő Szűz Mária-templom környéke pedig azért nem jöhetett szóba a szultáni sátor és így a türbe helyeként, mert a területről nem lehetett látni a várat, ami alkalmatlanná tette arra, hogy az ostrom vezetési pontja legyen. Ezzel a lehetséges és valószínűtlen vezetési pontok meghatározásában is jelentős előrelépésre került sor. A kutatócsoport által hipotetikus helyszíneként vizsgált szőlőhegyi terület, ahová Pécs felől az oszmán hadak a térségbe először érkezhettek, a másik kettővel szemben megfelelő vezetési pontnak mutatkozott, jó láthatósággal, miközben a terület alkalmas volt építkezésre is (PAP N. et al. 2015).

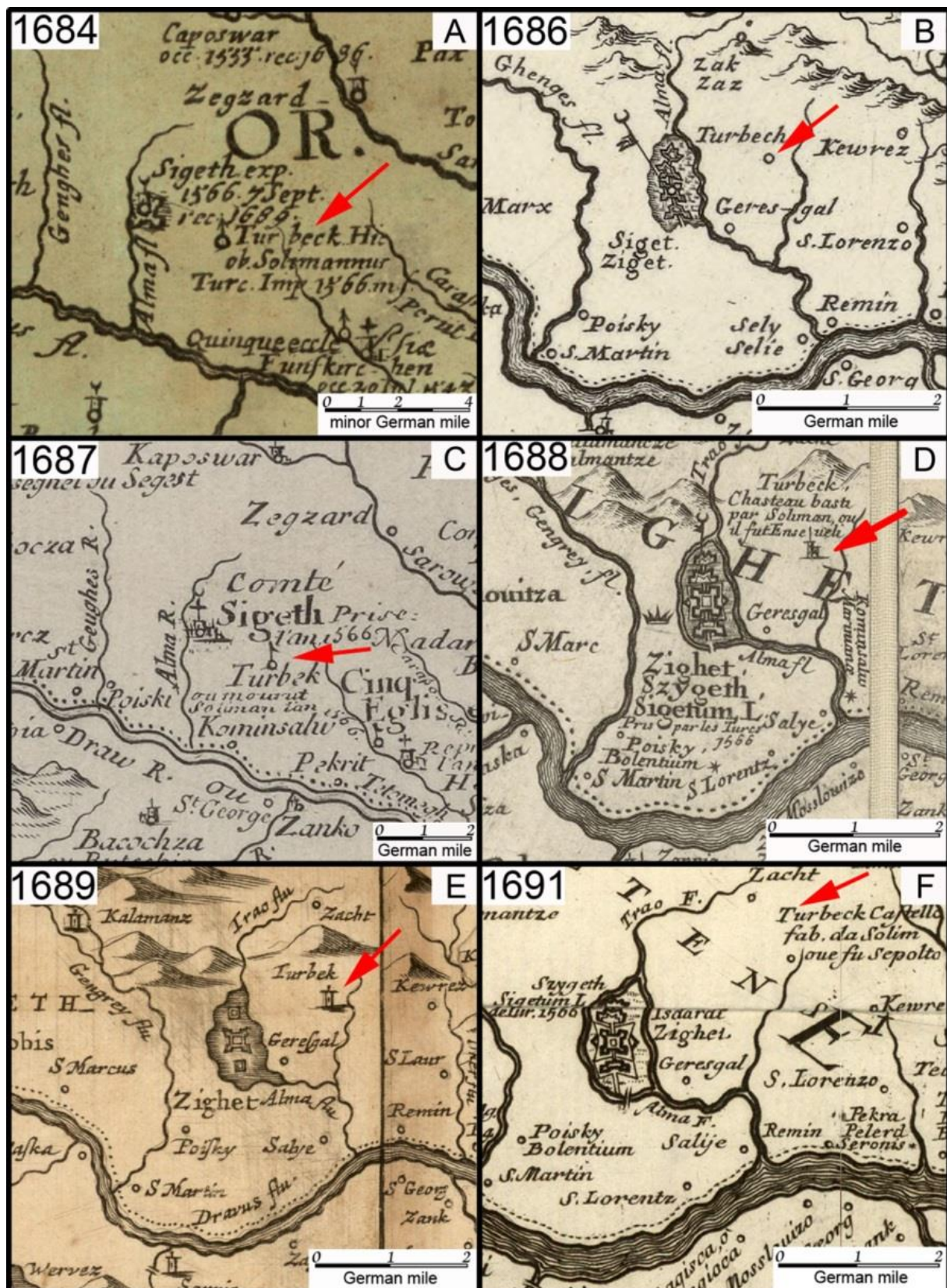
Hancz Erikának a szultáni sírral kapcsolatos oszmán (HANCZ E. 2014) források körét is sikerült bővítenie, amelyek közül különösen nagy jelentőséggel bír a Szokollu Mehmed nagyvezír által a türbe mellé emelt dzsámira vonatkozó dokumentum 1576-ból. Ezzel párhuzamosan Kitanics Máté a keresztény oldalról származó, és döntő jelentőségű (KITANICS M. 2014a) források (magyar, német és latin nyelvű) széles körét fedezte és dolgozta fel. Ezekből az új, valamint a korábban ismert, de újra megvizsgált forrásokból sok földrajzi jellegű információt sikerült kinyerni, amelyek segítségével sor kerülhetett annak a helynek az azonosítására, amelyre a vizsgálatok a továbbiakban elsősorban irányultak (22. táblázat).

22.táblázat: A szultáni sírra (a türbére, a Török sánkra, Turbékra, a halál helyére) vonatkozó írott források földrajzi lokalizációra alkalmas információk tartalma

	az információ forrása	távolság/idő a vártól, illetve Szigetvártól	a hely földrajzi jellege	földhasználat	a hely beépítése
1.	1566 Cserenkó Ferenc	negyed mérföldre a vártól (cc. 4 km)	Szemlő-hegy, „fenn a dombon”	n.a.	n.a.
2.	1566 Budina Sámuel	negyed mérföldre a vártól (cc. 4 km)	Szemlőhegy	szőlők közelében	n.a.
3.	oszmánli forrás (1573)	n.a.	n.a.	gyümölcsös kert	nincs még beépítve
4.	oszmán összeírás (1574)	n.a.	n.a.	n.a.	mecset, ahol Szulejmán szultán teste időlegesen eltemetésre került
5.	oszmán összeírás 1579-ben Szigetvárról és környékéről	„Szigetvár közelében”	Szulejmán khán kolostorának helysége (kaszaba)	1 szőlő, 5 szántó	két mahalle település, 23 és 28 háztartás

6.	Evlia cselebi (1664)	egy óra keletre a vártól	egy nagy hegy tetején	kertes-dombos helyen	a síremlék Szultán Szulejmán Kán sátorának méretében
7.	Wagner, Ch. (1689)	másodórára Szigeten kívül	dombon (Türbe Daghi)	szőlők és gyümölcsös kertek	erődítés
8.	Urbarium (1692)	egy órácska a várostól	szőlőhegy (Turbék)	szőlő, gyümölcsös	egy elhagyott török mecset, ahol egykor Szulejmán volt eltemetve
9.	Urbarium (1692)	negyed mérföld (cc. 4 km)	Turbék helység egy hegyen	gyümölcsös, szőlő és szántó	falazott templom, magas toronnyal
10.	Hoffinanz Ungarn (1693)	n.a.	Turbék	n.a.	“kápolnák” márványból, ólom tető, torony, a helyen, ahol Szulejmán sírja egykor volt
11.	Urbarium (1720)	n.a.	szőlőhegy, Turbék, melynek egykori neve Szibod (Zsibót)	szőlő	egykor sír formájú mosé volt itt
12.	Prothocollum (1717–1734)	n.a.	„Török sánc”	szántóföld (kukorica), művelés alatt nem álló terület, ahol egykor az erőd állt	itt „török falak”, egykor erőd, illetve szétbontott kút volt
13.	Prothocollum (1738)	n.a.	“Török sánc”	szántóföld (kukorica)	tekke (dervis-kolostor), sánc volt itt
14.	Urbárium (1747)	n.a.	“Török sánc”	szántóföld	n.a.
15.	Contractus (1789)	n.a.	“Török sánc”	szántóföld	n.a.

Források: 1. RUZSÁS L. – ÁNGYAL E. 1971; 2. MOLNÁR I. 1978; 3. VATIN, N. 2005; 4. Sinan Bey oğlu eski Sadrazam Şehit Mehmet Paşa Vakfı, 1574; 5. VASS E. 1993; 6. DAĞLI, Y. – KAHRAMAN, S. A. – SEZGİN, I. 2003; 7. WAGNER, J. CH. 1700; 8. MNL, Urbaria et Conscriptiones, 50 : 57; 8.; 9. MNL, Urbaria et Conscriptiones, 136 : 30; 3.; 10. MNL Hoffinanz Ungarn, W2279.; 11. MNL, Urbaria et Conscriptiones, 66 : 21; 1.; 12. Szigetvár Presbytery, Prothocollum Parochia Magno Szigethana (1717–1734) No.1774; 13. Szigetvár Presbytery, Prothocollum Parochia Magno Szigethana (1738) No.1774; 14. MNL Urbaria et Conscriptiones, 94 : 30 ; 5.; 15. SCA Contracts 1789 (1604–1891) Közli : PAP N. – KITANICS M. 2015.

26. ábra: Turbék régi térképeken

Forrásmunkák: A: Jacob von Sandrart, B: Giacomo Cantelli da Vignola, C: Nicolas de Fer, D: Vincenzo Maria Coronelli, E: Fabius Antonius Colloredo, F: Vincenzo Coronelli,
Grafika: Bognár Zita, Forrás: PAP N. et al. 2015

A különböző levéltárakban talált térképszerű ábrázolások (26. *ábra*) megerősítették, hogy a zsiibóti vízfolyáshoz közelebb, az Almástól távolabb egy közepes jelentőségű városka alakult ki az 1680-as évekre, amelyet a források azon jellemzője alapján tartottak említésre méltónak, hogy ott állt Szulejmán szultán sírja (Jacob von Sandrart, Giacomo Cantelli da Vignola, Nicolas de Fer, Vincenzo Maria Coronelli, Fabius Antonius Colloredo, Vincenzo Coronelli térképeiről van szó). A térképek jelkulcsai alapján a település közepes jelentőségű városias hely volt. A szőlőhegyi település minden, a kutatás által felvetett kíváncsiságnak megfelelt. Mivel ilyen típusú település csak egyetlen egy volt a hódoltság területén, ezért okkal vélhetjük, hogy a meghatározott helyszín: Turbék zarándokközpont és a hozzá tartozó városka (PAP N. et al. 2015).

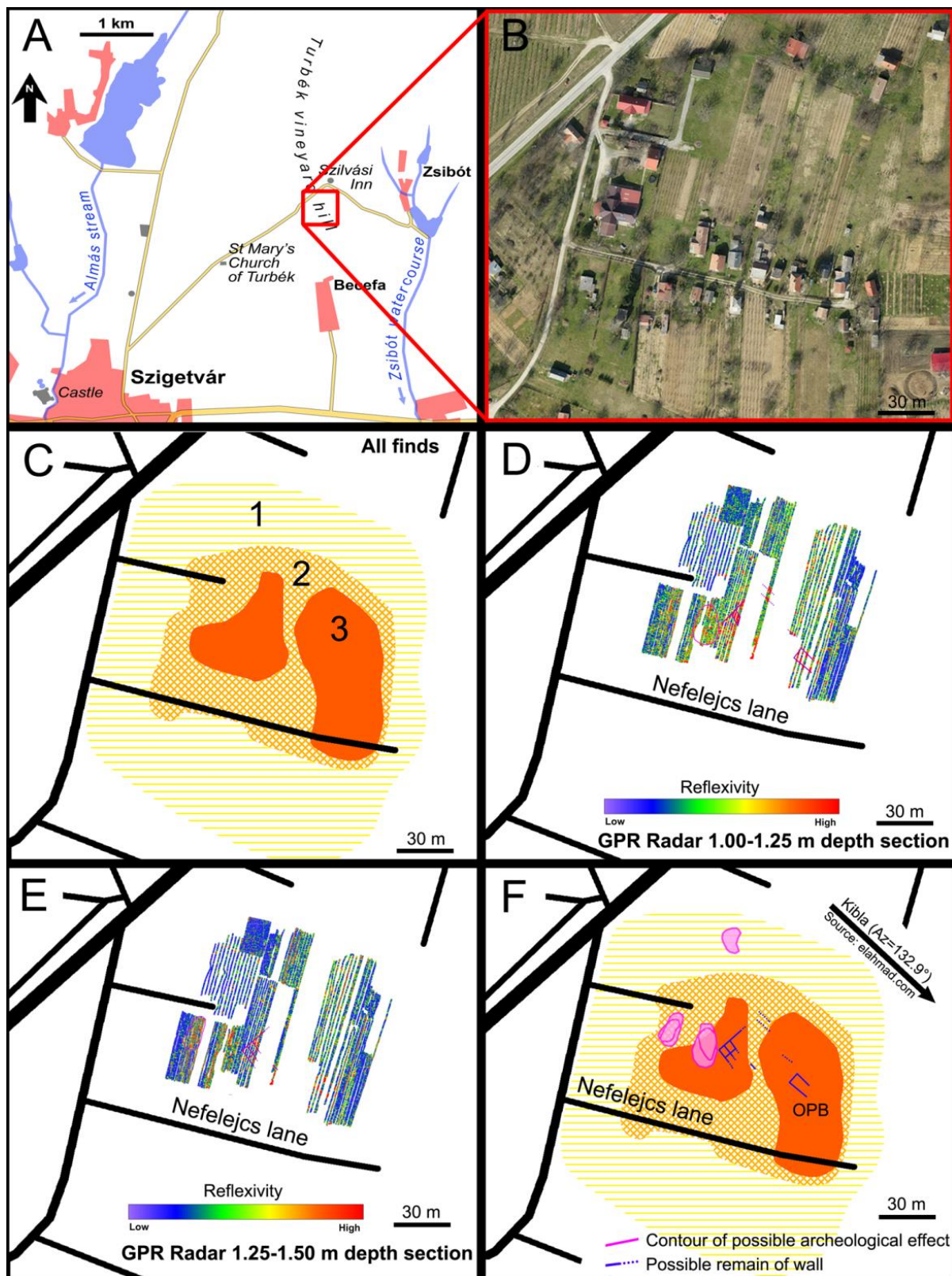
A fenti források (22. *táblázat*) egy Szigetvártól keletre, vagy északkeletre 4-5 km távolságban, egy órányira fekvő helyszínre mutattak, egy nagy domb tetejére. Ezt végül a vártól 4,2 km távolságban, a Szilvási csárda szomszédságában, a szőlőhegy tetején sikerült azonosítani (PAP N. et al, 2015; PAP N. – KITANICS M. 2015). A hely nem volt teljesen ismeretlen, hiszen „oszmán középületként” (KOVÁTS V. 1973), „török romként”, lakossági régészeti bejelentési helyként már ismert és részben dokumentált volt, „csupán” a pontos kiterjedése, belső szerkezete, jellege és funkciója maradt ismeretlen. A 2014–2015-ös vizsgálatok meghatározták a konkrét helyet és feltárták annak számos jellemzőjét is (27. *ábra*). A türbe és a hozzá kapcsolódó más épületek (tekke, dzsámi, hán, hamam stb), valamint az ott élő lakosság hajlékai jelenthették az azonosított helyet. A 2015. október–november folyamán végrehajtott ásatás során előkerült építészeti maradványok alapján megállapításra került, hogy a geofizikai vizsgálatok során meghatározott, Mekkának tájolt épület, egy 16. századi szultáni épület: minden bizonnyal maga a türbe. A 2015. november hónap folyamán elvégzett újabb műszeres vizsgálatok nagy pontossággal határozták meg további két épület alapfalait. Az egyik a forrásokkal egybevetően a nagyvezír, Szokollu Mehmed dzsámija, míg a másik a derviskolostor épülete lehetett¹¹⁰. A 2016. május 22. és július 15. között zajlott ásatások a hipotézist megerősítették.

A lokalizáló kutatás kapcsán feltárt információk sok egyebet is elárultak a településről, annak lakóiról. Ismerjük a település szerkezetét, jellegét¹¹¹. Egy gyűrűs szerkezetű, szakrális jellegű városka képe rajzolódik ki előttünk, ahol a muszlim elit (dervisek, sejk) a központban, a katonaság a „sáncban”, míg a kereszténység a periférián élt, amilyen eloszlás a hódoltság más városaiban is kialakult. Evlia cselebi¹¹² 1664-es érzékletes leírása ugyancsak vidám képet fest a népszerű kirándulóhelyről, ahol nyilván bőven volt bor az ott élőknek és az ide látogatóknak is. A közösségnek horvát nevű katolikus papjai voltak (BOROS GYÉVI L. 1981), de tudunk róla, hogy éltek rácalauzok (ortodoxok) is Turbékon.

¹¹⁰ A bécsi Haditanács utasítására 1693-ban elvégzett vizsgálat során az egyik meghallgatott tanú azt vallotta, hogy a kápolnának felszentelt épületek közül a türbében soha nem volt szentmise. Ezzel szemben a másikban, az egykori dzsámiban, amely a dervisek kolostora felé feküdt még Radonay Mátyás pécsi püspök is misézett. Innen tudjuk, hogy a három egymás mellett álló épületnek mi volt az északnyugat-délkelet tengely mentén a sorrendje: tekke, dzsámi, türbe.

¹¹¹ A 18. századi peres iratokban található tanúvallomás a következőképpen számol be a helyről: „Tudgya jól és emlékezik arrul is mūdön az Török üdöben Turbékot Lakták az Szánczon Kivül az Kerebtségh, bent pediglen az Szánczon az Törökök, Szánczon belül pediglen Keretésben Török Seeh vagy is Püspökjök, és mellette lévő Több Török Papok, az mint hivatatak Sofiák, bent lévő Kalastrom formán épétegett Residentiájokban az Kérdésben vett 3 hold Szanto földek, ugy mint akkoronnis ahoz tartott, és birt föld, mellyet Laktak és az utánn is pediglen midön az Török ki ment belüle Jesuviták mentek és juttottak birásában, és az Jesuviták után mindoha Szigethi Plébániahoz az Szigethi Plébanusok békésségesen birták és Senkinek Semmi Censust nem attak tülek...” (Szigetvári Katolikus Plébánia, Prothocollum Parochia Magno Szigethana 1774.). (KITANICS M. 2014)

¹¹² „Szigetvártól egy órányi távolságra, Szulejmán hán sátra méretében egy nagy hegy tetején, Szigetvártól keletre egy kertes-dombos helyen négyszög alakban, hosszúkas formában alakították ki, és a szigetvári mező teljes lakossága megjelent ott, az összes szigetvári eljött ide kirándulni.” (DAĞLI, Y. – KAHRAMAN, S. A. – SEZGIN, I. 2003, fordította Hancz Erika).

27. ábra: A turbéki vizsgálati terület kutatási eredményei

A: a szigetvári vizsgálati terület; B: A vizsgálati terület légifotón; C: a régészeti leletek sűrűsége a területen (1 alacsony, 2 közepes, 3 magas intenzitás) D és E: A GPR eredmények F: a falazat rekonstrukciója a geofizikai vizsgálatok alapján (OPB – Ottoman Public Building Kovács V. 1971 alapján).

Szerkesztette: Gyenizse Péter; Forrás: PAP N. et al. 2015.

A török időkre visszatekintő 18. századi tanúvallomásokat (KITANICS M. 2014) részben magyar nevű és magyarul tanúskodó férfiak adták, így valószínű, hogy etnikailag és vallásilag is erősen kevert (török, muszlim bosnyák, katolikus délszláv és magyar) lehetett a népesség. A település társadalmi háttere sok tekintetben megfelel a balkáni oszmán városoknak, bár pont ugyanilyen településről a Balkánon nincsen tudomásunk. A koszovói I. Murad síremlék körül nem jött létre ugyanis városias település.

V. 3. Emlékezetpolitika, geopolitika és szimbolikus térfoglalás

A Balkánon a helyi népcsoportok közötti történelmi konfliktusok, sérelmek a politikai élet és a történelmi tudat eleven tényezőinek számítanak. A késői, részben napjainkban is zajló nemzeti ébredések hatására az önálló nemzetállamok kialakítása véres háborúk és etnikai tisztogatások közepette zajlott az elmúlt mintegy kétszáz évben. Ezek a számos elemükben lezáratlan konfliktusok nagy számban hagytak maguk után emlékhelyeket, emlékműveket, amelyek sok esetben nem a lezárását jelentik az egykori konfliktusoknak, hanem (az emlékezet ébren tartásával) azok folytatását szolgálják.

Az 1566-os szigetvári események többféle lehetséges interpretációval bírnak. A jelen vizsgálatunk fontos célkitűzése, hogy feltárja a többféle lehetséges narratíva politikai kontextusát és ennek hatását a térbeli viszonyokra.

Magyar megközelítés

Szigetvár emlékezetpolitikai jelentőségének egyes aspektusait Hóvári János írta meg a „Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron” című magyar–török kétnyelvű kötetben (HÓVÁRI J. 2014). Kiemeli, hogy 1566 nyarán az „egyik magyar politikát” képviselő János Zsigmond erdélyi fejedelem Zimonymál köszöntötte az idős szultánt, aki 1541-től afféle protektora volt a magyar uralom alatt maradt országrésznek, Erdélynek. Apja, Szapolyai János példáját követve fordult az oszmán uralkodóhoz, hogy országát, vallását és trónját mentse. A szigetvári hadjáratnak az egyik kiváltó oka ugyanis a Habsburg Miksa magyar király és az erdélyi fejedelemség között kialakult harcok voltak. Így Szigetvárnak már 1566-ban kialakult a kettős narratívája (a kereszténység megmentése *versus* az önálló magyar államiság megmentése).

A 16–17. századi nemzeti politika alapkérdése volt, hogy vajon nyugati/keresztény segítséggel az oszmán hatalmat kiűzve Habsburg uralom alatt, vagy török/muszlim segítséggel a Habsburg hatalmat megtörve, de laza oszmán függésben lehet-e és célszerű-e a szétszakadt országterület egységét helyreállítani. A kérdés a Habsburgok javára dőlt el, de a viták részben még ma is folynak.

A magyar–török viszony az elmúlt évszázadokban sokat változott. A Thököly-, Rákóczi- és Kossuth-emigráció befogadása, magyarok részvétele az oszmán hadsereg¹¹³, a tűzoltóság¹¹⁴, vagy éppen a nyomdászat¹¹⁵ fejlesztésében, az I. világháborús fegyverbarátság, mind jelentős lépések voltak a két nép viszonyának pozitívrá fordulásában. A magyarság keleti gyökereinek többszöri újrafelfedezése is befolyásolta a kapcsolatokat. A magyarság etnogenezisében a „türk” elem jelentős szerepet játszott, továbbá a népvándorlás és honfoglalás időszakában a „türk” népek jelentős hatást is gyakoroltak a mai magyarok őseire. Ennek tudata a magyarság

¹¹³ Az 1848–49-es magyar szabadságharc neves tábornokai, főtisztjei közül mintegy 60-an léptek be az oszmán hadseregbe, vették fel az iszlámot, ui. ez volt a legbiztosabb módja annak, hogy elkerüljék a kiadatást az osztrák hatóságoknak.

¹¹⁴ Gróf Széchenyi Ödön – Széchenyi István fia – volt a tűzoltóság megteremtője Isztambulban.

¹¹⁵ Az erdélyi magyar unitárius származású Ibrahim Mütefferika alapította meg a nyomdászatot az Oszmán Birodalomban.

egy részének az identitására jelentős befolyást gyakorolt, részben pedig az iszlám irányába is pozitívrá hangolta a viszonyulást és az érzelmeket¹¹⁶.

Ezeknek az eseményeknek, valamint a hozzájuk kötődő sajátos interpretációknak és érzelmeknek a hatására a magyarság egyes csoportjai Európában szokatlan megértéssel viseltetnek a keleti népekkel, főként a törökséggel és annak vallásával is, ez az alapja a turanizmus jelenségének.

A török idők megítélése egyike azon témáknak, amelyekről nincs egységes álláspont, de van református és katolikus, kuruc és labanc, nemzeti és európeér interpretáció. Tekinthetjük ezt a magyar nemzetfejlődést érintő egyik legnagyobb kisiklásnak, mellette pedig (kisebbségi véleményként) elvesztegetett lehetőségnek arra, hogy a nemzet kivívja szabadságát és a saját útját járja: túllépjen saját maga történelmén.

A szigetvári vár fejlesztése, a várbeli Szulejmán dzsámi felújításának, a Magyar–Török Barátság Park létesítésének és a turbéki Segítő Nagyboldogasszony kultuszának ellentmondásos történetében napjainkban is megjelennek a múlt polémiái, de az Európában és a világban zajló multikulturalizmus vita elemeivel keveredve.

Török megközelítés

A Szigetvár ostroma óta eltelt időszakban Törökország is jelentősen megváltozott. Ma már nem a legnagyobb dzsihádistá birodalom a világon, hanem az egyetlen szekuláris muszlim gyökerű állam, amely a nyugati szövetségi rendszerbe illeszkedve alternatív, nyugatos modellt állít a Közel- és Közép-Kelet népei elé. A NATO egyik legerősebb katonai hatalma és olyan állam, amely felemelkedő gazdasági hatalomként befolyásolja a közeli térségek (köztük a Balkán) sikerességét és stabilitását is. Helyzetével összefüggésben európai, sőt világtényező. A gazdasági, biztonsági érdekeket és a Balkánra, valamint a Közel- és Közép-Keletre vonatkozó politikát nem lehetséges ma már a török kapcsolatokban rejlő lehetőségek figyelmen kívül hagyásával tervezni.

Az ataturki Törökország hosszú időre háttérbe szorította az oszmán időszak tanulmányozását, mint olyan korszakot, mely sok szempontból szégyellni való. A második világháborút követően a hidegháború frontjainak különböző oldalaira került Magyarország és Törökország, így a közös múlttal való foglalkozás nem lehetett prioritás. Az 1990-es években megindult a közeledés a két állam között. I. Szulejmán szultán a legismertebb és legfontosabbnak tekintett török történelmi személyiség, akinek a török kormány 1994-ben felépített halála feltételezett helyén egy emlékművet (szimbolikus síremléket) Szigetváron.

Az AKP¹¹⁷ 2002-es hatalomra kerülésével az oszmán korhoz való hozzáállás is megváltozott. A konzervatív, vidéki és vallásos AKP szavazók számára az oszmán korszak pozitív üzenetet

¹¹⁶ A különböző muszlim vallású (keleti) népek egyes időszakokban kétségtelenül jelentős szerepet játszottak Magyarország történetében és hozzájárultak a „nemzeti mitológia” gazdagításához. Ezen nemzeti mítoszok bizonyos vonásaikban áthatják a társadalom nagyobbik részét, de még inkább fontos szerepet játszanak egyes politikai szubkultúrák (nacionalista csoportosulások, nemzeti radikálisok) gondolkodásában. Ezen nemzeti mitológia központi eleme az a történelmi tény, hogy a magyarság keleti eredetű nép, mely Ázsiából indult útnak és kultúrájában sokat megőrzött az eredeti és a ráakódott sztyeppe, jórészt török és iráni hatásokból. Ennek többféle interpretációja lehetséges, de ezek némelyike szerint több, ma az iszlámot követő török és iráni népcsoportban „rokon” népeket kell látnunk. Ennek a vitának egy időnként élesedő dimenziója az említett ugor-török vita, azaz a nyelvrokonság kérdése. Egy nyelvész számára aligha kérdéses a magyar nyelv finnugor eredete, de egy magyar nyelvtanuló számára a török nyelven való megszólalás óriási élmény, a rokon struktúrák, szavak, nyelvi fordulatok felfedezése, melynek tanulmányában gyorsan halad. A török is a magyarhoz hasonlóan agglutináló nyelv és több száz hasonló alakú és jelentésű szó van a két nyelvben. A grammatikai rendszerek sem állnak különösebben távol egymástól. A magyarságba ma már teljesen beolvadt keleti (főleg török eredetű) népek egy része biztosan, más része pedig részben muszlim vallású volt. Ez azt jelentheti, hogy akár igen tekintélyes része a mai magyarok középkori elődeinek a középkorban muszlim vallása lehetett.

hordoz, a történelmi közfigyelem nagymértékben a 20. századot megelőző századok felé fordult. A török múlt legvonzóbb, legtöbbeket foglalkoztató időszaka ezen belül I. Szulejmán uralkodásának ideje, illetve az uralkodó személye is újból nagy figyelmet kelt.

A török külpolitika, főként a 2007-et követő években lassan megváltozott. A gazdasági sikereknek köszönhetően a török lehetőségek a nemzetközi porondon kitágultak. Az országot körülvevő térségekben kialakult komoly biztonságpolitikai válságok miatt a török diplomáciai és katonai súly is megnőtt. A gazdasági expanzió révén erősödött a Balkánon a török befolyás. Már az 1990-es években felmerült a görög, szerb, bolgár nacionalistákban, hogy Törökország valamiképpen restaurálni akarja az egykori Oszmán Birodalmat, és az erre utaló szándékként megjelent a közbeszédben a *neo-oszmanizmus*¹¹⁷ kifejezés. Ahmet Davutoğlu 2009-ben lett külügyminiszter, akinek „Stratégiai mélység” című könyve geopolitikai, geostratégiai terminusokkal írta le a török külpolitika előtt álló feladatokat és hangsúlyozta a török „soft power” fejlesztésének fontosságát, valamint a török erőfeszítések összpontosítását azokra a területekre, ahol a közös oszmán örökség révén a legnagyobb a törökség iránt a fogadókészség: Bosznia-Hercegovinába és Koszovóba. Magát a pejoratív kicsengésű neo-oszmanizmus kifejezést Davutoğlu soha nem használta és a hivatalos török álláspont szerint Törökország pozitív, mérséklő, stabilizáló szerepet kíván betölteni a körülötte elterülő, turbulens válságokkal terhelt térségben. Ebben a felfogásban a török fél mindig hangsúlyozza az oszmán időknek a Balkánon mindenkire kiható előnyeit, amikor a Balkán volt a világpolitika központja, és az oszmán civilizáció vívmányai elterjedtek a félszigeten. A török felfogásban a Balkán ekkor dicsőségkorszakát élte.

A legnagyobb sikereket a törökök a Balkánon éppen a *soft power* területén érték el egy sor állami intézmény hathatós közreműködésével, melyről egy korábbi fejezetben számot is adtunk. Nem állami politika, de kedvezően befolyásolja a Törökország-képet, hogy a török filmsorozatok (köztük a Szulejmán-sorozat, eredeti címe *Muhteşem Yüzyıl* azaz „A pompázatos évszázad”) rendkívül népszerűvé váltak a Balkánon. A Yunus Emre Intézetek sorát alapították, hogy a török nyelv oktatása, a török kultúra bemutatása révén erősítsék az ország elfogadottságát. A budapesti intézetet 2012-ben létesítették. A TIKa is számos projektet indított, többek között azért, hogy az oszmán műemlékeket helyreállítsák a félszigeten. Ilyenek Magyarországon is szép számmal maradtak fenn. Ezek közül mintegy tucatnyi felújításával kapcsolatban kezdődtek meg a tervezési, egyes esetekben a kivitelezési munkálatok is. A TIKa tevékenységének fő terepe Magyarországon épp Szigetvár.

A neo-oszmanizmus vitától függetlenül is az oszmán múltnak van politikai szerepe, de az inkább belpolitikai természetű. A török választóknak fontos a legnagyobb oszmán uralkodó emléke. Erdogan török elnök politikájának központi, szimbolikus tartalmakkal is alátámasztott célja, hogy az egykori szulejmáni dicsőséget (de nem az Oszmán Birodalmat) Törökországban feltámassza.

A szulejmáni halálhely regionális, sőt világpolitikai jelentősége miatt nem csupán a magyar–török, de a horvát, a bosnyák, az osztrák és más közép-európai népek emlékeztetőben is fennmaradt és jelentéssel bír. Szulejmán szultán turbéki síremléke és az 1566-os keresztény mártírok halálhelye egy olyan, összetett narratívákat hordozó helyé tesz Szigetvárt, amelyet nem csupán érdekes és értékes történeti rekvizitumként kell tekintenünk, hanem egy ma is nagy hatással bíró emlékhelyként. Az elpusztult türbe¹¹⁹ és a hozzá tartozó épületek helyének

¹¹⁷ Az AKP (*Adalet ve Kalkınma Partisi/Igazság és Fejlődés Pártja*) egy mérsékelt iszlamista politikát folytató párt. Vezetője Recep Tayyip Erdoğan, aki 2002 és 2014 között miniszterelnök, azt követően pedig köztársasági elnöki posztot tölt be Törökországban.

¹¹⁸ A fogalom az 1974-es ciprusi konfliktus idején született, amikor Törökország katonailag megszállta a sziget északi részét. Ekkortól alkalmazzák a török politika megbélyegzésére.

¹¹⁹ A türbe és a település pusztulása a Habsburgok vezette felszabadító háborúk idejére esett (1692). Szigetvár blokádja (1688–1689) alatt a helyi harcokban elpusztultak a lakóépületek. A dzsámít és a türbét 1688–1689-ben keresztény kápolnákká szentelték fel, de csak néhány évig tölthettek be szakrális funkciót. 1693-ban a bécsi

meghatározása nem csupán önmagában fontos föld- és történettudományi kutatási feladat, de felkutatása révén valós alapokra kerülhet sok eddigi feltételezés annak lakóiról, funkciójáról és életéről. Az elpusztult síremlék emlékezeti profilját, geopolitikai jelentőségét a valós hely és körülmények ismeretében tudjuk csak meghatározni.

A kereszténység és az iszlám védőbástyái: a szimbolikus térfoglalás jelenségei Szigetváron

A vizsgálati területünkön sajátos „emlékezeti földrajz” rajzolódik ki az emlékezet és az emlékezetpolitikai törekvések alapján. Egymással sajátos feszültségben álló emlékhelyek jöttek létre, újra át- és átértékelt tartalommal és jelentéssel. Az időnként újraformált narratívák a történeti és földrajzi valósággal sajátos, ellentmondásos viszonyt alakítottak ki. Többféle értelmet és értelmezhetőséget is teremtettek, amit a földrajzi környezetben is igyekeztek megjeleníteni. A földrajzi helyek emlékezeti aktusokkal való megjelölése az egymást követő korokban nem csupán értelmezési feladatokat hagyományozott az utókorra, hanem nemzeti vagy vallási alapon alternatív valóságok létrejöttét is eredményezte (23. táblázat).

Egymástól nem választható külön az 1566-os események két főszereplőjének emlékezete (egy legendásan nagy, százezres oszmán sereg I. Szulejmán vezetésével ostromolja a 2300 fős magyar–horvát védősereg által védett Szigetvárt, melyet Zrínyi Miklós vezet), ők ugyanis egymást feltételezik. Súlyuk azonban nem egyforma: Szulejmánnak elsőbbsége van. A keresztény (magyar és horvát) oldal jelentőségét az ellenfél világtörténelmi súlya biztosíthatja csak, Zrínyi Miklós elsősorban „csak” helyi és regionális hős. Azért is elsőbbséget kell biztosítanunk Szulejmán számára, mert az első emlékezeti aktusok (a várban, a városban és a halálhelyén épített dzsámik és a türbe is) hozzá kötődnek, a későbbi keresztény oldali aktusok ezekre a lépésekre született válaszok, melyek sora napjainkig tart.

Szigetvár mint az egyik legfontosabb keresztény „fővár” eleste, ahol az a rendkívüli esemény is megtörtént, hogy a legnagyobb és legfélelmetesebb muszlim uralkodó az ostrom idején meghalt, elkerülhetetlenül jutott kiemelt szerephez, és ez adja páratlan jelentőségét. Az oszmán szimbólumokat a dzsihád, a szent háború kontextusában szükséges értelmeznünk.

23. táblázat: A szigetvári Szulejmán emlékezetet meghatározó főbb események kronologikus rendje

évszám	esemény	kontextus, illetve indokok
1566	A Szulejmán-dzsámi megépítése a várban.	A pénteki <i>hutbe</i> elmondására alkalmas dzsámi megépítésével a vár elfoglalásának folyamata szimbolikusan/spirituálisan is lezárul. A várat végül elfoglaló és Zrínyit lefejező Müezzinzáde Ali janicsáraga azt a feladatot kapja, hogy az elhunyt uralkodóra emlékeztető pompás dzsámit emeltessen a Várban.
1566–1579/80	Megépül Ali pasa dzsámija és komplexuma (<i>küllije</i>), amely ma a belvárosi katolikus templom a szigetvári főtéren.	Ali a saját türbójét is ide, az általa létrehozott alapítvány által fenntartott küllijébe építteti fel. Miután döntő szerepe lett a vár

Haditanács már azt vizsgálta, hogy az épületek lebontásából, az anyaguk eladásából származó pénz hová került. A helyre vonatkozó emlékezet – fennmaradt épületek híján és a hely területhasználati jellegének változásával – idővel elhalványult, s a 16–17. századi Turbék „elveszett”.

		elfoglalásában, úgy látta, hogy érdemes lenne a nevét is fenntartó dzsámit építtetnie. Végül az oszmán flotta admirálisaként Lepantónál a tengerbe vész.
1575–76	A szulejmáni türbe és a sírkomplexum megépítése a Szigetvár melletti szőlőhegyen.	A <i>darüiszlám</i> kiterjesztésének térségbeli szimbóluma, a foglalás véglegesítésének aktusa. A <i>gázi</i> (hitharcos) szultánra emlékeztető emlékmű épül.
1654	A dédunoka Zrínyi Miklós megírja a <i>Szigeti veszedelem</i> című barokk eposzt.	A Szulejmánnal szemben álló várvédő, Zrínyi Miklós <i>defendor fidei</i> , a hit védelmezője, keresztény hőssé vált.
1688–92	Az oszmán épületek előbb elvesztik muszlim jellegüket, majd elpusztulnak Turbékon; a városban található dzsámikat is átalakítják praktikus célok szerint, vagy keresztény templomokká. Ali pasa dzsámija a város főterén egy ideig raktárként szolgál, majd később keresztény templomként.	A visszafoglalás spirituális, szimbolikus síkon is zajlik. A dzsámik átalakítása keresztény templomokká a szakrális visszafoglalás aktusa. Az értékes épületeket általában nem rombolják le, mert hasznosak, Turbékon a jezsuiták fel is jelentik a katonaságot a rombolásért.
1705	Ebben az évben egy Mária-kegyhelyet létesítenek a turbéki út mellett – ezt később mint Máriahilfe-kegyhelyet említik.	A létesítés spontán módon, a fejlesztése tudatosan zajlik. A kegyhely az újrakezdés szimbóluma és egy birodalmi szintű összetartozás kifejeződése. Csak a 19. században, a törökverő kegykép legitimációjával összefüggésben terjed el, hogy ezen a helyen állt egykor Szulejmán türbéje.
1789	A visszafoglalás 100 éves évfordulójára II. József megbízásából Dorfmeister István a Szent Rókus-templom (egykor Ali pasa dzsámija) kupolájába a vár elfoglalásával és a felszabadításával kapcsolatos freskókat fest. A kirohanás, Szulejmán halála és a vár visszavétele a főbb témák között van.	Kisebb jelentőségű háború zajlik az oszmánokkal, II. József a magyar rendek közötti népszerűtlenségét igyekszik ellensúlyozni. Maga is a városba jön a megemlékezésekre.
1822	Vörösmarty Mihály megírja <i>Szigetvár</i> című versét.	Szigetvár és Zrínyi átkerül a Habsburg „birodalmiból” a magyar nemzeti mitológiába.
1833	A Zrínyi-napok megszervezése szeptember elején, mely azóta a legrégebbi gyakorolt történelmi hagyomány a magyar városokban.	A Zrínyi-kultusz helyi megszerveződése katolikus jelleggel, ami a múlthoz fűződő viszony ellentmondásos kifejeződése, ui. a várvédők túlnyomóan vagy majdnem teljesen protestánsok voltak.
1866	A hivatalos megemlékezések elmaradnak.	A kiegyezés politikai turbulenciái

		részben elsodorják a 300 éves ünnepeket.
1913	Arab betűs oszmán és magyar nyelvű emléktábla kerül a Máriahilf templom homlokzatának falára, mely szerint I. Szulejmán azon a helyen halt meg, belső szervei ott temetettek el és síremléke azon a helyen állott.	A történelmi-politikai kontextusban figyelembe kell venni a szövetséget az Oszmán Birodalommal az I. világháború idején, az erősödő turanizmust (török katonák Kaposváron, a Turán asztaltársaság létesítése ugyanott), valamint a katolikus zarándokhely „törökverő” legitimációjának megerősítését is.
1966	A vár felújítása, Szigetvár várossá nyilvánítása, kulturális és művészeti aktivitás (pl. Darvas József Zrínyiről szóló darabjának bemutatása).	A helyi dimenzió felerősödik, a 400 éves évforduló hozzájárul a Kádár-rendszer nemzeti legitimációjának megerősítéséhez is. (A Darvas-féle darabban Zrínyi ráébred arra, hogy csak mint a néppel együtt küzdő hős teljesezhet ki élete. Az eseménytörténet a valóságtól ezúttal is messze rugaszkodik.)
1994	A Magyar–Török Barátság Park megépítése Szulejmán születésének 500. évfordulójára.	Eredetileg Szulejmán-emlékművet terveznek, végül megbékélési emlékmű alakul ki belőle. A helyi lakosság és az önkormányzat gazdasági fellendülést, a török turizmus felfutását várja az alapítástól, de az eredmények csekélyek.
2016	A vár felújítása, a Magyar–Török Barátság Park oszmán stíuselemeket és szimbólumokat alkalmazó felújítása, a Szulejmán türbe-kutatás török finanszírozása; új Zrínyi-emlékmű létesítése a várban, számos tudományos és ismeretterjesztő könyv kiadása; versek, színdarabok és zeneművek megrendelése; ünneppsorozat rendezése; háromoldalú politikai találkozó; populáris vonatkozásban pedig a Zrínyi 1566 című rockmusical, vagy a Szulejmán leszármazottak szigetvári szereplése (öt hercegnő) jellemzik az ünnepeket.	A történelmi és politikai kontextusban a főbb elemek: - a magyar nemzeti kérdés (amennyiben Szulejmán felelős Mohácsért és közvetve Trianonért) - a Közép-Európa-politika a horvát dimenzióban - a „keleti nyitás” magyar külpolitikai kontextusa - a muszlim oszmánokkal szemben a végsőkig kitartó hős a menekültválság idején sajátos kontextusban jelenik meg - a helyi kontextus a reménytelen gazdasági és társadalompolitikai helyzet

Szerkesztette: Pap Norbert

A városban emelt két dzsámi (a várban és a városban), valamint az 1575–76 során a szőlőhegyen emelt türbe és a nagyvezír dzsámija az oszmán/muszlim térfoglalás (a *darülszlám*) szimbóluma volt. A várban megépített dzsámi a *hutbe* elmondásának helye, amelynek kiépítésével a vár elfoglalásának folyamata szimbolikusan/spirituálisan lezárult. A

gázi (hitharcos) szultán sírja ugyanakkor regionálisan jelképezi az iszlám birodalmának kiterjesztését, az uralom véglegesítésének nem csupán szimbóluma, hanem eszköze is. A gázi halálával emlékezteti a hívőket az általa hozott áldozatra. A sírhoz való zarándoklás pedig újra és újra átélhetővé teszi ezt. Zrínyi ekkor ugyancsak „szent harcosként” (*defendor fidei*) jelenik meg, Szulejmán keresztény ellenpárjaként. Később jelentős átalakuláson ment keresztül, de a 16–17. században még ez a státusa.

28. ábra: A Segítő Boldogasszony képe a turbéki kegytemplom oltárán
Fotó: Mánfai György

Az oszmán Szigetvár eleste idején a szimbolikus térfoglalás/visszafoglalás a türbe és a dzsámik keresztény templomokká alakításában jelenik meg (1688–92). Ebben a jezsuitáknak döntő szerepük volt, akik ekkor tábori papokként szolgáltak a Habsburg-seregekben. A Habsburgok által visszafoglalt Turbékon a türbét és a mellette álló dzsámit Radonay Mátyás pécsi püspök Szűz Máriának szentelte fel valamikor 1688-89-ben, ezzel mintegy szakrálisan visszafoglalva a teret. Az épületeket 1692-re azonban (anyagi haszonszerzéstől motiváltan) a zsoldosok lerombolták. A türbe és a dzsámi lerombolása miatt a katonasággal az egyház konfliktusba is keveredett, hiszen az addig követett gyakorlatot sérti meg a helyi katonai parancsnok.

Végül a spirituális visszafoglalás rendje akként állt helyre, hogy egy a közelben (1,2 km-re) spontán módon kialakult és 1705-ben felépített Mária-kultushely és kápolna, majd kegytemplom veszi át a türbe/kápolna funkcióját. A hely kitüntetett szerepét vélhetően a közlekedési csomópont-jelleg adta (hármasság útágazásánál fekszik, ahol a török idők óta követően egy csodás gyógyulásról emlékeznek meg), s a turbéki búcsú az 1950-es évekig a környék egyik legfontosabb éves eseménye volt.

Itt alakul ki az a legenda, hogy a templom alapjait Szulejmán türbéjére építették, a hívők pedig a fontos Mária-ünnepek idején ahhoz a Mariahilfe-kegyképhez¹²⁰ (28. ábra) zárandokoltak el, melynek eredetije a passauai Mariahilf templomban döntő spirituális szerepet játszott Bécs 1683-as ostroma idején a keresztény fegyverek győzelmében és így a teljes felszabadító háború megindításában is. A templom az oszmán idők utáni újrakezdés szimbólumaként játszott fontos szerepet, és legitimációját paradox módon Szulejmán sírjából, a visszafoglalásban betöltött szerepéből nyerte¹²¹. A 18. században a keresztény zárandokhely helyi jelentősége lassan megváltozott. Először a térségbe (Zselic) tömegesen beköltöztetett német telepeseknek vált a fő kultushelyévé, másodlagosan pedig a Dráva menti horvátok és a cigányok körében töltött be fontos szakrális szerepet. A törököt túlélő magyar népesség döntően protestáns (kálvinista) volt, ezért a zárandokhely ekkor már a katolikus-protestáns törésvonalon töltött be fontos szerepet. Később az ellentétek alább hagyhattak, ugyanis a találkozóhely a reformátusok számára is társadalmi jelentőségűvé vált¹²².

A Mariahilfe-kegyhely létesítése a kor vallási felfogásában a muszlim szakrális táj ellensúlyozása volt. Mivel a Mária-kegyhely erejét és társadalmi legitimációját a muszlim szakrális tér lerombolása, a szulejmáni türbe elpusztítása adta, így ez indokolhatta azokat a klérus által is bátorított legendákat, miszerint a templomot I. Szulejmán lerombolt türbéjére és így azt az oszmánok/muszlimok veresége, az iszlám felett aratott keresztény győzelem szimbólumaként építették meg¹²³.

¹²⁰ Az eredeti Mariahilfe képet Lucas Cranach festette 1514-ben. A szász választófejedelem 1611-ben adományozta Passaubának, majd a kép 1622-ben került át Innsbruckba, míg Passauban csak egy másolata maradt. Viszont itt alakult ki kultusza és 1627-ben itt épült fel a Mariahilf templom. II. Lipót császár (I. Lipót magyar király) Bécs török ostroma idején (1683) itt imádkozott a győzelemért és a város felmentésére indult bajor és szász csapatokat is itt áldották meg. A győzelem után Lipót Bécsben is felépítette a Mariahilf templomot és a róla elnevezett városrészt is. XI. Ince pápa szeptember 12-ét, a bécsi győzelem napját Mariahilf nappá nyilvánította. A felszabadító háborúk nyomán Magyarországon is sokfelé megjelent passauai eredetű kultusza.

¹²¹ A felépült templom kultuszában központi szerepet játszott az oltárra elhelyezett passauai eredetű szentképmásolat. A passauai kép később „törökverő” kegyképként vált híressé, melyről számos másolat is készült, ezek egyike került Turbékra 1741-ben és vált a zárandoklatok céljává. Gárdonyi Máté egyháztörténész a passauai eredetű kegykép több dimenziós szakrális, politikai jelentőségét dolgozta fel tanulmányában. Megállapította, hogy a turbéki kegykép átvette a passauai, eredeti kegykép „törökverő” jellegét. Ugyanakkor volt dinasztikus, ellenreformációs, német és a katolikus megújuláshoz kötődő jellege is (GÁRDONYI M. 2004).

¹²² Úgy tűnik, a zárandokhely idővel beépült még a környékbeli kálvinisták életébe is, feltehetőleg társadalmi szerepvállalásuk, üzleti megfontolások indokolhatták a jelenlétüket.

¹²³ A hely kiemelkedő kultúrtörténeti jelentőségét egy sajátos összefüggés is mutatja. Ali Müezzinzáde pasa, akinek a dzsámija (Szent Rókus-templom) a város főterén áll ma is, az 1571-es lepantói ütközet oszmán parancsnoka volt, aki a tengeri ütközetben halt meg. A csatát megnyert Don Juan De Austria az ütközet után Loretóba (Ancona közelében) hajózott, ahol hálaadó istentiszteletet tartott. (A magyar Loretót a Zrínyi Péterrel 1671-ben kivégzett egykori protestáns főúr Nádasdy Ferenc építtette meg, amely napjainkban is az egyik legfontosabb közép-európai Mária-kegyhely.) Ekkor születik meg a „Mária, kereszténység segítője” formula, amelyet aztán a jezsuiták egész Európában elterjesztenek. Így került ez el Passaubába is, ahol a Mariahilf kép előtt Lipót császár imádkozik. A szentkép Szigetvárra kerülésével a történet „egy szép európai kört” tett meg, ami ha mást nem is, de azt mindenképpen mutatja, hogy a baranyai (sokáig somogyi) kisváros az európai történelem fő sodrába tartozott akkor és szimbolikusan fontos szerepet tölt be ma is.

29. ábra: A turbéki Segítő Boldogasszony templom homlokzatán
megtekinthető emléktábla
Fotó: Mánfai György

Az 1913-as évben kerül ki az az oszmán-török nyelvű emléktábla a templom falára, amely Szulejmán halálára emlékeztet (29. ábra). Olyan erős megjelölés lett, hogy a türbe helyének egyik legfőbb bizonyítékává vált, és több mint száz éven át uralta a kérdést illető gondolkodást is. A tábla kihelyezése azzal a Balkán-háborúk idején történt eseménnyel függ össze, hogy a közeli Kaposvárra egy, a monarchia területére menekült török alakulat került elhelyezésre (CSÓTI CS. 2002), a helyi társadalomban a törökbarát érzelmeket felkorbácsolva¹²⁴. Ez minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a szigetvári plébános kezdeményezze a tábla kihelyezését, amelyre a török kormányval együttműködésben Ahmed Hikmet Bej, budapesti török konzul és magas rangú magyar kormánytisztviselők jelenlétében került sor¹²⁵. Az emléktábla-elhelyezés folyamatában a korabeli turanizmus érzelmi töltése és az I. világháborúban szövetségi viszonyba kerülő két állam közeledési folyamata is szerepet játszott. Az emléktábla elhelyezése nem állt ellentétben az egyházi érdekekkel: megerősítette a templom eredeti legitimációját, miszerint az iszlám feletti győzelmet szimbolizálta és így az

¹²⁴ 1912. november 3-án 211 menekült török katona érkezett Kaposvárra a Somogyvármegye című napilap szerint. A somogyi megyeszékhelyen menedéket talált muszlim hadfiak az első Balkán-háborúban az Osztrák–Magyar Monarchia területére szorult hadsereg tagjai voltak (CSÓTI CS. 2002).

¹²⁵ Az emléktábla felavatására 1913. november 17-én, vasárnap került sor.
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2416205/f2.item.r=turb%C3%A9k.zoom>

emlékezeti aktus sajátos módon szolgálta a magyar nemzeti, a helyi, a keresztény és a muszlim/oszmán célokat egyaránt.

30. ábra: A Magyar–Török Barátság Park képe 2015-ben a háttérben álló türbével
Fotó: Mánfai György

A 20. századi német kitelepítés és a horvátok előrehaladott asszimilációja, valamint a kommunizmus évei alatt eluralkodó egyházellenes attitűd miatt a szakrális központi szerep az 1980-as évekig szinte megszűnt, a zarándoktemplom elvesztette jelentőségét. Szürreális módon azzal került vissza a köztudatba és került újra a figyelem középpontjába, hogy az újra megjelenő török állami tisztviselők a megvásárlására tettek „visszautasíthatatlan” ajánlatot (2013-ban), abból a főként az emléktábla elhelyezéséből adódó feltételezésből kiindulva, hogy ez volt Szulejmán halálának és egyben türbéjének is a helye. A török fél által finanszírozott szulejmáni sírhely utáni kutatásnak is az volt az egyik legfontosabb feladata, hogy minden kétséget kizáróan meg kellett állapítani, hogy volt-e török kori előzménye a türbeki templomnak? A vizsgálatok végül a helyet kizárták a lehetséges türbe helyszínek köréből (PAP N. et al. 2015).

A hidegháborút követően megindult a közeledés Magyarország és Törökország között is. Egy másik földrajzi hely és gondolat nyert erősebb legitimációt 1994-ben, amikor létrejött az az emlékhely, amelyet Magyar–Török Barátság Parknak neveznek (30. ábra). Egy 1689-re datált korabeli térkép (Leandro Anguissola Szigetvár térképe) alapján és Kovács Valéria régész közreműködésével jelölték ki a szultán vélt halálozási helyét (Kovács elképzelése az volt, hogy a szultán a park helyén halt meg, de türbéje a Mariahilfe templom alatt rejtőzik). Ezért a parkban nem csupán Szulejmán és Zrínyi nagyméretű szobraikat helyezték el, de a szultán szimbolikus sírját és türbéjét is felépítették. A kezdeményező török fél a tervezéskor a turanista hagyományhoz nyúlt vissza és nem Szulejmán személyét, hanem a két nép közötti kapcsolatokat hangsúlyozta a szimbolikában, hiszen egy Szulejmán emlékmű önmagában nem lett volna megvalósítható, az erős magyar negatív érzelmek és elutasítás miatt. Az eredeti

szándékokkal szemben az idők folyamán itt egy megbékélési tartalmú emlékezeti hely alakult ki. Az államközi viszonyban is kezdetektől szerepet kapott (a parkot Szulejmán Demirel avatta fel), később pedig, főként a 2002-től hatalmat gyakorló AKP kormányok idején ez még hangsúlyosabb lett (számos török állami vezető, köztük Recep Tayyip Erdogan is meglátogatta már az emlékparkot). Helyi viszonylatban a regionális fejlesztés dimenziójában kapott értelmet, mint a helyi turizmus fellendülésének reményteli alapja. A park tudományos legitimációja azonban nagyon gyenge volt és a legutóbbi tudományos vizsgálatok a lehetséges halálhelyek és türbe-helyszínek közül ki is zárták (PAP N. 2014).

A szigetvári ostrom 450. évfordulóján jelenleg zajló megemlékezések háttérében bonyolult helyi és nemzetközi érték- és érdekvilág húzódik meg. Szulejmán szultán megítélése sokat változott az elmúlt 450 évben. Uralkodása nem volt annyira sikeres, mint amennyire azt a saját korában tartották, de akkor is az oszmán aranykor szultánja volt, a későbbi nosztalgiák egyik legfontosabb referenciaszemélye. Szulejmán napjainkra nemzeti ikonná vált, élete és pályafutása az érdeklődés homlokterébe került. Történelmi jelentőségén túl globálisan eladható terméké vált, sorozatszárrá, nemzetközi szuperszárrá. A török regionális hatalmi ambíciókban a neo-oszmán törekvések egyik legfontosabb szimbolikus figurájaként jelenik meg.

A magyar és a horvát fél (az egykori keresztény tábor) Zrínyire emlékezik. A helyi hatalmasságból először keresztény hős, a „hit védelmezője” lett. Később a Habsburg birodalmi patriotizmus hőse, majd a 19. századra magyar nemzeti, katolikus ikon, akit akkor a horvát oldalról kritizáltak is. 1920 után szinte eltűnik, és a dédunoka Zrínyi Miklós „elvonja” a figyelmet róla, az ő munkásságának (ld. a *Szigeti veszedelem*) részeként emlegetik csak. A gazdag 19. századi emlékezeti termést követően szinte semmi nem idézi meg, újból helyi jelentőségű hőssé degradálódik, birodalom híján nincs szükség birodalmi hősre sem. Újból szerepet csak a 20. század végén és a 21. század eleji migrációs válság idején kap. A horvátok viszonya ellentmondásos hozzá, a családból inkább Zrínyi Pétert tekintik igazi horvát hősnek. Miklós túlságosan birodalmi. Ugyanakkor a 2016-os 450. évi megemlékezések kapcsán jelentős fordulat, hogy Horvátországban is megalakult az emlékbizottság és megemlékezéseket szerveznek róla. A Zrínyi-kultuszban a nemzeti, a birodalmi és a vallási hovatartozás kérdése a mai napig problémákat jelent (SOKCSEVITS D. 2014).

Rigómező és Szigetvár: a két muszlim–keresztény csatahely összehasonlítása

A szigetvári Szulejmán türbe és emlékhely nemzetközi szerepét, szimbolikus jelentőségét célszerűnek tűnt összehasonlító módszerrel is tanulmányozni. A szigetvári türbe egyetlen ismert párhuzama I. Murad szultánnak a rigómezei csatahelyen felállított síremléke. Mivel Kosovo Polje-ban is létrejöttek a muszlim és a keresztény emlékezetpolitika narratívák, és olyan meglehetősen fontos szimbolikus tartalmak is születtek, amelyek szerepet töltek be az elmúlt időszak politikai diskurzusában, ezért úgy véljük, hogy a két hely és a kapcsolódó történetek érdemesek az összehasonlító módon történt vizsgálatra. Az alábbi elemzésben az emlékhelyek (szimbolikus tér) létesítésének földrajzi tereire, a fizikai környezetre és a nagyobb térségi összefüggésekre összpontosítunk.

A két csatahely

Rigómező. 1389. június 28-án (a Julianus-naptár szerint június 15.) I. Murad oszmán szultán és Lázár szerb király seregei (mindkét oldalon keresztény segédcsapatokkal) csaptak össze. Az ütközetben mindkét oldal óriási veszteségeket szenvedett, Murad és Lázár is életét vesztette. Úgy tartják, távlati következményeként a csatának döntő szerepe volt a középkori szerb állam megszűnésében. A szerbséget súlyos trauma érte és ez évszázadokra

meghatározta (sok tekintetben ma is meghatározza) a szerb történelmi gondolkodást. Egy olyan nemzeti alaptörténet született ekkor, amelynek elemei hosszú időn keresztül meghatározták a szerb nemzeti gondolkodást. Miloš Obilić, a Muradot a legenda szerint megölő szerb vitéz nemzeti hőssé, hosszú időre példává vált.

Az oszmánok számára is fontos ütközet volt, ugyanis ekkor nagy lépést tettek a Balkán meghódítása felé. A csata helyszínén, a szultán halálának helyén egy türbe épült a hozzá kapcsolódó épületekkel együtt: egy külliye, amely ezt követően jelentős zarándokhelyként működött tovább. Ma is létezik, muszlim szakrális és török nemzeti zarándokhely.

Szigetvár. Az I. Szulejmán vezette oszmán sereg Szigetvár ostrománál csapott össze 1566. augusztus 5. és szeptember 7. között a Zrínyi Miklós vezette kis létszámú védősereggel. Az ütközetet az oszmánok nyerték, elpusztult a teljes keresztény védősereg, de betegségben meghalt maga a szultán is. Halála helyén türbe, dzsámi és tekke emeltetett (egy külliye), valamint egy erőd, amely köré egy kicsi, de városias település épült fel (Turbék). A gázi szultán emléke hozzájárult az elfoglalt terület feletti uralom megszilárdításához és több mint 110 évig fennmaradt a türbét körülvevő település. Az oszmán uralom a vár elestét követően kiterjedt a Balatonig és a zalai határig, de a hadjárat feltehető hadicélja, Bécs elfoglalása nem valósult meg.

Turbék ebben az időszakban ismert és fontos oszmán zarándokhelyként működött, egészen addig a napig, amikor a 17. század végi felszabadító háborúk idején a Habsburg-csapatok elfoglalták és lerombolták (1692). A környezetében ezt követően egy Segítő Szűz Mária-kegyhely jött létre, amelynek legendájában helyet kapott az egykori síremlék is.

A csata emlékezete a magyar történelemben is meghatározó jelentőségű, amiért sokat tett a dédunoka Zrínyi Miklós, aki 1651-ben kiadta a „Szigeti veszedelem” című nemzeti eposzát. Szigetvárhoz is nemzeti alapeszme kapcsolódik, az önfeláldozó hazaszereteté. A szerb narratívához több szempontból is hasonlít, hiszen a néplegendák és a „Szigeti veszedelem” szerint is maga Zrínyi ölte meg a szultánt, amiről persze tudjuk, hogy nem igaz. De míg a szerb nemzeti mítosznak az a fő üzenete, hogy a Nyugat, a keresztény (katolikus) világ magára hagyta az ortodox szerbeket és feláldozta a szerbséget az iszlám világ oltárán, Szigetvárrott a költő Zrínyi szerint az Isten büntette a törökök erejével a bűnös magyarságot. Ha a magyarság azonban jó útra tér és egységes lesz, visszaszerezheti régi hazáját. A magyar kurucos és kommunista pártállami politikai világ a szigetvári üzenetet igyekezett egy, a rigómezeihez hasonló formára igazítani: Zrínyi Miklóst a magyarellenes Habsburgok cserben hagyták és tudatosan veszejtették el. S így a Bécshez lojális Zrínyi Miklósból korai kuruc hőst igyekeztek kreálni. Ez napjainkig jelen van a magyar történelmi gondolkodásban. Így a magyar közgondolkodásban és az irodalmi percepciókban Szigetvár éppúgy a magyarság magára maradásának szimbóluma, mint Rigómező a szerbségnek. Csakhogy az előbbinek valós történelmi alapja nincs és a 18–19. századi magyar–osztrák küzdelem visszavetítése a múltba.

Szimbolikus terek és jellegük

Mind a szerb, mind a magyar nemzeti identitásban jelentős szerepet játszanak a csatahelyek (Rigómező, Szigetvár) és a keresztény hősök tisztelete. Rigómező és a hozzá kapcsolódó események a szerb nemzeti mitológia központi elemeivé váltak. A Jan Assmann (ASSMANN, J. 2013) által használt terminusokat követve azt is mondhatjuk, hogy a csata a szerb nép nemzeti identitását alapvetően formáló alaptörténetté vált¹²⁶.

¹²⁶ Az alaptörténetek – mint például a zsidók számára az exodus – egyik legfontosabb funkciója, hogy az emberek számára tájékozódási pontot jelentenek saját koruk problémáinak az értelmezésében és megoldásában. A szigetvári ostrom is ilyené vált, de nem önállóan, hanem a mohácsi csatával együtt, amelynek jelentőségét a magyar történelemben összekapcsolhatjuk a rigómezeivel. Az, hogy Szigetvárrott meghalt az a Szulejmán, akinek

Mindkét esetben osztott szimbolikus tér jött létre, az egykori csata résztvevőinek külön-külön a csatában elfoglalt földrajzi pozíció szerinti emlékhelyei alakultak ki. Szigetvárott a Zrínyi-kultusz központja a vár. A váron belül, Zrínyi feltételezett halálhelyének közelében, egy szimbolikus fahíd végében áll Somogyi József Zrínyiről készített lovasszobra, mint a koszorúzások helye (31. ábra). A Magyar–Török Barátság Park, amit hosszabb ideig Szulejmán halálhelyének és az ostromsereg politikai központjának tekintettek, szintén emlékezeti rítusok helye, koszorúzási helyszín lett.

A szerbek Rigómezőn keresztény vallási szimbólumokkal hozták létre saját emlékművüket 1953-ban. A Gazimestan elnevezésű emlékhely egy középkori kőtorony formájú épület (Aleksander Deroko alkotása). A közös megemlékezésnek Rigómezőn nincsenek terei. A megemlékezések külön-külön – a szerbeké a Gazimestan emlékműnél, míg a törököké az I. Murad türbénél – zajlanak.

Szigetváron ezzel szemben a Magyar–Török Barátság Parkban közös megemlékezéseket tartanak magyarok, törökök és horvátok Zrínyi és Szulejmán halálának, a vár elestének évfordulóira idején, a szeptember 7-e körüli napokban. A barátság park jellegében, stílusában az építendő törökökhöz kapcsolódó stíluselemek dominálnak¹²⁷, de függetlenül a létesítésének lehetséges indokaitól (alapvetően a szulejmáni sírhely megünnepléséről van itt szó) a park mint megbékélési helyszín működik. Ez az interpretáció terjedt el, az itt zajló megemlékezések a megbékélést és a magyar és török nép közötti barátságot hangsúlyozzák. A két egykori ellenfél monumentális szobra egymás mellett áll, a vár, az összecsapások egykori helye felé néz. Ilyen kísérlet a múltbeli szembenállás aktuálpolitikai kezelésére térségünkben, de Nyugat-Európában is szinte egyedülálló.

A szerb és a magyar megközelítésben a hasonlóságok mellett jelentős különbségek is vannak. A szerb felfogásban az I. Murád türbe 2005-ös felújítása a neo-oszmanizmus térségbeli bizonyítéka, Koszovó és ezen belül a rigómezei csata helyszínének modern kori elvesztése (Koszovó 2008-as függetlenségi nyilatkozata) pedig rettenetes nemzeti tragédia. Ezzel szemben Magyarországon a török kapcsolat megítélése sokkal ellentmondásosabb. A magyar–török viszony a 18. század elejétől egyre pozitívabbra vált, baráti és együttműködő lett. A három évszázados háborús periódust három évszázad együttműködése váltotta fel, amelynek során magyarok és törökök többször is katonai szövetségre léptek egymással, sőt, ma is ugyanazon katonai szövetség tagjai. Ennek ellenére Magyarországon az 1526-os mohácsi csatavesztés megítélése részben hasonló, mint a szerb történelemben az 1389-es rigómezei. Időről időre ezért a szulejmáni kor, vagy általánosabban a török hódoltság kora viták kereszttüzebe kerül, ami kiterjed a szigetvári csatahely egyes elemeire is.

a nevéhez kötődik a tragikus következményű mohácsi vereség, a szigetvári vizsgálati helyünket és annak történetét hozzákapcsolja az említett alapvető szerepű alaptörténethez.

¹²⁷ A Magyar–Török Barátság Park Szigetváron meglepő magyar társadalmi támogatottsággal jött létre. A város ezt a budapesti kormányzati szándék megkerülésével, a budapesti Török Nagykövetséggel együttműködve hozta létre és adta az emlékpark területét 99 évre át a török államnak. Az alapításakor csak egyetlen tiltakozó akcióra került sor. A Kéri Edit által szervezett tüntetésre egy 30-40 fős budapesti csoport érkezett a parkhoz egyetlen autóbusszal. A helybeliek nem támogatták az akciót, ellenben a létesítés időszakában nagy számban látogattak ki a parkba, ahogy Horváth László szigetvári török tiszteletbeli konzul, aki tevékenyen közreműködött a létesítésben, ezt elmondta (ex verbis HORVÁTH L. 2016). A magyar–török megbékélésnek komoly helyi támogatottsága alakult ki. Szigetvár Szulejmán szultán szülőhelyével, Trabzonnal alakított ki testvérvárosi kapcsolatot.

31. ábra: A Somogyi-féle Zrínyi-lovasszobor a várban
Fotó: Mánfai György

Az emlékhelyek jelentősége politikai eseményekben

Rigómező modern kori szerepe, hogy a 20. század elején összekapcsolódott az első világháború kitörésével¹²⁸, majd a század végén Jugoszlávia Milošević nevéhez kötődő felbomlásával, az albánok és bosnyákok ellen elkövetett genocídiumokkal, Koszovó Szerbiától való elszakadásával. A Gazimestan emlékműnél Milošević által hatalmas tömeg előtt elmondott beszéd a csata 600 éves évfordulóján (1989. június 28.) az általános vélekedések szerint lehetséges, hogy a szimbolikus kezdete, de bizonyosan egy fontos mérőköve lehetett Jugoszlávia széthullásának.

A török oldalon is feljegyezték legalább egy fontos emlékezetpolitikai aktust, amikor V. Mehmed szultán 1911-ben meglátogatta I. Murád rigómezei türbáját és ott istentiszteletet vett

¹²⁸ Az osztrák–magyar kormányzat rendkívül szerencsétlen módon időzítette Ferenc Ferdinánd trónörökös szarajevói látogatását éppen 1914. június 28-ra, a rigómezei csata évfordulójára. Különösen nagy hangsúlyt adott a csatáról való akkori megemlékezésnek, hogy az első volt azóta, hogy a szerbek visszafoglalták Koszovót (CLARK, C. 2015). A középkori szerb állam megszűnését szimbolizáló csatahely így a modern szerb nemzetállam létrehozásának jelképévé vált. Az osztrák főherceg látogatásának időzítését a szerb nacionalisták provokációként élték meg. A rigómezei csatához kapcsolódó egyik legenda szerint Miloš Obilić az ütközet napján beszökött a törökök táborába, és ott elvágta a szultán torkát, majd ezt követően elfogták és lefejezték. A szerb nacionalisták Obilić tettében követendő példát láttak. Gavriló Princip például kívülről megtanulta az egyik róla szóló költeményt (CLARK, C. 2015). A *Szigeti veszedelem* szintén úgy állítja be Szulejmán halálát, mintha a szultán Zrínyi kezétől esett volna el. Viszont nagy különbséget jelent, hogy erre az eseményre az eposzban egy szabályos ütközetben került sor.

részt, ezzel is erősítve az Oszmán-ház legitimációját és erősítve a Balkán-háborúk előestéjén a meglátogatott területek birodalomhoz tartozásának érzését. Az erőviszonyokat azonban ez már érdemben nem befolyásolta, a szultán balkáni körútja egészében hatástalan maradt (FODOR P. – PAP N. 2016).

Így a murádi emlékhely, valamint I. Murád és a rigómezei szerb csatavesztés emlékezete nem annyira a balkáni turkofil vagy iszlámista érzelmek fellángolásának, hanem ellenkezőleg, a szerb nacionalizmus pusztító hatású felkorbácsolásának lett a helye és indoka a 20. században. Szigetvár ilyen kiemelt szerepet sohasem kapott, de nem lebecsülendők azok az emlékezeti, emlékezetpolitikai aktusok, amelyek a várostrom, illetve a vár keresztény visszafoglalása évfordulóin megestek.

A vár visszafoglalásának 100. évfordulóján, 1788/89-ben a Szent Rókus templomban (az egykori Ali pasa dzsámi kupolájában) festette meg Dorfmeister István Szigetvár kitüntetett eseményeit II. József megbízásából, hogy az uralkodóház meggyengült legitimációját megerősítse, emlékeztetve a magyarokat az ország felszabadításában szerzett Habsburg érdemekre (éppen a Habsburgoknak az oszmánok ellen vívott háborúja idején). Maga az uralkodó is meglátogatta Szigetvárt a százéves évforduló alkalmából.

Vörösmarty Mihály 1822-ben írta meg Szigetvár című versét, amivel Zrínyi emlékét a magyar nemzeti gondolkodásba visszahelyezte. Tíz évvel később (1833-ban) pedig megkezdődött a szeptemberi Zrínyi-napok megemlékezés-sorozata, amely máig tart. A magyar városok közül itt alakult ki először az a lokálpatriotizmus, amely immár majdnem kétszáz éve ápolja tudatosan az ősök emlékét. A 400 éves megemlékezések fényes külsőségek között történt megszervezése (1966) hozzájárult a Kádár-rendszer nemzeti legitimációjának megerősítéséhez. Ekkor szintén magas rangú állami vezetők látogatták meg a települést, amit városi rangra is emeltek a jeles alkalomból.

A 2016-ban esedékes 450 éves megemlékezések előkészítése körül kialakult viták (mi a tartalma a Zrínyi-hagyománynak, összeegyeztethető-e ez a török barátsággal, el szabad-e fogadni török állami felajánlást a váron belüli örökségvédelmi rekonstrukciós munkálatokhoz, szabad-e a leomlott minaretet visszaépíteni a várban, és hogy általában is milyen legyen az iszlámhoz fűződő magyar viszony?) országos, sőt nemzetközi politikai szintre emelkedtek, és érintik a magyar–török és a magyar–horvát államközi viszonyt is. A 2015-ben kialakult migrációs válság idején a Szigetvár-emlékezet és a Zrínyi-kultusz sajátos módon kapcsolódott össze a kormányzati kommunikációnak az ország megvédésére irányuló kampányával.

A szimbolikus tér viszonya a földrajzi és a történeti valósághoz

A város neve mára szimbólummá vált, a magyarok mellett a horvátok és a törökök is kötődnek Szigetvárhoz, bár minden nemzet más és más okból emlékezik szívesen az itteni eseményekre. A magyarok számára Zrínyi és 2300 katonája hősi halála a 17. századtól kezdve a hazaszeretet iskolapéldájának számított, ahol maroknyi vitéz reménytelen körülmények között dacolt egy idegen birodalom hadseregével. Ennek köszönhetően ma Szigetvár – Varga Szabolcs interpretálásában – a nemzeti függetlenségért vívott heroikus küzdelem szimbolikus helyszíne, a „magyar Spárta” a hazai közgondolkodásban (VARGA SZ. – PAP N. – HANCZ E. – KITANICS M. 2015). A Zrínyi-napok 1833 óta zajló folyamának, valamint Zrínyi Miklós eposzának, a Szigeti veszedelemnek és számos 19–20. századi képzőművészeti alkotásnak köszönhetően a várvédő Zrínyi Miklós ma a legismertebb magyar történelmi személyiségek közé tartozik¹²⁹.

1566 emlékezetében fizikailag és szimbolikusan is elkülönül a „védők tere” az „ostromlók terétől”. Ugyanakkor a szimbolikus terekkel számos ponton hitelességi probléma is

¹²⁹ Ez pedig hozzájárult ahhoz, hogy a magyar országgyűlés 2011-ben a Civitas Invicta kitüntetett címet adományozta a baranyai kisvárosnak.

jelentkezik. Nem ott, nem úgy, nem akkor és nem olyan tartalommal zajlottak az események, amiként a hagyomány azt számon tartja, így a kutatások által feltárt tények és megállapítások rendszeresen ütköznek a hagyományokkal, a társadalmi konszenzussal. Éppen ezért a történeti és a szimbólumvilágot érintő kutatások maguk is részévé válnak a politikai vitáknak, felmerül az alakítás vagy alkalmazkodás kérdése.

A védők tere: A szigetvári vár a helyiek felfogásában Zrínyi Miklós vára, amely a Zrínyi-kultusz gyakorlásának a helye. Az építmény földrajzilag jól definiált, a belváros északi részében, a parkerdő területén található (33. ábra). A vár bástyáit az 1566-os ostrom idején használt elnevezésekkel jelölik meg. A vár belsejében áll az 1920-as években emelt ún. Andrassy kastély. Az emlékezeti aktusok, elsősorban az 1833 óta tartott Zrínyi-napok alkalmával a várat és a belvárost évről évre „belakják”, közösségi szerepét megerősítik. A váron belül, Zrínyi feltételezett halálhelyének közelében, egy szimbolikus fahíd végében áll a már említett Somogyi-féle Zrínyi lovasszobor, a koszorúzások célpontja. A fahíd másik oldalán egy új Zrínyi szobor és emlékmű került elhelyezésre a 2016. szeptemberi megemlékezések alkalmával. A Zrínyi-napok programja alapján a vár etnikailag magyar és horvát tér, felekezetiileg pedig római katolikus. A megemlékezések hangsúlyozzák a nemzeti büszkeséget, a magyar és katolikus identitást, másodlagosan pedig a horvátot. Az emlékezeti rítus fejlődik, adaptálódik a közösség ízléséhez, a korszellemhez. Napjainkban a Zrínyi 1566 rock-musical¹³⁰ játssza a legfontosabb szerepet az események megidőzésében, amelyet szeptember 6-án este, a váron belül, a kitörés helyszínén adnak elő.

A valóságban az eredeti Zrínyi-várat az 1566-os ostrom megsemmisítette, az újjáépített vár oszmán/török építmény, amelynek ugyan a falaiba beépítették a keresztény erődítmény anyagát, de az akkor is elsősorban az oszmán-török várépítészeti kivételes remeke. Az épületegyüttes legfontosabb eleme a központi helyzetű Szulejmán dzsámi, amelyet belefoglaltak az 1920-as években épült kastélyszerű építménybe. Minaretje még a 18. században leomlott, jelenleg egy nyolc méter magas csonka minaret áll a sarkán. A minaret esetleges helyreállításának kérdése 2016-ban országos vitát és jelentős sajtóvisszhangot eredményezett¹³¹.

A szigetvári védők nemzeti vonatkozásaival is vannak identitásproblémák. Sziget neve összeforrt az egykor itt harcoló horvát harcosokéval, így számukra Stančić Marko (Horváth Stancsics Márk) és Nikola Šubić Zrinski (Zrínyi Miklós), valamint az 1566-os ostrom számos horvát származású mártírja hőstetteinek színterét jelenti a város. A horvát köztudatban ezáltal Zrínyi Miklóshoz a hazaszeret és az önfeláldozás képzelete kapcsolódik, hiszen a szigetvári hős alakjában ők is a kérlelhetetlen vitézt, a hódítók elleni harcok hőseit ünneplik. Az ismert nevek alapján a védősereg jelentős része, talán többsége valószínűleg nem magyar, hanem vélhetően horvát nyelvet (kajkav dialektust) beszélt. Ugyanakkor horvát szempontból is ellentmondásos helyzetet teremt, identitáskérdéseket vet fel Zrínyi és embereinek vallási meggyőződése, hiszen a lutheri eszmékkel rokonszenvező főúrként és a horvát nyelvű reformációs irodalom bőkezű támogatójaként a bán nehezen fér bele a mai katolikus horvát ethoszba. Továbbá az sem, hogy 1557-ben miért mondott le horvát báni tisztéről, s miért inkább a Dél-Dunántúl megvédésében jeleskedett, mint Szlavóniában vagy a Zrínyi-birtokokéban. Egy alapvető pontja a diskurzusnak, hogy a vita Zrínyi és emberei nemzeti hovatartozásáról egy később

¹³⁰ A rock-musical által megjelenített események a történeti hűségtől távol állnak, alapvető szerepük az érzelmi azonosulásban van.

¹³¹ L. Simon László 2015. május 11-én kelt levelében, melyet Vass Péter szigetvári polgármesternek írt, mandátumot határoz meg a szigetvári vár rekonstrukciós munkálataival kapcsolatban, és a dokumentum több pontjában is óv a vár török kultuszhegyé alakításától. Lázár János, a Miniszterelnökséget vezető miniszter is fontosnak tartotta nyilatkozni a kérdésben, amikor 2016 elején azt mondta: a városban magyar történelmi emlékhely lesz, Zrínyi Miklósnak fognak emléket állítani, és „nem a török dicsőségnek lesz az európai emlékműve”. A kérdés politikai visszhangjáról áttekintést ad a Heti Válasz 2016. február 11-én megjelent száma, Sümei Noéminak a „Szigetvár ostroma” című írása.

kialakult identitás visszavetítése a múltba, amely kérdésnek abban az időszakban minden bizonnyal nem is volt jelentősége, azt a résztvevők nem is értették volna.

Az ostromlók tere. Nem tudható pontosan, hogy mekkora volt az oszmán sereg¹³², de ismert, hogy a seregtestek hozzávetőlegesen hogyan helyezkedtek el. A források alapján az is ismert, hogy a szultáni tábor (és azon belül a sátor) az ostrom elején és idejének nagy részében két különböző helyen volt felállítva¹³³. Ez nem tette egyszerűvé a szimbolikus terek kijelölését sem.

Az egykori szultáni sátor (az uralkodó halálának és a test időleges eltemetése, valamint a belsőségek végleges eltemetésének vélt helye) az ostromló sereg politikai központja volt, a győzelem és a győzelemért életét áldozó *gázi* szultán hőssé válásának helyszíne. Pontos helye sokáig nem volt egyértelmű, az általam vezetett kutatás azonosította csak. Ugyanakkor több hely is megjelölésre került, melyekhez emlékezeti aktusok kapcsolódnak.

Az elsődlegesnek tekintett helyszín a Magyar–Török Barátság Park, amely orientális megjelenésével és a szultán szimbolikus sírjával (30. ábra) sokkal inkább török emlékműként jött létre, mint közösként. A hely Leandro Anguissola 1689-es térképének „F” helyszíne alapján került kijelölésre, az ún. Török temető helyén, vagy annak közelében, ahol a helyi legendák egyike is számon tartotta egyébként a szultáni halálhelyet. Nem lehetetlen, hogy ez a helyszín az első szultáni táborhely volt, mint azt kutatásaink valószínűsítik. Később költöztették át a Semlékhegyre/Szemlőhegyre az uralkodót és kíséretét.

A park 2016-ban megújult és nagyobb méretben került felavatásra. A megújítás török tervei szerint a magyar–török kapcsolatokat, azok pozitív oldalait bemutató hangsúllyal történt a felújítás. Az egykori keresztény oldal felé tett gesztusként kell értékelni, hogy kiöntötték Zrínyi Miklós monumentális szobrát is bronzból, úgy, ahogyan korábban Szulejmáné is elkészült.

Az eredeti török tervekhez képest a felújítás csak részben valósult meg. A park kialakításában a kétoldali (török–magyar) viszony hangsúlyozása mellett (az egymás mellett kanyargó sötét és világos csíkok a két fél közös történelmét szimbolizálják, továbbá a közös történelem kiemelt eseményei jelennek meg a kihelyezett tablókön) a muszlim historikus szimbolika is megerősödött. A parkrendezésben a ciprusok szerepeltetése (a Szulejmánt megelőzően uralkodó kilenc oszmán szultánt kilenc ciprus, a szimbolikus türbe négy sarkán a négy minaretet jelképező négy ciprus stb.) az oszmán hagyományhoz történő visszanyúlást jelzi. A kertben a ciprusok hangsúlyos szerepeltetése is az iszlám hagyományból fakad, ugyanis ez a fafajta gyakran szerepel a paradicsomi tökéletességet megidéző muszlim kertekben. A park szimbolikus türbéjében a sír átforgatása a felújítás során észak-déli tengelyről kelet-nyugatira szintén a muszlim szokásoknak való megfelelés igényéből fakad. A halottakat arccal Mekka felé temetik, a testet pedig ennek megfelelően arra merőlegesen helyezik el, a szimbolikus sír ennek a szabálynak kíván megfelelni.

A szimbolikus térfoglalás jelentősége a Balkán határainak kijelölésében, a szulejmáni türbe szerepe

A Balkán-félsziget évszázadokon át államföldrajzi, politikai tartalmát tekintve az Oszmán Birodalom európai része volt. A Balkánt sokáig „Európai Törökország” néven emlegették, csak a 19. századi balkáni szabadságküzdelmek révén nyert fokozatosan regionális politikai értelmet az egyébként török kifejezésből (balkán=erdős hegy) eredeztethető nevű térség. Az

¹³² A becslések az ostromló sereg létszámát 50–60 ezer főre teszik, melyből 20–25 ezer esett el az ostrom alatt (ex verbis FODOR P. 2015).

¹³³ Az elmúlt 110 évben a türbe utáni kutatások egyik fő kérdése a szultáni sátor lehetséges helyére/helyeire irányult. Ibrahim Pecsevi oszmán történetíró úgy írta le, hogy a szultán sátra előbb egy vízparton állt, majd később átkerült arra a helyre, ahol a türbéjét felépítették.

egykori birodalom a félszigeten 1352-től a lausanne-i béke megkötéséig (1923) volt nagyhatalomként jelen. Ezt követően Törökországnak már csak egy kis, kelet-trákiai területe maradt a Balkánon.

Ebben az időszakban fokozatosan az iszlám legnagyobb kiterjedésű és leghatalmasabb államává vált, amelynek ideológiája a dzsihád, a szent háború volt – gyakran sajátos értelmezésekben –, uralkodója a szultán pedig 1517-től 1924-ig az iszlám szunnita világ kalifájává vált. Európai terjeszkedését csaták és az elfoglalt területeken az oszmán berendezkedés jelezte. Ahol a harcos török iszlám berendezkedett, ott a települések keleti jelleget öltöttek, a betelepült hódítók magukkal hozták kultúrájukat, szokásaikat. A mindennapi életet az iszlám előírásai hatották át. Az iszlám geopolitikai felfogása szerint a világ megoszlik az iszlám földje (*darüislam*), valamint a háború földje (*darülharb*) között. Azok a területek, ahol a muszlimok szerződésben állapodtak meg a hitetlenekkel a kötelező szent háború átmeneti felfüggesztéséről a szerződés földjévé (*darülküfr*) váltak, ahol majd egyszer folytatni kell a harcot. A megépített mecsetek, a dervisek kolostorai, a sajátos megjelenésű temetők és síremlékek (türbék) az iszlám világ területeit és határait is kijelölték egyben. Különösen nagy tisztelet övezte azokat a muszlim harcosokat, akik az iszlám terjesztését *gáziként* (hitharcos) végezték. Sírjaik gyakran váltak a muszlim hívők látogatásainak célpontjaivá, zarándokhellyé.

A türbe fennállásának mintegy 116 évében a komplexumnak a kegyeleti funkciók mellett a fő feladata az arra való emlékeztetés volt, hogy Szulejmán, a gázi szultán, életét adta a terület meghódításáért. Beszédes bizonyíték, hogy az utolsó nagy létszámú „szervezett zarándoklatot” Kara Musztafa nagyvezír végezte Turbékon 1683-ban, amikor 4000 lovassal látogatott el a szultán sírjához, hogy Bécs ostromára¹³⁴ indulva serege eltökéltségét megerősítse (TAKÁTS S. 1927).

Az Oszmán Birodalom sokáig táguló határai mentén az iszlám hit terjesztését végző *gázik* síremlékeinek sorát találhatjuk. Ezek arra emlékeztették a muszlim hívőket, hogy mily áldozatok árán került a *darüislam* területére az adott térség. Nicolas Vatin tanulmányában már felhívta a figyelmet arra, hogy a szigetvári szultáni türbe létesítésének indoka a birodalmi terjeszkedés térségbeli megszilárdítása volt (VATIN, N. 2005). A mellékelt térkép (32. ábra) a magyar hódoltsági területen a darüislam kiterjedésének szimbolikus helyeit mutatja.

Szigetvár ekkoriban, a 16–17. században az északra kiterjedt Balkán civilizációs határvidékén, az iszlám és a kereszténység ütközőzónájában helyezkedett el. Magyarország mint a „kereszténység védőbástyája” koncepcióval szemben megjelent az „iszlám védőbástyája” elképzelés is. Ez a „bástya” a középkor legnagyobb részében Bosznia volt. Szigetvár ennek a boszniai világnak a szimbolikus és valóságos északi kiterjesztése lett, boszniai dervisekkel és muszlim bosnyák katonákkal¹³⁵.

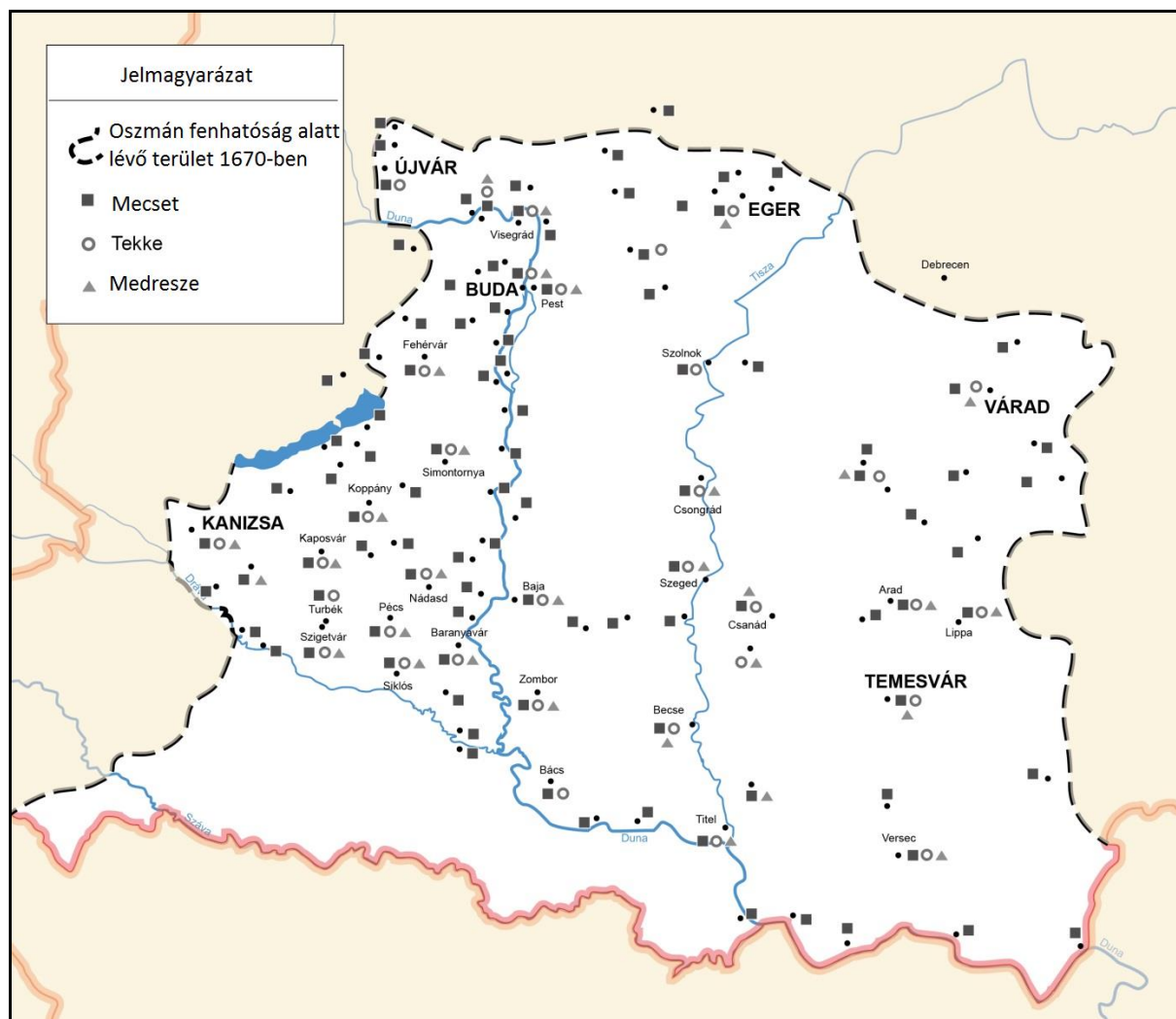
A kereszténység és az iszlám védelmezői álltak itt egymással szemben (a keresztény lovag, a *defendor fidei* állt szemben a *gázival*, azaz a muszlim hitharcossal). Esetünkben a gázi szultán, a kalifa, minden muszlimok elismert vezetője: Szulejmán. A vele szemben álló keresztény lovag, a hit védelmezője: Zrínyi Miklós, aki elsősorban a világtörténelmi jelentőségű ellenfele révén válhatott kiemelkedő szerepű és európai léptékű hőssé.

A hely magyar szemléletében a törökkel szemben kiépített többlépcsős végvári rendszer és annak várkapitányai (Zrínyi Miklós, Szigetvár védelmezője – 1566, Dobó István, egri várkapitány – 1552, Jurisics Miklós, Kőszeg védője – 1532) játszottak kiemelt szerepet. A magyar történeti identitásba mélyen beivódott ez a végvári szerep, „a tőlünk délre és keletre

¹³⁴ Kara Musztafa szigetvári látogatása túlmutathatott a „turista érdeklődésen”, hiszen 1683 előtt utoljára Szulejmán szultán tett kísérletet Bécs elfoglalására.

¹³⁵ Ismert, hogy az első türbedár a szarajevói Gázi Hüszrev komplexum derviskolostorának sejkje volt. A Mostarban született Ali Dede Bosnevi jelentős gondolkodónak és írónak számított saját korában, akinek a munkáit még napjainkban is meg lehet találni a nagyobb muszlim könyvtárakban.

már nem Európa húzódik”-szemlélet. A ma többséginek tekinthető magyar történeti narratíva szerint a káosz, a magyarság ellen irányuló fenyegetés, az iszlám veszély stb. (kiterjesztett értelemben a Balkán) ott kezdődik, ahol a magyar déli határ, húzódjék akár a Drávánál, akár a Szávánál. Magyarország önmagát végvárnak tekinti, a kereszténység védőbástyájának. Olyan ország, amely, bár manapság szekularizált állam és lakói rohamosan elidegenednek a vallás gyakorlásától és ezzel együtt a történelmi keresztény egyházaktól, ugyanakkor ezzel együtt még ápolja a Regnum Marianum erős gyökerű, szekularizálódó hagyományvilágát is.

32. ábra: Szakrális helyek a magyar hódoltsági területeken

Szerkesztette: Pap Norbert, Sudár Balázs ábrájának felhasználásával Grafika: Léphaft Áron

Forrás: PAP N. et al. 2014

V. 4. A szigetvári emlékhelyek gazdasági jelentősége

A magyar megközelítésben nem lehet figyelmen kívül hagyni a helyi és regionális gazdasági érdekeket sem. Szigetvár annak a Baranya megyének a városa, amely számos tekintetben az ország legszegényebb, hosszabb ideje gazdasági depressziótól szenvedő térsége. Szigetvár még ezen belül is a szegényebb nyugati térfélen fekszik, annak központja¹³⁶. Pécs, a megye székhelye hosszabb ideje a turizmus fejlesztésében látja az egyik fő kitörési pontot a város

¹³⁶ A szigetvári kistérség egyike a 174 magyar kistérségből leghátrányosabb helyzetűnek minősített 33 egyikének.

gazdasága számára, de a látogatók száma évről évre csökken. A város és a megye vezetői a szulejmáni sírhely attraktivitásában a tágabb térségi gazdaság és a kulturális turizmus megerősítésének egyik lehetőségét látják. Ugyanakkor ez csak egy távoli perspektíva, mert a szükséges beruházások a vonzerő fejlesztésébe, a megközelíthetőség javításába igen nagy anyagi ráfordítást követelnek. Ennek forrása egyelőre még nem látszik, illetve a magyar és török kormány közötti megállapodás függvénye¹³⁷.

A szigetvári vár látogatottsága messze elmarad a hely jelentőségéből adódó lehetőségektől. A vár turisztikai fejlesztési tervét megalapozó megvalósíthatósági tanulmány (KITANICS M. – PAP N. 2012) elemzése szerint nagy fejlesztési potenciál van a várban és az oszmán kori műemlékekben¹³⁸. Ennek alapján a vár turisztikai fejlesztése jelentős lehetőségeket hordoz magában. Ennek alapjait a DDOP keretében, a Civitas Invicta pályázat egymillió eurós kerete alapozta meg. Turisztikai fogadóépület, a kastélyépület műszaki állapotának fejlesztése és interaktív kiállítás készült belőle, amelyet 2015. szeptember 4-én adtak át. A TIKÁ finanszírozásában 70 000 eurós költségvetéssel az egyedülálló oszmán kori lakóépület, a Török ház 2013 szeptemberében került felavatásra. A további fejlesztéseket a Nemzeti Várprogram forrásai¹³⁹ és a TIKÁ által vállalt két millió eurós kötelezettségvállalás¹⁴⁰, a Szulejmán dzsámi fejlesztésére ígért forrás teheti lehetővé.

A szulejmáni türbe feltárása, a műemléki helyreállítás és a bemutatást lehetővé tevő beruházásokat követően szintén jelentős kulturális turisztikai vonzerő születhet. A Közép-Európában egyedülálló szultáni síremlék vonzerejét meglehetősen nehéz megbecsülni. Párhuzamot egyedül a koszovói I. Murad türbe képezhet. Koszovóban nem áll rendelkezésre megfelelő látogatóstatisztika, de a 2015. októberi kutatóúton¹⁴¹ a komplexum vezetője azt a tájékoztatást adta, hogy évről évre mintegy 20 ezer külföldi látogató keresi fel a Prištinától északra, mintegy 20 km-re fekvő objektumot. Mivel Koszovó nem egy kimondott turistacélpont, a turisztikai infrastruktúra fejletlen, marketing nincs, a kitáblázás erősen hiányos, ezért ezt a 20 ezer fős létszámot, amelynek a múzeumigazgató a 80%-át becsülte török állampolgárnak, relatíve magasnak és a nagy attraktivitás bizonyítékának tartjuk.

A szigetvári vár és más, itt található hódoltsági emlékhelyek jelentős vonzerővel bírnak, amely befolyásolja a helyi társadalomnak az emlékezethez, az emlékezetpolitikához kötődő viszonyát is. A helyi társadalom a jövőjének jobbra fordulását várja a 450 éve történt események emlékeinek ápolásától. A szigetvári vizsgálati területen 50 fő megkeresésére és félstrukturált interjúval való megkérdezésére került sor 2016 júliusában¹⁴². A felvett interjúk

¹³⁷ A budapesti Gül Baba türbe magyar–török közös forrásból történt felújítására és fejlesztésére a két kormányfő 2014. február 14-én írt alá megállapodást, amelynek értelmében a munkák finanszírozására 2,5 milliárd forint keretet biztosítanak. A turbéki fejlesztések vonatkozásában ez a típusú fejlesztési modell tűnik követhetőnek.

¹³⁸ A vár látogatottsága a baranyai várakkal és az ország kiemelkedő váraival összevetve csekély. A 2010-es 6000-hez képest 2015-re 18 ezerre emelkedett a látogatószám, de mindez eltörpül a siklósi és az egri látogatottsági adatokhoz képest. A siklósi várban 2012-ben 66 ezren, a 2015-ös adatok szerint 71 ezren látogattak el. Egerben 2010-ben 230 ezer, míg 2015-ben 243 ezer látogató érkezett. A hely történelmi jelentősége Szigetvárt egy nagyságrenddel magasabb látogatószámra predesztinálja.

¹³⁹ A Nemzeti Várprogram keretében mintegy 1,3 milliárd forintos fejlesztésre kerülhet sor Szigetváron az elkövetkező két évben (2016–2017), mely részben ásatásokat, részben pedig renoválást jelenthet. Az 1483/2015. (VII. 21.) Korm. határozat rendelkezett 31 helyszínről, köztük Szigetvárnak a programban való szerepeltetéséről.

¹⁴⁰ Szigetvár város önkormányzata és a török miniszterelnökséghez tartozó TIKÁ közötti megállapodás a várbeli felújítási munkálatokra, döntően a Szulejmán dzsámi renoválására kettő millió euró keretet biztosít. A megállapodást Kolovics János polgármester és a TIKÁ elnöke, Serdar Cam írta alá 2012 novemberében Ankarában.

¹⁴¹ Az NKIFH 116270: "Szigetvár és Turbék politikai, katonai és szakrális szerepe az oszmán–Habsburg nagyhatalmi vetélkedésben és a magyarországi török berendezkedésben – tények és emlékezet" kutatóprojekt keretében, 2015. október elején Fodor Pál, Pap Norbert, Hóvári János és Kitanics Máté vett részt a Koszovóra és Bosznia-Hercegovinára kiterjedő kutatóúton.

¹⁴² A mintavételezési eljárás során nem a statisztikai értelemben vett reprezentativitásra törekedtünk, hanem szem előtt tartottuk a kor, nem és iskolai végzettség szerinti legnagyobb differenciáltságot és a magas

alapján a mintába került megkérdezettek a turizmus fejlesztésében látják azt a lehetőséget, amely hatalmas lökést adhat a településüknek. Szigetvár az új feltárással olyan attrakcióval rendelkezhet, mely a világon egyedülálló. A turizmus várható pozitív hozadékait kivétel nélkül mindenki várja, Szulejmán megítélése a helyiek körében pozitív, az itt élők majdnem kivétel nélkül egyértelműen szerencsének, sikernek könyvelik el, hogy megtalálták sírhelyét.

Összegzés

A 2013–2016 között folytatott turbéki kutatások révén sikerült azonosítani I. Szulejmán szultán halálhelyét, ahol testét ideiglenesen eltemették, és ahol elképzelhető, hogy belső szerveit is véglegesen elhelyezték. A hely fölé emelt mauzóleum köré egy összetett jellegű zárandoktelepülés épült ki.

Szulejmán személye ma is politikai legitimáció forrása Törökországban, ezért a lelőhely és az emlékhely létesítésének kérdése kitüntetett állami és közfigyelmet kap mind magyar, mind török részről. A török kormány felvállalta az emlékhely helyreállításával kapcsolatos kutatás finanszírozását és a munkálatokat török állami oldalról a Miniszterelnökség keretében, a TIKA szervezetében kezdték el koordinálni. A magyarországi munkálatokat a balkáni főosztály felügyelte, olyan célok és módszerek alapján, amit korábban a Balkánon alakítottak ki. A szervezet a török regionális hatalmi célok és tervek szerint működik, a török soft power növelésének céljával, a beavatkozások során alkalmazott megközelítések, technikák és szimbólumrendszer megfelel a török regionális hatalmi törekvéseknek.

A városban és környékén a muszlim–keresztény, török–magyar szimbolikus térfoglalási aktusok számos lenyomatával találkozhatunk. A szigetvári–rigómezei csatahelyeket illető összehasonlítás alapján megállapítottuk, hogy nagy érzelmi, illetve mozgósító erővel rendelkező emlékhelyről van szó, amelynek a múltjában jelentős szimbolikus történelmi eseményekkel, a jövőt illetően pedig még komoly érzelmi és politikai következményekkel számolhatunk. Szimbolikus, mozgósító erővel bíró helyről van szó, mely a magyar, a török, a horvát, de potenciálisan még más népek (bosnyákok, osztrákok) életében is hatóerővel bír.

Turbék városka nem csak „török” település volt, mivel jelentős keresztény (horvát és magyar ajkú) lakossága is volt a muszlimokon kívül, így az közös örökség. Vélhető, hogy a muszlim lakosság döntően boszniai eredetű és kötődésű lehetett. A helyi keresztényeknek (déli szlávok és magyarok) katolikus papjaik voltak. A település nem csak a muszlimoknak, hanem a térségben élő keresztényeknek is egyik központi településévé vált. A Dráva menti horvátok központjaként a turbéki Mariahilfe-kegyhely átvette később ezt a szerepet. A település jellegéből adódóan (vendéglátás, kertészet, borászat) kedvelt települése volt keresztényeknek és muszlimoknak is. A hely történetének nemzetközi interpretálásában jelenleg meghatározó az a török olvasat, miszerint az egy török alapítású városias település volt, mely unikálisan jelképezi a török alkotóerőt, mint a világon az első török alapítású város.

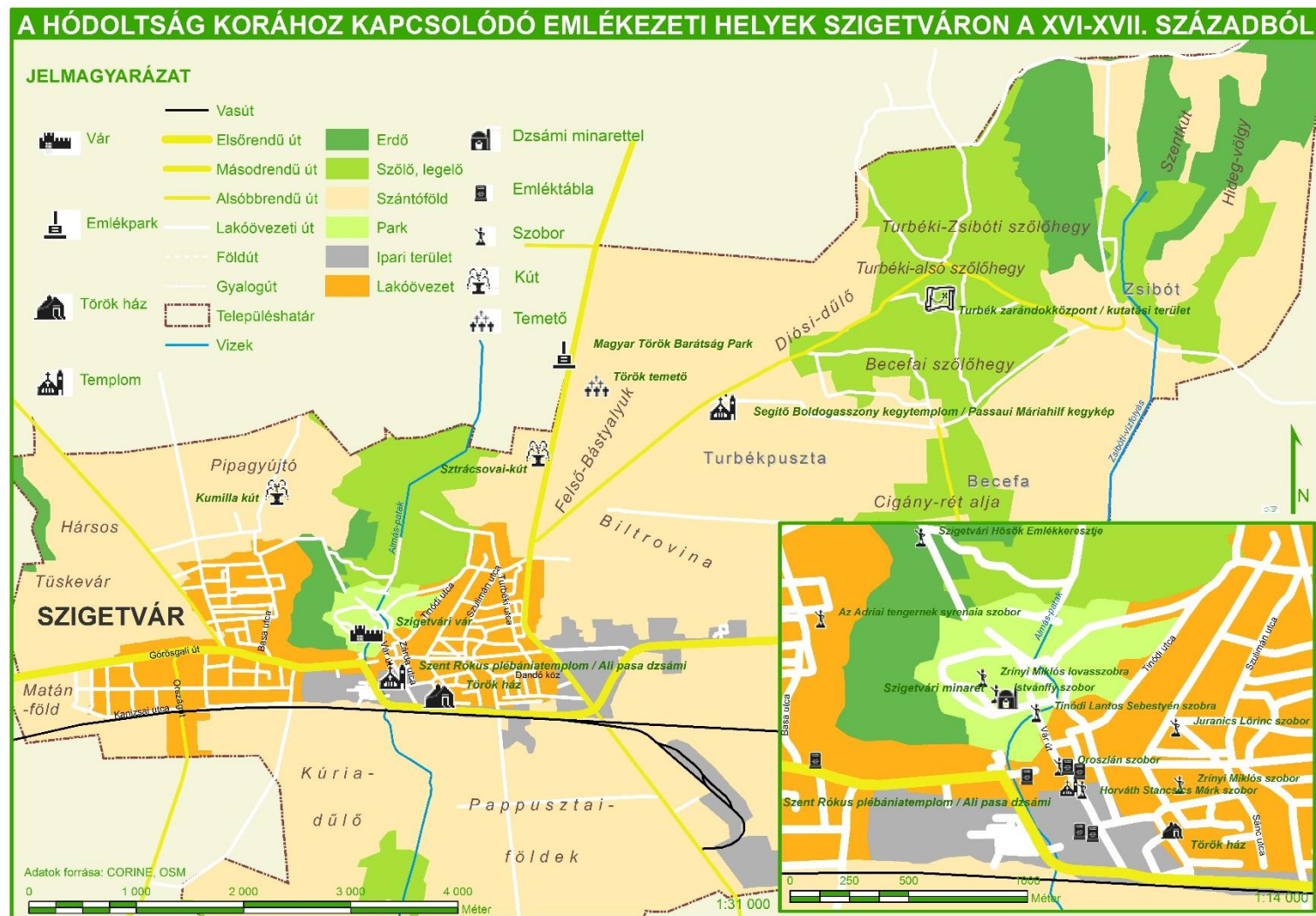
A 16–17. században kiépült zárandokhely egy muszlim szakrális környezetet hozott létre. Azon helyek sorába tartozott, amelyekben a szúfi kultúra meghatározó szerepet játszott. A turbéki Mária-kegyhely később a muszlim szakrális központ ellensúlyozására jött létre, amely a keresztény, katolikus (magyar, német, cigány és horvát) szakrális táj alapjává vált. A kegyhely idővel, alkalmazkodva a megváltozott helyzethez, a 18. század elején a református-katolikus vallási törésvonal mentén fejtette ki hatását. Jelentősége a zselici németek kitelepítésével, a horvátok előrehaladott asszimilációjával fokozatosan csökkent, majd napjainkra majdnem teljesen elenyészett.

megkérdezési arányt. Az interjúk során az általános demográfiai adatok mellett számos kérdéskört érintettünk, melyekben a tulajdoni viszonyokra, látogatási szokásokra, a birtok presztízsére, családi ingatlan portfólióban betöltött szerepére, fejlesztési gondolatokra, az ásatáshoz való viszonyukra, elvándorlási hajlandóságra, a várható kereslet összetételére, az ásatásról, kutatásról szerzett információkra, általános elvárásokra, kívánságokra és végül a személy, Szulejmán szultán megítélésére kérdeztünk rá (PAP N. 2016).

Turbék tanulmányozása hozzásegíthet bennünket a balkáni határok felfogásának megértéséhez is. Az Oszmán Birodalom elitje feladatának, ideológiai küldetésének tekintette a *darüislam*, az iszlám világának kiterjesztését. Ugyanígy, a keresztény hatalmak a keresztény Európa védelmezőiként emeltek végvárat. Az egykori harcok emléke beépült a nemzeti identitásokba. A szigetvári emlékezeti helyek vizsgálata tanulsággal jár a szimbolikus helyek geopolitikai jelentőségével kapcsolatban is. Az emlék- és emlékezeti helyek direkt és közvetlen szerepet is betöltenek a térség politikai életében.

A feltárt objektumok és a település olyan történeti narratívák bemutatását teszik lehetővé, amelyek a közép-európai és a balkáni térség népeinek kapcsolatait, küzdelmeit és együttműködését mutatják be. Turbék a civilizációs szembenállás és az interkonfesszionális párbeszéd nemzetközi jelentőségű helyeként is lehetőségeket hordoz. Az ostromhely és a szultáni halálhely egyaránt kiemelkedő attraktivitása helyi és regionális gazdasági érdekeket is érinthet. Kulturális turisztikai kiaknázásuk Magyarország egyik legszegényebb, leghátrányosabb helyzetű kistérsége és a térség regionális központja, Pécs életlehetőségeit kedvezően befolyásolhatja, ami egyben azt is jelenti, hogy a helyi, a regionális és az országos érdekek, valamint a kérdés nemzeti és helyi percepciója között jelentős feszültségek jelenhetnek meg.

.

33. ábra: Az emlékhelyek elhelyezkedése Szigetváron
Szerkesztette: Pap Norbert, Grafika: Simon Bertalan

Konklúziók

A Balkán napjaink magyar geopolitikai gondolkodásában olyan hely, amely Magyarország déli szomszédságában fekszik és elsősorban civilizációsan különböző, időszakonként rá fenyegetést jelentő államok és népek által lakott térség. A magyar történelemben a félsziget jellemzően inkább baljós szerepet töltött be, amely számos háborúnak vagy különböző erőszakcselekményeknek volt a helye. A térség politikai percepciójában ez vált uralkodóvá. Ezt a képzetet erősíti a térségbeli magyar emlékezet, továbbá a magyar társadalom kognitív térképén is megjelenik a térség egyes államainak megítélésében.

Ha mélyebbre fúrunk, akkor megállapíthatjuk, hogy többről van szó, mint egy időnként ellenségessé váló szomszédságról. A térségben lezajlott magyar vonatkozású események számos emlékhelyet eredményeztek. Ezek többféle kategóriába sorolhatók, részben kulturálisak, de jelentős számban katonai jellegűek, vagy részben ilyen hátterűek. Az összes emlékhely legjelentősebb hányada török jellegű, vagy olyan eseményekhez kötődik, amelyeknek legalább részben török vonatkozása is van. Ha az emlékhelyek közül kiválasztjuk a legjelentősebb, leginkább ismert és legnagyobb hatást elérőket, akkor a középkori, vagy későbbi időszakból származó, török vonatkozású helyek tűnnek ki számunkra (Nikápoly, Várna, Rigómező, Nándorfehérvár stb). Úgy tűnik, hogy a török szomszédság emlékezete döntő szerepet játszott a Balkán magyar élményében. Az oszmán terjeszkedéshez kötődő, a magyarság számára többnyire negatív kimenetelű események egyben alapvetően formálták a magyar identitást is.

A Balkán felfogását nem csak minőségében, de földrajzi kiterjedésében is befolyásolták a fent említett események. A Balkán és a Balkán-félsziget nem feleltethetők meg teljesen egymásnak. A térség „puha” északi „határa” nem természeti földrajzi kérdés, hanem az identitásé. A számos kutatói, irodalmi vagy politikai törekvés, hogy lehatárolják a térséget, nem erősítették meg a térség földrajzi kereteit, inkább relativizálták azokat. A Balkán magyar felfogása nem egy világos határú földrajzi egységet eredményezett, hanem azt, hogy a Balkán a mindenkorai magyar államtértől (azaz a határoktól) délre fekvő térségeket jelenti, akár a Szávánál, akár a Drávánál húzódnak azok. A döntően középkori, törökellenes harcok nyomán a magyarság magát európai peremhelyzetben látja és láttatja. A „végvár”, a „végvári kapitány” és az „Európa védőbástya”, „az európai határok védelme” fogalmak olyan metaforák, amelyek sok évszázad elteltével is hatást váltanak ki a magyar geopolitikai gondolkodásban és a balkáni térségben megjelenő civilizációs szembenállás rendszerébe illeszkednek. A magyar déli határ felfogásában időnként megerősödik annak védelmi funkciója, de a Balkán fogalmával való szorosabb összekapcsoltsága is.

A Balkán sem felfogásában, sem a reálszférában nem homogén terület a magyarság számára. Az emlékezet, az intézményi és a gazdasági kapcsolatok differenciálják ezt a térséget. A történelmi barátságok és az ellenségségek, a közoktatás és az elmúlt évtizedek tömeges turisztikai élménye, a popkultúra hatása „jó” és „rossz” helyeket képezett a félszigeten. A baljós hangzású és jellemzően inkább negatív megítélésű félsziget képe ezek hatására differenciálódott. A „mediterrán” és a „balkáni” arculatú térségek eltérő érzéseket keltenek és társadalmi ítéleteket eredményeznek, amelyek a mental map-es vizsgálatokban meg is jelennek. Ugyanakkor ez a különbségtétel meglehetősen modern jelenség, kérdéses, hogy mennyire lesz tartós? A magyar társadalom térségi ismeretei ugyanis felszínesek, a Balkán képét a sztereotípiák uralják.

A térségről alkotott mély tudás egyre szűkebb körben áll rendelkezésre Magyarországon. Azok a nemzeti kisebbségek, amelyek kapcsolati szerepűek lehetnek, rendelkeznek azzal az iskolarendszerrel, amelyek elméletileg reprodukálni tudják néhány relációban a térségi nyelv- és kultúraismeretet. Az elmúlt két évtizedben a határon túlról való magyar bevándorlás a nyelvtudásban és térségismeretben bővülést eredményezett, ami valószínűleg csak átmeneti

jelenség. Kérdéses viszont a hosszú távú utánpótlás, mert azt az asszimilációs folyamatok és a migrációs irányok megváltozása fenyegetik. A tudományos kutatásban és a felsőoktatásban a 19. századi kiemelkedő eredményeket követően nem sikerült nemzetközi mércével is folyamatosan magas színvonalat és elismertséget fenntartani.

A Balkánt a kérdés szakértői a külföldön megjelenő magyar nemzeti érdekeltség elsődleges terepének, a Kárpát-Balkán térség részének tekintik. A magyar kapcsolati helyek jelentős része ezért gazdasági érdekeltségek, katonai jelenlét és a diplomáciai aktivitás függvényében alakultak ki. A dolgozat elkészítése során empirikus módszerekkel vizsgáltam a kapcsolatrendszernek ezeket a kemény elemeit. Összességében Magyarország a közepes gazdasági jelentőségű államok közé tartozik a térségbeli tőkepiacokon. Főként Horvátország, Szerbia, Macedónia és Montenegró a legfontosabb magyar beruházási célterületek a térségben. A turisztikai aktivitás felértékelte az attraktív tengerpartokkal rendelkező államokat (Bulgária, Görögország, Horvátország, Montenegró), amely Horvátország esetében meg is erősítette az ottani magyar emlékhelyek ismertségét. Az Adria így egy kicsit újból „magyar tenger” is lehetett, az Isztambulba irányuló turizmus pedig megerősítette az évszázadok során egyre távolabb került török világ élményét a magyar társadalomban.

A balkáni magyar kapcsolatok kitüntetett helyei mindazonáltal a városok, főként pedig a fővárosok, korunk gazdasági és politikai törekvéseinek lenyomatai. Itt található a nagykövetségek, a gyarapodó számú kulturális intézetek és a magyar gazdasági szereplők helyi szervező központjai. A településhálózat más elemei közül egyes fontos, közvetítő szerepű, közlekedési szempontból fontos helyek érdemesek említésre (Constanta, Isztambul, Thesszaloniki, Fiume stb). Az emlékezetet hordozó, szimbolikus helyek egy része a településhierarchia alacsonyabb szintjén áll. A magyar déli határ túlsó oldalán élő magyar közösségeket egyszerre tekinthetjük a magyar nemzet legitim részeinek, melyeknek a magyar nemzeti reintegrációja fontos kérdés, ugyanakkor a Balkánra került kapcsolati helyeknek is, ahol a magyar jelleg a településhierarchia alján, a falusias térségekben erőteljes, de a közösségi intézmények egyes városias helyeken jelennek meg (Vajdaság, Baranya-háromszög, Muravidék).

A dolgozat szigetvári esettanulmánya számos tanulságot hordoz. A civilizációs kapcsolati és egyben ütközőtérségben (a Balkánon) mind a muszlim, mind a nyugati keresztény felfogásra és térfoglalási gyakorlatra alapvető példát kínál a múltja és a jelene is. Az emlékezeti, szimbolikus terek feltárása, használata révén beépült a magyar nemzeti identitásba és fontos szerepe van a törökben, de megjelenik a horvát és a bosnyák történeti gondolkodásban is. Így egy Magyarországon a Balkánnal kapcsolatosan egyedülálló szerepű és jelentőségű emlékhelyként és egyben nagy hatású kapcsolati térként tekinthetünk rá. Segít számunkra értelmezni a balkáni határok felfogását, a magyar és a török nemzeti identitásokat és az ezek közötti kapcsolatokat is. Megbékélési helyszíneként szinte egyedülálló modellt kínál a nemzeti kapcsolatok térségbeli, részben tudatos alakítására. A helyi társadalom percepciójában a múlthoz kötődő (az identitást formáló) megfontolások keverednek a modern idők gazdasági szempontjaival és érdekeltségeivel.

A 2013–2016 között folytatott szigetvári-turbéki kutatásoknak számos, többféle földrajzi dimenzióban és szakterületen is értelmezhető eredménye lett. Sikerült azonosítani I. Szulejmán szultán halálhelyét, ahol testét ideiglenes eltemették, és ahol elképzelhető, hogy belső szerveit is véglegesen elhelyezték. Az egykor itt épült mauzóleum köré egy összetett jellegű zarándoktelepülés épült ki a 16–17. században. A vizsgálatok során kirajzolódott az egykori település képe, szerkezete és jellege, szakrális és politikai jelentősége. A levonható tanulságok hosszabb távon is érintik a Balkán többféle civilizációs aspektusainak és a magyar–török viszonynak is a megértését.

Törvényhozó Szulejmán személye ma is politikai legitimáció forrása Törökországban, ezért a lelőhely és az emlékhely létesítésének kérdése kitüntetett állami és társadalmi figyelmet kap magyar, de török részről is.

A szigetvári és a rigómezei csatahelyeket illető összehasonlítás alapján megállapítottuk, hogy nagy szimbolikus, politikai mozgósító erővel rendelkező emlékhelyekről van szó, melyeknek a múltjában is jelentős eseményekkel számolhatunk, a jövőt illetően pedig még komoly, érzelmi és politikai hatásai lehetnek. Szimbolikus, mozgósító erővel bíró helyről van szó, mely a magyar, a török, a horvát, de potenciálisan még más népek (bosnyákok, osztrákok) életében is hatóerővel bír, illetve bírhat.

Turbék városka nem csak „török” település volt, mivel jelentős keresztény (horvát és magyar nyelvű) lakossága is volt a muszlimokon kívül, így az közös örökség. Vélhető, hogy a muszlim lakosság döntően boszniai eredetű és kötődésű lehetett. A források szerint a helyi keresztényeknek (déli szlávok és magyarok) katolikus papjaik voltak. A település így nem csak a muszlimoknak, hanem a térségben élő keresztényeknek is egyik központi településévé vált. A Dráva menti horvátok egyik központjaként a turbéki Máriahilfe-kegyhely átvette később ezt a szerepet. A település jellegéből adódóan (vendéglátás, kertészet, borászat) kedvelt települése volt keresztényeknek és muszlimoknak is.

A 16–17. században kiépült zárándokhely egy muszlim szakrális tájat eredményezett. Azon helyek sorába tartozott, amelyekben a szúfi kultúra meghatározó szerepet játszhatott. A turbéki Mária-kultusz később a muszlim térnyerés szimbolikus ellensúlyozására jött létre, mely a keresztény, katolikus (német és horvát) szakrális táj alapjává vált. A kegyhely idővel, alkalmazkodva a megváltozott helyzethez a református–katolikus vallási törésvonal mentén fejtette ki hatását. Jelentősége a zselici németek kitelepítésével, a horvátok előrehaladott asszimilációjával fokozatosan csökkent, majd napjainkra majdnem teljesen elenyészett.

Turbék tanulmányozása hozzásegíthetett bennünket a balkáni geopolitikai terek és a határok felfogásának megértéséhez is. Az Oszmán Birodalom feladatának, ideológiai küldetésének tekintette a darülszlám, az iszlám világának kiterjesztését. Ugyanígy, a keresztény hatalmak a keresztény Európa védelmezőiként emeltek végvárakat. Az egykori harcok emléke beépült a nemzeti identitásokba. A szigetvári emlékhelyek vizsgálata tanulsággal jár a szimbolikus helyek geopolitikai jelentőségével kapcsolatban is. Az emlék- és emlékezeti helyek direkt és közvetlen szerepet is betöltenek a térség politikai életében.

A feltárt objektumok és a település olyan történeti narratívák bemutatását teszik lehetővé, amelyek a közép-európai és a balkáni térség népeinek kapcsolatait, küzdelmeit és együttműködését értelmezik. Turbék a civilizációs szembenállás és az interkonfesszionális párbeszéd nemzetközi jelentőségű helyként is lehetőségeket hordoz. Az ostromhely és a szultáni halálhely egyaránt kiemelkedő attraktivitása helyi és regionális gazdasági érdekeket is érinthet. Kulturális turisztikai kiaknázásuk Magyarország egyik legszegényebb, leghátrányosabb helyzetű kistérségének életlehetőségeit befolyásolhatja kedvezően, ami egyben azt is jelenti, hogy a helyi, a regionális és az országos érdekek, valamint a kérdés és a hely perpciója között jelentős feszültségek jelenhetnek meg.

A Balkánt illető magyar ambíciókat, valamint a külgazdasági és külpolitikai törekvéseket csak egy nagytérségi keretben lehet és célszerű vizsgálni. A magyar érdekek elődleges terepeként is szolgáló Kárpát-Balkán térségben Magyarország az érdekeit csak a térségbeli hatalmi játszmákat alakító nagy- és középhatalmak szempontjainak, érdekeltségeinek és szemléletének figyelembevételével érvényesítheti. A dolgozatnak a félsziget világpolitikában betöltött szerepét érintő és értékelő fejezete számba veszi a magyar geopolitikai gondolkodást erőteljesen érintő orosz, német, olasz, amerikai és különösen a török szempontokat és politikát. Magyarország a nyugati szövetségi rendszer tagjaként érvényesítheti szempontjait. Véleményünk szerint csak az euroatlanti együttműködési keretek kínálnak reális kezelési lehetőséget a magyar balkáni kihívások kezelésére.

A dolgozatnak a Balkán politikai földrajzi viszonyait áttekintő fejezete a magyar szempontok szerint értékelte az államosodás többféle aspektusát és kínált elméleti keretet a „balkanizáció”, a kisállami dezintegráció folyamatának értelmezéséhez. Napjainkban a félsziget az elmúlt három évszázad leginkább fragmentált államrendszerét produkálta, és jelentős instabilitást hordoz. A magyar érdekeket alapvetően befolyásolja a térség stabilitása és ezért fontosnak véljük az államközi kapcsolatok tudatos alakítását, valamint hogy külpolitikánk tudatosan támaszkodjon a dolgozat által vizsgált és feltárt kapcsolati terekben és helyekben rejlő lehetőségekre.

A dolgozat fő tézisei

1. A balkanizáció az a jelenség, amikor egy adott területen az államrendszerben felerősödnek a centrifugális tendenciák és a politikai tér sok/több kis és közepes méretű államra osztódik szét, melyek időnként egymással heves konfliktusokba bonyolódnak. Európán belül a Balkán-félszigeten az Oszmán Birodalom felbomlása során jött létre ilyen – a folyamatnak nevet is adó – kisállami struktúra. Ezek az általam vizsgált időszakban először regionális és helyi gazdasági érdekek mentén szerveződtek meg, majd a 19. század középső harmadától kezdődően egyre inkább a nemzeti ébredések keretében született állami ambíciók kifejeződéseként. Míg a kontinensen más térségekben a nemzeti ambíciók a 20. században általában (kevés kivétellel) konszolidálódtak, addig a Balkánon ezek a folyamatok másként haladtak. A 20. század végére a nemzeti ambíciók és regionális érdekek újból elvezettek önálló állami/politikai entitások kialakulásához. A jelen dolgozatban leírt balkanizálódási modell azt demonstrálja, hogy újabb hatalmi központok megjelenése és fejlődése milyen geopolitikai pulzálást eredményezhet egyes időszakokban. A 21. század elejére a Balkán elérte ismert történelme leginkább fragmentált állapotát. Az államosodás a Balkánon egy sajátos regionális modellt követ, amelynek az általánostól eltérő sajátosságai vannak. Vizsgálataim megállapították, hogy a Hartshorne-modell jelentős korrekciókkal alkalmazható csak a Balkán-félszigeten.
2. A Balkán-félszigetet a magyarság civilizációsan tőle különböző térségnek tekinti, amely az iszlámhoz és az ortodox keresztény világhoz tartozik. A magyarok Balkán képében a civilizációs földrajzi tartalom főként a történelmi emlékhelyekben jelenik meg, amelyek magas arányban háborús vonatkozásúak és főként a törökellenes, muszlimellenes harcok emlékezetét hordozzák. A dolgozat keretében felállított és vizsgált emlékezeti adatbázis révén egy a háborús cselekmények által gyakran sújtott, de helyenként a kulturális teljesítményekkel is jellemezhető övezet képe rajzolódik ki. A háborús tematikán kívüli emlékhelyeknek egyik relációban sincs kiemelkedő szerepe. A középkori vonatkozásúak zömmel a háborús dicsőség, míg a későbbiek a magyarság hősie kudarcainak emlékezeti lenyomatai. A relációkban a török (civilizációsan pedig muszlim) háttér, jelleg vagy kapcsolat túlnyomó szerepű és főként jelentőségű. Az emlékezet és részben az emlékezetpolitika is támogatja azt a meghatározóan inkább negatív képet, amit a magyarok a Balkánról alakítottak ki. Úgy tűnik, hogy a magyar nemzeti identitásnak elidegeníthetetlen részévé vált a Balkánon és az ország területén vívott, elsősorban törökellenes harcok emléke, amely ezeknek az emlékezeti tereknek meghatározó szervező eleme és alapja. A térség, mint politikai táj magyar szempontból karakteres vonásai közé tartoznak a 14–17. századi törökellenes harcok, majd a 18. századtól a magyar-török kooperációval kapcsolatos helyek jelenléte.
3. A Balkán-félsziget egy olyan sajátos tér, amely a magyarságnak az iszlám világgal való kapcsolataiban, időnként a konfliktusaiban döntő szerepet játszott. Az iszlám magyarországi történetében öt korszakot különíthetünk el. A térség a magyarországi iszlám háttereként ezekben az időszakokban változó módon, de fontos szerepet töltött be az intézményi háttér, a hitgyakorlás jellegének alakulásában. A Kárpát-medencébe került muszlim csoportok népességi utánpótlást is több esetben a Balkán-félszigetről nyertek. Nem csak a szélsőséges konfrontáció, hanem mellette a kooperáció esetei is a térségi muszlimokhoz kötődnek. A magyar déli határok jellegében a muszlimellenes „védőbástya” karakter is megjelenik, ugyanakkor a 20. századi magyar történelemben muszlimok több esetben pozitív szerepet töltöttek be a magyar honvédelmi harcokban.

4. A dolgozatban meghatározásra kerültek a főbb magyar kapcsolati terek a Balkán-félszigeten. A magyar kapcsolati terek úgy, mint a politikai kapcsolatrendszer a jelentős városokba allokált intézményei révén, etnikai alapon a határon túli magyar közösségek által lakott településeken, a gazdasági kapcsolatok és jelenlét helyei, a biztonsági igények (békefenntartók telepítése válságtérségekbe), valamint a magyarok által látogatott turisztikai desztinációk (ezek között magyar emlékhelyek) meghatározásával definiálhatók. A magyar etnikai területek a déli határok mentén helyezkednek el. A politikai intézmények a fővárosokban és néhány regionális központban (ezek részben magyar etnikai területen) fekszenek. A gazdasági érdekeltségek nem minden esetben kapcsolhatók egy telephelyhez, inkább térségi jellegűek. Kiemelkedő Horvátország, Szerbia, Montenegró és Macedónia jelentősége a magyar háttérű gazdasági szervezetek aktivitásában. A turisták egyes tengerparti településeket látogatnak, míg magyar katonák Koszovóban és Bosznia-Hercegovinában szolgálnak.
5. I. Szulejmán szultán szigetvári türbéje és Turbék zarándoktelepülés egy fontos kapcsolati tere a magyar-török kapcsolatoknak, amelyet a turbéki-zsibóti szőlőhegyen, a Nefelejcs dűlőben sikerült meghatározni. A lokalizációs kutatómunkában a Szigetváron az 1566-os eseményekkel kapcsolatban kialakított szimbólumrendszer értelmezése, a földrajzi valósághoz való viszonyának tisztázása alapvető feladat volt. Az emlékhelyek rendszere annak a szimbolikus térfoglaló politikának a lenyomata, melyet az elmúlt 450 évben a küzdelemben résztvevő felek politikai örökösei a területen folytattak. Egy nagyon fontos ok, ami miatt a türbe helye oly sokáig rejtve maradt az ennek a jelképrendszernek köszönhető. A türbe lokalizálásának is az egyik legfontosabb feltétele ezen geopolitikai utalásokkal és tartalmakkal terhelt emlékhelyek értelmezése volt.
6. Az egykori szigetvári csatahely és annak egyes területi egységei napjainkig ható módon befolyásolják az emlékezetpolitikát és a település gazdasági és kulturális életét. A magyar-török viszonylaton túl ezek a magyar-horvát és a magyar-bosnyák relációt is érintik. Nem csak makro-, hanem mikrotér szinten is lehetőséget kínál a kapcsolati terek értelmezésére, egy igazán különleges, nagy hatású és többes szerepű emlékezeti hely földrajzi jellegű tanulmányozására. Mindez azért fontos, mert a balkáni kultúrának a 16-17. század, a török hódoltság révén, Magyarország középső része is színtere lett. Ennek máig érvényes hatásai vannak nem csupán a térszerkezet, az anyagi kultúra terén, hanem a történeti és politikai gondolkodásra is. Mindaz, ami a turbéki emlékvilág kapcsán az elmúlt években felszínre került, érinti Magyarországnak a tágabb értelemben vett Balkán-térrel (beleértve Törökországot) való jelenlegi és jövőbeli kapcsolati hálóját.

Bibliográfia

- ABLONCZY B. 2005: Teleki Pál. Osiris Kiadó, Budapest, 547 p.
- ÁBRAHÁM B. 2007: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio*, 18. évf. 2. sz., pp. 47–78.
- ÁDÁM M. 1977: Dunai Konföderáció vagy kisantant. *Történelmi Szemle*, 3–4. sz., pp. 440–487.
- ÁDÁM M. 1989: A kisantant és Európa 1920–1929. Akadémiai Kiadó, Budapest, 278 p.
- AGANOVIĆ, M. – JOVANOVIĆ, Z. 1999: Bosnia and Herzegovina spatial structures and regional policies. Vision Planet Project Interreg II.C International Adriatic Conference, Trieste.
- AGNEW, J. 1996: *Geopolitics: the Re-visualizing of the World*. Routledge, New York, 168 p.
- ÁGOSTON G. 1993: Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században. In: SZITA L. (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Pécs, pp. 277–292.
- ALBERTINI, M. 2011: Italian investments in the Balkans: High-Profile Deals in the Financial, Automotive, Distribution and Energy Sectors.
<http://www.balkananalysis.com/serbia/2011/10/25/italian-investment-in-the-balkans-high-profile-deals-in-the-financial-automotive-distribution-and-energy-sectors/>
- ANDREIDES G. 2005: Az olasz nemzettudat alakulása az olasz külpolitika fényében. In: KISS J. L. (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika az euro-atlanti térségben*. Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 229–254.
- ANDREWS, P. A. 1989: *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 657 p.
- ANGUISSOLA, L. 1689: *Abriss von der Stadt und Vestung Sigeth*. Kriegsarchiv Feldakten Wien 117 (Fasc. 167)
- ASLANAPA, O. 1984: *Türk Sanatı*. İstanbul.
- ASSMANN, J. 2013: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantis Kiadó, Budapest, 324 p.
- ATANASZIU, H. 1982: *Az újkori Görögország története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 133 p.
- AYVERDI, E. H. 1957. *Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları*. Vakıflar Dergisi Sayı 3, Ankara, pp. 1–73.
- BAJMÓCZY P. – CSÍKOS J. 1997: Európai országok népszerűsége egyetemi hallgatók körében. *Iskolakultúra*, 7. évf., 6-7. sz., pp. 71–77.
- BALÁZS D. – KRIZSÁN L. – KUBASSEK J. 1995: *Távoli tájak magyar utazói*. 1–5. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BALI L. 2009: A horvát-magyar kapcsolatok néhány fontosabb aspektusa 1991-től napjainkig. In: M. CSÁSZÁR ZS. (szerk.): *Balkán Füzetek Különszám II*. PTE KMBTK, Pécs, pp. 261–268.
- BALI, L. 2012a: The major political aspects of the croatian-hungarian relations in the changing geopolitical space, in the Carpathian-Balkan Region. In: PETRIC, H. – FELETAR, D. (eds.): *Podravina Časopis za multidisciplinarna istraživanja*. XI. évf. 21. sz., Samobor, pp. 26–35.
- BALI L. 2012b: A magyar-horvát határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője. *Underground Kiadó*, Budapest, 212 p.
- BALI L. – PAP N. 2008: Mediterrán percepció a magyar földrajzi irodalomban. Havass Rezső közpolitikai szerepe. *Mediterrán Világ*, 7. sz., pp. 79–94.
- BALI, L. – GULYÁS, L. 2012: Preparations for receiving the EU funds, or the dawn of the Croatian-Hungarian cross-border planning, with a special view on environmental sustainability projects on river conservation. *Ekonomika i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 8. évf., Izdvačka kuća Meridijani, Zagreb–Samobor,

pp. 147–153.

BALI L. – PAP N. 2014: A magyar „Fiume és Adria kutatás” néhány történeti aspektusa, különös tekintettel Havass Rezső munkásságára. Közép-Európai Közlemények, 7. évf. 1. sz., pp. 87–92.

BALOGH M. – GERGELY J. 1996: Egyházak az újkori Magyarországon. 1790–1992. Adattár. História könyvtár. Kronológiák, adattárak 4, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 549 p.

BANAC, I. 1984: The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics. Cornell University Press, Ithaca, New York, 452 p.

BARIĆ, N. 2005: Srpska pobuna u Hrvatskoj 1991–1995. Golden marketing - Tehnička knjiga. Zagreb, 614 p.

BARTHA E. 2006: Vallási terek szellemi öröksége. Bölcsész Konzorcium, Debrecen, 221 p.

BARTLETT, W. 2003: Croatia. Between Europe and the Balkans. Routledge, 176 p.

BAYER J. 2010: A globalizáció és a 21. század geopolitikai kihívásai. Geopolitika a 21. században, I. évf., 1. sz., pp. 1–24.

BELUSZKY P. (szerk.) 2005: Magyarország történeti földrajza. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 462 p.

BEREND T. I. (szerk.) 1986: Helyünk Európában, I–II. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Magvető Kiadó, Budapest.

BERKI F. 1984: Az ortodox kereszténység. Magyar Ortodox Adminisztrátúra, Budapest, 473 p.

BÉKÉSI L. 2004: A politika földrajza. Aula Kiadó, Budapest, 206 p.

BERTIĆ, I. (ed) 1987: Veliki geografski atlas Jugoslavije. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 272 p.

BERT, W. 1999: American Military Intervention in Unconventional War. From the Philippines to Iraq. Palgrave Macmillan, New York, 266 p.

BJELIC, D. I. – SAVIC, O. (eds.) 2002: Balkan as methaphor: between globalization and fragmentation. MIT Press, London, 382 p.

BLANC, A. 1965: Géographie des Balkans. Presses Universitaires de France, Párizs, 124 p.

BODNÁR E. 2008: A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. HungaroVox Kiadó, Budapest, 225 p.

BOGOEV, K. 2002: The Republic of Macedonia. SIBIS, Skopje, 236 p.

BOLEK Z. 2002: A magyar iszlám története.

http://magyariszlam.hu/mikmagyar/articles.php?cat_id=8

BORHI L. 2007: Az Egyesült Államok és a Balkán az 1990-es években. In: FRANK T. (szerk.): Gyarmatokból impérium: Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről. Gondolat Kiadó, Budapest, pp. 253–270.

BOROS GYÉVI L. 1981. A pécsi egyházmegye horvátjai a XVII. század végéig. In: A pécsi egyházmegye shematizmusa 1981. Pécs, pp. 128–151.

BORSÁNYI A. 2003: Montenegró a függetlenné válás útján. PhD disszertáció, ZMNE, Budapest, 130 p.

BRAUDEL, F. 1996: A Földközi-tenger. I. kötet, Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Budapest, 387 p.

BRILL H. 2006: A ma geopolitikája. In: GAZDAG F. (szerk.): Geopolitika és biztonság. Zrínyi Kiadó, pp. 35–60.

BRZEZINSKI, Z. 1997: The Grand Chessboard: American Primacy and It's Geostrategic Imperatives. Basic Books, 240 p.

BUBICS ZS. 1895: Eszterházy Pál Mars Hungaricusa. Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest.

CANTELLI G. 1686: L'Ungaria nuovamente descritta, et accresciuta di varie notizie da Giacomo Cantelli da Vignola. G. G. Rossi, Roma.

CARTER, F. W. – NORRIS, H. T. (eds.) 1996: The changing shape of the Balkans. University

College London, London, 180 p.

CARTER, S. – MCCORMACK, D. P. 2006: Film, geopolitics and the affective logics of intervention. *Political Geography*, Vol. 25, Issue 2, pp. 228–245.

CHOLNOKY J. 1909: Az északnyugati Balkán térképe. *Földrajzi Közlemények*, 37. kötet, 3. füzet, pp. 112–117.

CHOLNOKY J. 1914: Magyarország természetes déli határa. *Magyar Figyelő*, 4. sz., pp. 432–437.

CHOLNOKY J. 1917: A Magyar-medence kapcsolata a Balkánnal. *Turán*, V. évf., pp. 76–85.

CHRISTALLER, W. 1966: Central places in Southern Germany. Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 230 p.

CLARK, C. 2012: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. Allen Lane, London, 697 p.

COLLOREDO, F. A. 1689: *Serenissimo ac Potentissimo Hungariae Regi Josepho Primo Hanc totius Hungariae tabulam dum in Antiquissima... Fabius Antonius Marchi Colloredo Physicae Studiosus, Viennensi*.

COPEAUX, E. 1993: La coscienza geopolitica turca attraverso le carte storiche. *Limes*, 4. szám, pp. 249–259.

CORONELLI, V. 1688: *Le Royaume de Hongrie Divisé en Haute, et Basse Hongrie avec l'Esclavonie...* J. B. Nolin, Paris.

CORONELLI, V. 1691: *Corso del Danubio da Vienna Sin' à Nicopoli...*, Venezia.

CVJIĆ, J. 2009: A Balkán-félsziget és a délszláv országok: az emberföldrajz alapjai. Kiss Lajos Néprajzi Társaság Vajdasági Művelődési Intézet, Szabadka–Újvidék, 530 p.

CSÉFALVAY Z. 1994: A modern társadalomföldrajz kézikönyve. IKVA Könyvkiadó Kft., 366 p.

CSERES T. 1991: *Vérbozzú Bácskában*. Magvető Kiadó, Budapest, 275 p.

CSICSMANN L. 2011: A magyarországi muszlim kisebbségek társadalmi integrációjának kihívásai az európai tapasztalatok tükrében. Final Report, TÁMOP 74.2.1/B709/1/KMR7201070005.

CSICSMANN L. – VÉKONY D. 2011: Muslims in Hungary: A Bridge between East and West? In: BURES, J. (ed.): *Muslims in Visegrad*. Institute of International Relations Prague, Prague, pp. 53–67.

CSÓTI Cs. 2002: „Törökjárás” Kaposváron. *Somogyi Kalendárium 2002*, Kaposvár, 105 p.

ČOVIĆ, B. (ed) 1991: *Izvori velikosrpske agresije. Posebno izdanje*, Izdavačko poduzeće August Cesarec i Školska knjiga, Zagreb, pp. 141–147.

ČUDIĆ, M. 2010: Balkán-képek a 20. századi magyar irodalomban. *Híd*, 2. sz., pp. 52–63.

CSÜLLÖG G. 2015: The role of the migrational zones in the historical processes in Central-Europe and in the Balkans. *Historia Actual Online*, Vol. 36, Issue 1, pp. 53–61.

CZEIZEL E. 1984: Ki a magyar, mi a magyar? *Helyünk Európában II.*, Magvető Kiadó, Budapest, pp. 605–620.

DAĞLI, Y. – KAHRAMAN, S. A. – SEZGİN, I. 2003: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Transkripsiyon dizini 7. Cilt*. İstanbul, pp. 18–19.

DALBY, S. 1998: Conclusion: Geopolitics, Knowledge and Power at the End of the Century. In: Ó TUTHAIL, G. – DALBY, S. – ROUTLEDGE, P. (eds.): *The Geopolitics Reader*, Routledge, London, pp. 305–312.

DAVUTOĞLU, A. 2001: *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu (Strategic Depth, Turkey's International Position)*, İstanbul, Kure Yayınları, 584 p.

DELL'AGNESE, E. 2004: Sarajevo come paesaggio simbolico. *Rivista Geografica Italiana*, Vol. 111, Issue 2, pp. 259–283.

DERRAU, M. 1958: *Précis de Géomorphologie*. Masson, Párizs, 395 p.

DINEV L. – MISEV K. 1981: *Bulgária földrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest, 350 p.

- DIÓSZEGI I. 1984: A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 419. p.
- DODDS, K. 1996: The 1982 Falklands War and a critical geopolitical eye: Steve Bell and the if... cartoons. *Political Geography*, Vol. 15, Issues 6–7, pp. 571–592.
- DUDÁS GY. 1968: Bulgária. In: MAROSI S. – SÁRFALVI B. (szerk.): *Európa I.–II.* Gondolat Kiadó, Budapest, pp. 454–478.
- DUJMOV M. 2007: A Szerb Ortodox Egyház története Magyarországon. In: DONCSEV, T. – SZŐKE L. (szerk.): *A keleti kereszténység Magyarországon.* Lucidus Kiadó, Budapest, 71. p.
- DUJMOV M. 2008: A magyarországi ortodoxia 1945 után. In: BALOGH M. (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után.* Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 341–346.
- DUJOURDAN, M. M. 1996: *Európa és a tenger.* Atlantisz Kiadó, Budapest, 290 p.
- DUPCSIK CS. 2005: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században. Teleki László Alapítvány, Budapest, 194 p.
- DUSTMANN, C. – FITZENBERGER, B. – SCHÖNBERG, U. – SPITZ-OENER, A. 2014: From Sick Man of Europe to Economic Superstar: Germany's Resurgent Economy. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 28, No. 1, pp. 167–188.
- EGERESI Z. 2013: Törökország és a Balkán. *Külügyi Szemle*, 12. évf. 1. sz., pp. 39–58.
- ELEKES T. – GÁLOSI-KOVÁCS B. – M. CSÁSZÁR ZS. – PAP N. – REMÉNYI P. 2011: Social Problems of the Most Disadvantaged Southern Transdanubian Micro-Regions in Hungary. *Romanian Review of Regional Studies: Journal of the Centre for Regional Geography*, Vol. 7, Issue 2, pp. 41–50.
- EMECEN, F. 2014. Gondolatok Törvényhozó Nagy Szülejmán szultán „elveszett” türbéjéről/Kanuni Sultan Süleyman'ın ”Kayıp” Türbesi Üzerine Notlar. In: PAP, N. (szerk./ed.): *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatírasí.* Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf., Különszám, PTE TTK FI, Pécs, pp. 129–135.
- ERDŐSI F. 1995: Ágazati és regionális kommunikációföldrajz I–II. JPTE, Pécs.
- ERDŐSI F. 2005: A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői. *Balkán Füzetek*, No. 3, 124 p.
- ESZTERHÁZY P. 1989: *Mars Hungaricus.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 562 p.
- ESTRIN, S. – UVALIC, M. 2013: FDI into transition economies: Are the Balkans different? – *Economics of Transition*. Vol. 22, Issue 2, pp. 281–312.
- ETIENNE, V. 1987: *Geopolitique de Mediterranée.* La Pensée, 257. sz., pp. 15–27.
- FARKAS, A. Z. – PAP, N. – REMÉNYI, P. 2016: Eastern Opening and Hungary's Place on Eurasian Rail Land Bridges. *Hungarian Geographical Bulletin*. Vol. 65, No. 1, pp. 3–14.
- FEHÉR G. 1932: Kanitz Fülöp Félix, a „Balkán Kolombusa” élete és munkássága, 1829–1904. *A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára, Franklin Nyomda, Budapest.*
- FEKETE J. 2014: Törökország külpolitikája és kulturális jelenléte a Balkánon. In: REMÉNYI P. (szerk.): *Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon.* Publikon Kiadó, Pécs, pp. 165–183.
- FER, N. 1687: *Le Cours du Danube et des rivières qui s'y déchargent, où se trouvent les Frontières des Empires d'Allemagne et de Turquie.* Chez N. de Fer, Paris.
- FISCHER F. 1999: A német-angol geopolitikai metszéspont: Bréma-Berlin-Bizánc-Bagdad-Basra kontra Kairó-Kuvait-Karachi (1898–1918). *Kutatási Füzetek* 6, JPTE Pécs, pp. 1–7.
- FISCHER F. – MAJOROS I. – VONYÓ J. (szerk.) 2000: *Dél-Európa vonzásában.* University Press, Pécs, 405 p.
- FLESCH I. 2004: *Atatürk és kora.* Corvina Kiadó, Budapest, 412 p.
- FLESCH I. 2007: *A Török Köztársaság története.* Corvina Kiadó, Budapest, 168 p.
- FODOR F. 2006: *A magyar földrajztudomány története.* MTA FKI, Budapest, 820 p.
- FODOR P. 2001: *A szultán és az aranyalma: tanulmányok az oszmán történelemről.* Balassi

Kiadó, Budapest, 405 p.

FODOR P. 2011: Magyarok és törökök egymás szemével (identitások – ön- és ellenségképek – az elfogadástól a rokonszenvig). Magyar Tudomány, 172 évf. 4. sz., pp. 386–388.

FODOR P. 2014: Szulejmán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán–török hatalom szerkezetéről és a magyar–török érintkezésekről. MTA BTK, 448 p.

FODOR P. 2015: The Unbearable Weight of Empire: The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566). Research Center for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 175 p.

FODOR P. – PAP N. 2016: Szulejmán szultán szigetvári sírkápolnájának nyomában. Magyar Tudomány, 9. sz., pp. 33–42.

FOL, A. 2001: The Bulgarians. Atlas. Tangra, Szófia, 278 p.

FOUSKAS, V. K. 2003: Zones of Conflict. US Foreign Policy in the Balkans and the Greater Middle East. Pluto Press, London–Sterling, 177 p.

FRIED I. 1975: A magyar balkanisztikai kutatások - hagyományok és problémák. Helikon, 2. sz., pp. 169–178.

FRIED I. 2004: Fiume. Magyarok nyomában külföldön. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 199 p.

FRISNYÁK S. 2003: Fiume jelentősége a történelmi Magyarország gazdasági életében (1779–1918). In: FRISNYÁK S. – TÓTH J. (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. PTE TTK FI – BGYTF Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza – Pécs, pp. 379–386.

FRISNYÁK S. (szerk.) 1996: A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, 388 p.

FULLER, G. E. – LESSER, I. O. 1993: Turkey's New Geopolitics. From the Balkans to Western China. Westview Press/ A RAND Study, Boulder, San Francisco, Oxford, 197 p.

FUKUYAMA, F. 1992: A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest, 600 p.

GÁL I. (szerk.) 1942: Magyarország és a Balkán. A magyar tudomány feladatai Délkelet-Európában. A Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottsága, Balkán Füzetek, No. 1, Budapest.

GÁLDI I. – HADROVICS L. – KARDOS T. 1942: Magyar-olasz hatás a Balkánon. Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottsága, Balkán Füzetek, No. 2, Budapest

GÁLOSI-KOVÁCS B. – KÖMÜVES K. – M. CSÁSZÁR ZS. – PAP N. – REMÉNYI P. 2011: Human resource development as a possibility for developing the most underdeveloped micro-regions of Hungary. Agrár- és Vidékfejlesztési Szemle, 6. évf., Suppl. 1, pp. 242–250.

GARDE P. 2007: A Balkán. Háttér Esszék. Háttér Kiadó, Budapest, 143 p.

GÁRDONYI M. 2004: A passauai „törökverő” Mariahilf-kép Szulejmán szultán szigetvári sírja felett. In: BEKE M. (szerk.): Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis, Vol. II. Budapest, pp. 41–49.

GATTERER, J. C. 1775: Landkarten von Gatterer zum Gebrauch seiner geographischen Vorlesungen, Göttingen.

GAZDAG F. 1992: Európai integrációs intézmények. KJK, Budapest, 288 p.

GAZDAG F. 2006: Geopolitika és biztonság. Zrínyi Kiadó, Budapest, 226 p.

GAZDAG F. 2012: A biztonságpolitikai kihívások természetéről. Grotius, pp. 1–35.

GEORGIADIS, P. C. 1996: History of Cyprus. Publisher Demetrakis Christophoru, Nicosia, 268 p.

GERŐ GY. 1976: Török építészeti emlékek Magyarországon. Budapest, 40 p.

GERŐ GY. 1980: Az oszmán–török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők). Művészettörténeti Füzetek, 12. sz., Budapest, 180 p.

GLAMUZINA, N. – FEURST-BJELIŠ B. 2015: Historijska geografija Hrvatske. Sveučilište u Splitu. Split, 304 p.

GLATZ F. (szerk.) 2007: A Balkán és Magyarország – váltás a külpolitikai gondolkodásban. MTA TTK, Európa Intézet, Budapest, 430 p.

GOLDSMITH, A. JR. 1997: A Közel-Kelet rövid története. Maecenas Kiadó, Budapest, 479 p.

GOLOBICS, P. – PAP, N. 1996: The Interaction of the Regional Cooperation and the Spatial

- Structure. New Directions in Regional Development, Maribor, pp. 57–65.
- GOODWIN, G. 2003: A History of Ottoman Architecture. Thames & Hudson Ltd., London, 265 p.
- GÓZSY Z. 2012: Szigetvár története a 18. században. Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület, Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 324 p.
- GRATZ G. 1928: Európa balkanizálódása. Magyar Szemle, május, pp. 1–6.
- GRAZIANI, T. 2010: Geopolitics of Republican Italy. <http://www.voltairenet.org/article167154.html>
- GUNDA, B. 1979: Ethnographica Carpatho-Balcanica. Akadémiai Kiadó, Budapest, 427 p.
- GÜLTEKIN, N. B. – MUMCU, A. 1996: Black Sea Economic Cooperation. In: VOJTECH, M. – NATION, R. C. (eds.): Turkey Between East and West. New Challenges for a Rising Regional Power, Westview Press, Oxford, 198 p.
- GYENIZSE P. – BOGNÁR Z. 2014: Szigetvár és környéke 16–17. századi tájrekonstrukciója kartográfiai és geoinformatikai módszerekkel/Sigetvar ve Çevresinin Haritacılık ve Jeoenformasyon Yöntemleriyle 16–17. Yüzyıl Peyzaj Rekonstrüksiyonu. In: PAP, N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf., Különszám, PTE TTK FI, Pécs, pp. 73–90.
- GYÖRFFY I. 1916: Magyarország régi balkáni birtokai. Földrajzi Közlemények, 44. évf. 1. sz., pp. 19–37.
- GYUROC J. 1994: Jugoszláviai menekültek Magyarországon. Regio: kisebbség, politika, társadalom, 5. évf. 4. sz., pp. 50–65.
- HADROVICS L. 1991: Vallás, egyház, nemzettudat. A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt. ELTE Szlav Filológia és Román Filológia Tanszékek műhelye, Budapest, 102 p.
- HAJDÚ Z. 1996: A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. Tér és Társadalom, 3-4. sz., pp. 111–132.
- HAJDÚ Z. 2003: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. Balkán Füzetek, No.1, 71 p.
- HAJDÚ Z. 2006: Fiume (Rijeka) kérdéséről. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp.103–110.
- HAJDÚ Z. 2007: A Balkán kutatásának története napjainkig. In: HAJDÚ Z – ILLÉS I – RAFFAY Z. (szerk.): Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs, pp. 5–34.
- HAJDÚ Z. 2014: A Török Birodalom a magyar földrajzi-államismereti irodalomban a XIX. századtól a felbomlásig. Közép-Európai Közlemények, 7. évf. 24. sz., pp. 5–11.
- HAJDÚ, Z.– PAP, N. – TÓTH, J. (eds.) 1999: Regional Issues of Contemporary Europe. Janus Pannonius University, Faculty of Sciences, Institute of Geography, Pécs, 141 p.
- HAJDÚ Z. – PAP N. – TÓTH J. (szerk.) 2001: Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 231 p.
- HAJDÚ, Z. – PAP, N. 2005: Potential possibilities of cross-border cooperations across the hungarian-croatian border after Hungary's accession to the European Union. In: KOTER, M. – SOBCZYNSKI, M. (eds.): The Role of borderlands in United Europe. Region and Regionalism, Vol. 1, No. 7, pp. 117–124.
- HAJDÚ Z. – ILLÉS I. – RAFFAY Z. 2007: Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs, 161 p.
- HAJDÚ, Z – ILLÉS, I – RAFFAY, Z (eds.) 2007: Southeast-Europe: State Borders, Cross-Border Relations, Spatial Structures. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 160 p.
- HAJDÚ Z. – BALI L. – ZÁGOREC-CSUKA J. 2013: Államhatárok és határokon átnyúló

- kapcsolatok 1990 után. In: HAJDÚ Z. – NAGY I. (szerk.): Dél-Pannónia. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs, pp. 456–474.
- HAL P. 1939: Szigetvár 1688 és 1689-ben: Szigetvár török uralom alól való felszabadulásának 250. évfordulója alkalmából. Szigetvár, 20 p.
- HANCZ E. 2014: Nagy Szülejmán Szultán Szigetvár környéki sátorhelye, halála és síremléke az oszmán írott forrásokban/Osmanlı Kaynaklarına Göre Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki Otağ Yeri, Ölümü ve Türbesi. In: PAP, N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatírasi. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf., Különszám, PTE TTK FI, Pécs, pp. 55–71.
- HANCZ, E. – ELCİL, F. 2012: Excavations and Field Research in Sigetvar in 2009–2011, Focusing on Ottoman-Turkish Remains. *International Review of Turkish Studies*, Vol. 2, Issue 4 (Winter), pp. 74–96.
- HARDI T. – PAP N. 2006: Az államhatár megvonások hatása a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán városhálózatára – példák. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 241–252.
- HARTSHORNE, R. 1954: Political geography. In: JONES C. F. – PRESTON, J. (eds.): *American geography: inventory and prospect*. Syrecuse University Press, New York, pp. 167–225.
- HARDI T. – HAJDÚ Z. – MEZEI I. 2009: Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr–Pécs, 374 p.
- HÁRY SZ. 2009a: A koszovói–macedón határvita kialakulása és rendezése. *Balkán Füzetek* 6, pp. 54–61.
- HÁRY SZ. 2009b: Macedónia kül- és biztonságpolitikája, magyar-macedón kapcsolatok. In: M. CSÁSZÁR ZS. (szerk.): *Balkán Füzetek, Különszám I*, PTE KMBTK, Pécs, pp. 70–86.
- HÁRY SZ. – M. CSÁSZÁR ZS. 2008: Az albán kisebbség és oktatása Macedóniában. *Balkán Füzetek, A Balkán keresztútján: Macedónia a XXI. század elején*, No. 6, Pécs, pp. 60–68.
- HAVASS R. 1889: Dalmácia visszacsatolása a Magyar Birodalomhoz. Preszburg nyomda, Budapest.
- HAVASS R. 1902: Magyar impérializmus. Budapesti Hírlap, Budapest.
- HAVASS R. 1906: Dalmácia. Divald, Stephaneum Nyomda, Budapest.
- HAVASS R. 1911: Irodalmi munkái. Könyvek, tanulmányok, értekezések, cikkek, könyvismertetések és egyéb művek, 1878–1911. Műszaki Nyomda, Budapest.
- HAVASS R. 1911: A magyar–dalmát összekötő vasút jelentősége. Különlennyomat a Földrajzi Közlemények XXXIX. évf., II. füzetéből, 21 p.
- HAVASS R. 1912: Magyar gazdasági és hatalmi törekvések a tengeren. Fritz Nyomda, Budapest.
- HAVASS R. 1913: Magyarország és a Balkán. Szerbia, Bulgária, Románia. Gazdaságpolitikai tanulmány. Földrajzi Közlemények, 41. kötet, 5. füzet, pp. 153–216
- HEGYI K. 2007: A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. *História Könyvtár. Kronológiák, adattárak* 9. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1631 p.
- HERCZEG E. – PAP N. 2004: A szlovén–olasz határ menti együttműködés sajátosságai. In: PAP N. – VÉGH A. (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia A Kárpát medence politikai földrajza, Konferenciakötet, Pécs, pp. 191–198.
- HETTYEY A. 2015: Különutas kezdeményezések: fordulat a német külpolitikában. *Nemzet és biztonság*, 2015/1, pp. 46–64.
- HÉZSER A. 1916: A Balkán-félsziget közlekedő útjai. Földrajzi Közlemények, 44. évf. 6. sz., pp. 594–606.
- HORNYÁK Á. 2010: Találkozások–ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. Pécs, 192 p.
- HORVÁTH, F. – TÓTH, T. – PAP, N. – REMÉNYI, P. (szerk.) 2012: Procjena geotermalnih izvora u bazenu rijeke Drave. Publikon Kiadó, Pécs, 198 p.

- HORVÁTH, F. – MUSITZ, B. – BALÁZS, A. – VÉGH, A. – UHRIN, A. – NÁDOR, A. – KOROKNAI, B. – PAP, N. – TÓTH, T. – WÓRUM, G. 2015: Evolution of the Pannonian basin and its geothermal resources. *Geothermics*, 53, pp. 328–352.
- HORVÁTH J. 2005: Az olasz külpolitika Európa-pilléréről. In: KISS J. L. (szerk.): *A huszonötök Európái*. Osiris Kiadó, Budapest, pp. 226–264.
- HÓVÁRI J. 2006: Adriai és balkáni hatások a Balatontól a Drávaig. In: PAP N. (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 43–58.
- HÓVÁRI, J. 2011: Under the Influence of European Perspectives and in the Grip of Tradition: The post-Yugoslavian area, Southeast Europe and the Western Balkans in the System of International Relations (1991–2010). In: KOBOLKA, I. – PAP, N. (eds.): *European Perspectives and Tradition The Western Balkans*. MFA, Budapest, pp. 81–108.
- HÓVÁRI J. 2013: A 21. századi Törökország új utakon. *Külügyi Szemle*, 12. évf., 1. sz., pp. 3–9.
- HÓVÁRI J. 2014: Gondolatok a 16–17. századi magyar–török kapcsolatok 21. századi értelmezéséhez a szigetvári oszmán–török múlt kapcsán./ Szigetvár'daki Osmanlı-Türk Geçmişi Bağlamında 16-17. YüzyılMacar-Türk İlişkilerinin 21. Yüzyılda Yorumlanması İçin Düşünceler. In: PAP N. (szerk./ed.): *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Szigetvár'daki hatırası*. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf., Különszám, PTE TTK FI, Pécs, pp. 11–21.
- HUNFALVY J. 1863: *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása* I. Emich Gusztáv, Pest.
- HUNFALVY J. 1884: *Egyetemes földrajz, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. I. kötet. Dél-Európa. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Hungarian National Museum, Historical Gallery, Unknown artist (seventeenth century): Paul Esterhazy at Age 30 in front of the table of winter operations, copperplate engraving on paper (No.: 55.1341.)
- HUNTINGTON, S. P. 1996: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 646 p.
- İBRAHİMİL, M. Z. – KONUK, N. 2006: *Osmanlı Mimari Eserleri Cilt I*. Ankara, pp. 438–468.
- ICG INTERNATIONAL CRISIS GROUP 2002: Report N 124. Putokazi za budućnost Kosova I. Rešavanje konačnog statusa Priština/Brisel 2002. mart.
- ICG Europe Report: N°162-8 April 2005 - SERBIA'S SANDŽAK: STILL FORGOTTEN, p. 54
http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/162_serbia_s_sandzak_still_forgotten.pdf
- ILCHEV, I. 2005: *The Rose of the Balkans. A short history of Bulgaria*. Colibri, Sofia, 464 p.
- ILLÉS I. 2002: *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 362 p.
- ILYÉS Z. 2014: Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In: FEISCHMIDT M. (szerk.): *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 290–340.
- IMRÉDY K. 1943: *Hazánk és a Balkán vasúti összeköttetése*. Balkán-füzetek, No. 10, Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottsága, Budapest.
- J. NAGY L. 1995: *A Mediterráneum és az európai integráció*. JATEPress, Szeged, 89 p.
- J. NAGY L. 1996: *A Mediterráneum a XX. században*. JATEPress, Szeged, 152 p.
- JÁSZAY M. 1990: *Velence és Magyarország*. Gondolat Kiadó, Budapest, 413 p.
- JELAVICH, B. 1983: *History of the Balkans. Vol. I: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge – New York, 407 p.
- JOKAY, C. 2001: *Local Government in Bosnia and Herzegovina*. In: KANDEVA, E. (ed.): *Stabilization of Local Governments*. OSI/LGI Books, Budapest, pp. 89–140.

- ЈОВАНОВСКИ, П. 2002: Миграциони движења на албанската популација во Република Македонија. In: Прилози Contributions XXXIII 1. Macedonian Academy of Sciences and Arts, Section of Social Sciences, Skopje, pp. 67–85.
- JUHÁSZ J. 1999: Volt egyszer egy Jugoszlávia – A délszláv állam története. Aula Kiadó, Budapest, 376 p.
- JUHÁSZ J. 2003: Defenzív nacionalizmus és pragmatizmus a posztmilosevicsi Szerbiában. In: KISS J. L. (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 239–256.
- JUHÁSZ J. 2009: A szerbiai politikai változások tendenciái. www.balkancenter.hu/pdf/juhasz_balkanmint01.pdf
- KÁLDY-NAGY GY. 1974: Szulejmán. Gondolat Kiadó, Budapest, 220 p.
- KANITZ, F. F. 1875–1879: Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1875. 1–3 kötet, Leipzig, Fries.
- KANITZ, F. F. 1904–1914: Das Königreich Serbien und das Serbvolk von der Römerzeit bis zu Gegenwart. 1–3 kötet, Mayer, Leipzig.
- KATANA, G. – IGRIC, G. 2005: New Constitution Poses Challenge to Serbs and Croats. Balkan Insight, No. 10, Balkan Investigative Reporting Network.
- KATUS L. 1997: Respublica Christiana. Európai Közösség a Középkorban. Rubicon, 5–6. sz., pp. 15–18.
- KEMÉNYFI R. 2011: A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái. MTA doktori értekezés, Debrecen, 359 p.
- KENNEDY, P. 1989: Nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 637 p.
- KIA, M. 2012: Daily Life in the Ottoman Empire. The Greenwood Press Daily Life Through History Series. Santa Barbara, 294 p.
- KIBAROĞLU, M. – KIBAROĞLU, A. 2009: Global Security Watch - Turkey: A Reference Handbook. Praeger Security International, Greenwood Publishing Group, Westport, Connecticut, London, 192 p.
- KING, R. 1992: From Sick Man to Rich Man of Europe. Geography, Vol. 77, No. 3, pp. 153–169.
- KING, R. 1996: Migration and Development in the Mediterranean Region. Geography, Vol. 81, No. 1, pp. 3–14.
- KISS E. 2002: Muszlimok Budapesten. In: KISS E. – ANWAR A. – CSISZÁR A. (szerk.): Az iszlám Magyarországon és a Közel-Keleten. Tanulmányok a magyarországi és iszlám világ muszlimjainak életéből. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 93, Budapest, pp. 4–27.
- KISS J. L. (szerk.) 2003a: Globalizálódás és külpolitika. Teleki László Alapítvány, Budapest, 298 p.
- KISS J. L. (szerk.) 2003b: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 395 p.
- KISS J. L. 2005: A nemzetállam nélküli integrációtól az integrált nemzetállamig. A német Európa-politika történelmi gyökerei és mai dilemmái. In: KISS J. L. (szerk.): A Huszonötök Európai, Osiris Kiadó, Budapest, pp. 102–183.
- KISS J. L. – GAZDAG F. (szerk.): 2004: Magyar külpolitika a 20. században. Zrínyi Kiadó, Budapest, 350 p.
- KISSINGER, H. 1996: Diplomácia. Panem-Grafo Kiadó, Budapest, 957 p.
- KISSINGER, H. 2002: Korszakováltás az amerikai külpolitikában? A 21. századi Amerika diplomáciai kérdései. Panem-Grafo Kiadó, Budapest, 236 p.
- KITANICS M. 2006: A Magyarországra irányuló horvát migráció a 15–18. században. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 59–74.

- KITANICS M. 2009: Vlachok a balkáni olvasztótégelyben. In: M. CSÁSZÁR Zs. (szerk.): Balkán Füzetek, Különszám I–II, PTE KMBTK, Pécs, pp. 149–154.
- KITANICS M. 2010: Az albán történelem mérföldkövei. In: KITANICS M. – PAP N (szerk.): Albánok. Balkán Füzetek 9. KMBTK, Pécs, pp. 16–32.
- KITANICS M. 2014a: Szigetvár-Turbék: A szultán temetkezési helye a 17–18. századi magyar, német és latin források tükrében/Sigetvar-Turbék: 17–18. Yüzyllarına Ait Macarca, Almanca ve Latince Kaynaklar Temelinde Kanuni Sultan Süleyman’ın Mezarının Oluşturulduğu Bölge. In: PAP, N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigetvar’daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf., Különszám, PTE TTK FI, Pécs, pp. 91–109.
- KITANICS M. 2014b: A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16–18. században. Doktori disszertáció, PTE Földtudományok Doktori Iskola, Pécs, 182 p.
- KITANICS, M. – PAP, N. – REMÉNYI, P. – VÉGH, A. 2010: The dimensions of Hungaro-Serbian relations. In: SRBOLJUB Đ. STAMENKOVIĆ (ed.): Međunarodni Naučni Skup. Teritorijalni Aspekti Razvoja Srbije i Susednih Zemalja. Divčibare, Szerbia, 2009.10.29–2009.10.30. Belgrád: University of Beograd, pp. 99–106.
- KITANICS M. – PAP N. 2012: „Civitas Invicta” pályázat megvalósíthatósági tanulmány, Kézirat, Szigetvár Város Önkormányzata, 80 p.
- KITANICS M. – PAP N. 2014a: Ázsia és Európa szorításában – migráció a Balkánon. In: TARRÓSY I. – GLIED V. – VÖRÖS Z. (szerk.): Migrációs tendenciák napjainkban. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 275–289.
- KITANICS M. – PAP N. 2014b: A balkáni migráció a római kortól az Oszmán Birodalom hanyatlásáig – történelmi vázlat. In: LÉPHAFT Á. – PAP N. – REMÉNYI P. (szerk.): Átmeneti zónák és áramlási terek a Balkánon. A Japán–Magyar Balkán Kutatócsoport tanulmánykötete, Publikon Kiadó, Pécs, pp. 10–25.
- KLEIN A. 2014: Határon túli bolgárok. In: REMÉNY P. (szerk.): Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon, Publikon Kiadó, Pécs, pp. 79–91.
- K. PINTÉR T. – SUDÁR B. 2014: Oszmán-török építészet Magyarországon. Turkinfo Kft., 80 p.
- KOBOLKA, I. – PAP, N. (eds.) 2011: European Perspective and Traditions. The Western Balkans. Ministry of the Foreign Affairs of the Republic of Hungary and Scientific Council of the Military Security Office of the Republic of Hungary, Budapest, 318 p.
- KOCSIS K. 1993: Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. Teleki László Alapítvány, Budapest, 78 p.
- KOCSIS, K. – KOCSIS-HODOSI, E. 1995: Hungarian minorities in the Carpathian Basin. Matthias Corvinus Publishing, Totonto-Buffalo, 213 p.
- KOCSIS K. 2005: Délkelet-Európa térképekben. Kossuth Kiadó, Budapest, 100 p.
- KOCSIS, K. (ed). 2007: South Eastern Europe in Maps. GRI-HAS 2nd, revised and expanded edition, Budapest, 136 p.
- KOCSIS K. – BOTTLIK ZS. – TÁTRAI P. 2006: Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban, 1989–2002. MTA FKI, 197 p.
- KOGUTOWICZ K. 1913: A Balkán félszigetről. Földrajzi Közlemények, 41. kötet, 2. füzet, pp. 41–49.
- KOLNHOFFER V. 2008: A gradistyei horvátok és a magyar-osztrák határkijelölés. Doktori disszertáció, Pécs, 213 p.
- KOLUTÁČZ A. 2006: A népesség szociális és etnikai sajátosságai Tuzla kantonban (Bosznia-Hercegovina). In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 295–315.
- KONKOLY S. 2006: A Balkán határai kapcsán. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 75–85.
- KOVÁTS V. 1971: Turbék ásatási jelentés. Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár, No.

1638.83.

KOVÁTS V. 1973: Szigetvár–Turbék szőlőhegy. Régészeti füzetek I., Ser. I., No. 26., 194. bejegyzés, p. 113.

KOVÁCS Z. 2005: Urbanizáció és városhálózat. In: KOCSIS K (szerk.): Délkelet-Európa térképekben. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, pp. 49–58.

KOZMA F. 1992: Gondolatok Európáról és az európaiságról. Gazdaság és Társadalom, 1. sz., pp. 5–70.

KURILLA A. – OROSZ É. – PAP N. 2009: Háttal a határnak. Debrecen, Konferencia előadás, 2009. december 12, 8.p

KURUC A. 1982: Tengerek földrajza. Műszaki Kiadó, Budapest, 479 p.

L. BENCZE E. 2013: Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében. Aposztróf Kiadó, Kodolányi János Főiskola, Budapest–Székesfehérvár, 300 p.

L. Simon László levele Vass Péter Szigetvár Város Polgármesteréhez, 2015. május 11. – forrásközlés.

LACOSTE, Y. 1993: Dictionire de Geopolitique. Flammarion, Paris.

LAKOTÁR K. 2007: A 14-16 éves tanulók hazánk szomszéd országairól alkotott kognitív térképeinek tartalmi elemei. PhD értekezés (kézirat), Pécs, 145 p.

LÁSZLÓ M. – GÁSPÁR A. 2006: A horvát gazdaság állapota az állami gazdaságpolitika tükrében. Balkán Füzetek No. 4, pp. 89–99.

LÉDERER GY. 1988: A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez I. Keletkutatás. pp. 29–49.

LÉDERER GY. 1989: A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez II. Keletkutatás. pp. 53–72.

LÉPHAFT Á. 2011: A recens magyarellen es incidensek területi összefüggései a Vajdaságban. Mediterrán és Balkán Fórum, 5. évf. 1. sz., pp. 17–25.

LÉPHAFT Á. – PAP N. – REMÉNYI P. (szerk.) 2014: Átmeneti zónák és áramlási terek a Balkánon. A Japán–Magyar Balkán Kutatócsoport tanulmánykötete, Publikon Kiadó, Pécs, 87 p.

LÓCZY L. 1918: A Magyar Szent Korona országainak: földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 528 p.

LÓCZY L. 1920: Nyugatszerbiai tanulmányutam. Földrajzi Közlemények, 48. kötet, 6–10. füzet, pp. 82–84.

LUBIC, D. 2004: What should and could be done to improve the economic situation in Bosnia and Herzegovina. Balkán Füzetek, No. 2, pp. 57–62.

LUDVIG Zs. 2014: Oroszország és a Balkán: Érdekek és politikák. In: REMÉNYI P. (szerk.): Állam és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon, Publikon Kiadó, Pécs, pp. 201–234.

LUTOVAC, M. 1956: Crna Gora. Političko-geografski položaj. Enciklopedija Jugoslavije 2., Zagreb, pp. 398–488.

LUTTWAK, E. N. 1990: From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce. National Interest, No. 20, pp. 17–24.

Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu>

M. CSÁSZÁR Zs. 2006: A magyar oktatás Balkán-képe. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 189–201.

M. CSÁSZÁR Zs. 2008: A magyar oktatás Balkán képe. – In: REMÉNYI P. – SZEBÉNYI A. (szerk.): V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia – A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK KMBTK, Pécs, pp. 418–425.

M. CSÁSZÁR Zs. (szerk.) 2009: Magyarország és a Balkán. Balkán Füzetek Különszám I–II, PTE KMBTK, Pécs, 174 p.

- M. CSÁSZÁR ZS. 2011: Kisebbség-oktatás-politika a Balkánon. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 160 p.
- M. CSÁSZÁR ZS. – PAP N. 2005: The Problems of the Hungarian–Croatian Border Area Complex Development: Problematika kompleksnega razvoja območij ob madžarsko–hrvaški meji. Znanstveno Raziskovalno Sredice Glasnik, Vol. 8, pp. 63–64.
- M. CSÁSZÁR ZS. – PAP N. 2007: Expedíció a Balkánon I. Albánia – a sasok országa. A Földrajz Tanítása, XIV. évf. 3. sz., pp. 20–24.
- M CSÁSZÁR ZS. – PETE J. 2008: A Kárpát–Balkán térség és az iszlám kapcsolatának térbeli és történeti aspektusai. In: SZABÓ V. – OROSZ Z. – NAGY R. – FAZEKAS I. (szerk.): IV. Magyar Földrajzi Konferencia, Debreceni Egyetem, Debrecen, pp. 444–450.
- M. CSÁSZÁR ZS. – PAP N. 2011: A Balkán képzelete. Valóság, 54. évf. 5. sz., pp. 40–55.
- M. PANDÚR J. 2007: A magyarországi bolgár ortodoxok. In: DONCSEV, T. – SZŐKE L. (szerk.): A keleti kereszténység Magyarországon. Lucidus Kiadó, Budapest, pp. 97–98.
- MACKINDER, H. J. 1904: The Geographical Pivot of History. Geographical Journal, Vol. 23, No. 4, pp. 421–437.
- MACKINDER, H. J. 1919: Democratic Ideals and Reality. New York, 266 p.
- MACKINDER, H. J. 1943. The round world and the winning of the peace. Foreign Affairs, Issue 21, pp. 595–605.
- MAHAN, A. T. 1890: The Influence of Seapower upon History, 1660–1783. www.gutenberg.org
- MAJLÁTH R. 2006: Nagyszerb elképzelések a csetnik mozgalom keretei között. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 111–122.
- MALCOLM, N. 1994: Bosnia. A short history. Macmillan, London.
- MAKKAI L. 1942: A magyar Balkán-kutatás szervezési kérdései In: GÁL I. (szerk.): Magyarország és a Balkán. Budapest, pp. 71–78.
- MANGO, A. 1994: Turkey, the Challenge of a New Role. The Washington Papers/163. PRAEGER, Westport, Connecticut, London, 144 p.
- MARKOVICH, S. G. – WEAVER, E. B. – PAVLOVIC, V. 2006: Problems of identities in the Balkans. Anglo-Serbian Society, Belgrad, 182 p.
- MÁTÉ A. – PAP N. 2008: Erődturizmus – A mohácsi kistérség turisztikai fejlesztésének lehetőségei. In: HORVÁTH I. – KISS J. (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, PolgART Kiadó, Budapest, pp. 141–156.
- MATVEJEVIC, P. 2006: A Földközi-tenger. Corvina Kiadó, Budapest, 204 p.
- MAULL, H. 1995: Germany in the Yugoslav Crisis. Survival, Vol. 37, Issue 4 (winter), pp. 99–130.
- MAZOWER M. 2004: A Balkán. Európa Könyvkiadó, Budapest, 233. p.
- MCFARLANE, T. – HAY, I. 2003: The battle for Seattle: protest and popular geopolitics in the Australian newspaper. Political Geography, Vol. 22, Issue 2, pp. 211–232.
- MENDÖL T. 1948: A Balkán földrajza. Balkán Intézet, Balkán Könyvek, Budapest, 110 p.
- MESIĆ, S. 2003: Jugoszlávia nincs többé. Budapest, 405 p.
- MÉSZÁROS R. 2008: A kibertér és ami körülötte van. JATEPress Egyetemi Kiadó, 168 p.
- MEZŐ F. 2000: A politikai földrajz alapjai. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 382 p.
- MEZŐ F. 2006: A geopolitika formaváltozásai. Politikatudományi Szemle, XV. évf. 4. sz., pp. 75–107.
- MICHALKÓ G. 1998: Mentális térképek a turizmus kutatásában. A magyar középiskolások Olaszország-képe. Tér és Társadalom, 12. évf. 1–2. szám, pp. 111–125.
- MICHALKÓ G. – KISS K. – BALIZS D. – SZEBERÉNYI J. – VICZIÁN I. – BOTTLIK Zs. 2015: A „Balkán Wellbeing” koncepció turizmusföldrajzi háttérének vizsgálata. Mediterrán és Balkán Fórum, 2015, 2. sz., pp. 2–12.

- MIHÁLFFY B. 1991: A Magyar Iszlám Közösség. In: GESZTELYI T. (szerk.): Egyházak és vallások a mai Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 182–187.
- MISKOLCZY A. 2007: A magyarországi román ortodoxok. In: DONCSEV, T. – SZÖKE L. (szerk.): A keleti kereszténység Magyarországon. Lucidus Kiadó, Budapest, pp. 83–90.
- MNL, Urbaria et Conscriptiones, 136 : 30; 3.
- MNL, Urbaria et Conscriptiones, 66 : 21; 1.
- MNL, Urbaria et Conscriptiones, 50 : 57; 8.
- MNL, Urbaria et Conscriptiones, 94 : 30; 5.
- MNL, Hoffinanz Ungarn, W2279.
- MOHOS M. 2008: A Rábától a Muráig. A magyar–szlovén határtérség történeti-földrajzi vizsgálata. Bibliotheca Slavica Savariensis X, Szombathely, 141 p.
- MOLNÁR A. 2009a: Olaszország katonai és külpolitikai hozzájárulása a Mediterráneum stabilitásához. In: GARACZI I. – SZILÁGYI I. (szerk.): Hadseregek a Mediterráneumban. Zrínyi Kiadó, Veszprém, pp. 115–127.
- MOLNÁR A. 2009b: Olaszország hozzájárulása a közös biztonsághoz. Grotius, 2009/18, pp. 1–18.
- MOLNÁR A. 2011a: Olaszország története a „második köztársaság” idején. Az első köztársaság összeomlásától Silvio Berlusconi negyedik kormányáig. Áron Kiadó, Budapest, 282 p.
- MOLNÁR, A. 2011b: Idea of Europe in Hungarian political dicourse. In: RAMOS, C. T. (ed): Ideas of Europe in National Political Discourse. Il Mulino, Bologna, pp. 229–263.
- MOLNÁR A. – ANDREIDES G. (szerk). 2011: 150 éves az olasz egység. Brozsek Kiadó, Budapest, 258 p.
- MOLNÁR I. 1978: Budina Sámuel históriája, magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról. A Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai 6, Szigetvár, 45 p.
- MOLNÁR I. 2009: Molnár Imre válogatott írásai. In: RAVAZDI L. (szerk.): Szigetvár. Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 207 p.
- MOLNÁR J. 1965: Szulejmán szultán síremléke Turbéken. Művészettörténeti Értesítő, 14. évf. 1. sz., pp. 64–66.
- MONNET, J. 1998: La symbolique des lieux: pour une géographie des relations entre espace, pouvoir et identité. Cybergeo, Issue 56, July, pp. 1–16.
- MONTESQUIEU, C. 1943: Európa egységéről. Phönix Kiadás, Budapest, 128 p.
- MORGENSTERN H. 1874: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. Doktori disszertáció. In: Földrajzi Közlemények, Különnyomat, Budapest.
- MORTON, J. 2004: Reflections on the Balkan Wars: Ten Years After the Break-up of Yugoslavia. Palgrave Macmillan, New York, 260 p.
- MUIR, R. 1989: Modern Political Geography. II. ed., MacMillan, London, 275 p.
- MYFTIU, G. 2001: Albania. Guide of albanian history, and albanian cultural heritage. SEDA, Tirana, 266 p.
- N. RÓZSA E. – PÓTI L. (szerk.) 1999: Európa régi-új régiója: a Mediterráneum. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest.
- N. RÓZSA E. (szerk.) 2005: Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 347 p.
- N. RÓZSA E. 2007: Mediterranean Migration to New Central European Member States of the EU. Present and Future trends. IEMed Yearbook, Institut Europeu de la Meditterania, Barcelona, pp. 269–272.
- N. RÓZSA E. 2010: Muszlim kisebbségek Közép-Európában, avagy Közép-Európa különlegessége. In: ROSTOVÁNYI ZS. (szerk.): Az iszlám Európában. Aula Kiadó – Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, pp. 405–446.
- NAGY ABONYI CS. 2006: Magyar gazdasági törekvések Montenegróban. – In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok

Központja, Pécs, pp. 181–188.

NAGY M. M. 2001: A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. In: HAJDÚ Z. – PAP N. – TÓTH J. (szerk.): Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. Pécs, pp. 18–32.

NAGY M. M. 2006: Kis magyar hadelmélet. Zrínyi Kiadó, Budapest, 224 p.

NAGY M. M. 2009: Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények, II. évf. 2–3. sz., No. 4-5, pp. 31–40.

NAGY M. M. 2015: A Balkán hadtörténeti földrajza. Kézirat, 24 p.

NAGY R. – LJUBIČ, D. – HAJDÚ Z. – PAP N. – VÉGH A. – REMÉNYI P. (szerk.) 2004: Bosznia-Hercegovina a harmadik Balkán-háború után. Balkán Füzetek, No. 2, PTE TTK FI KMBTK, Pécs, 84 p.

NECIPOĞLU, G. 1996: Dynastic imprints on the Citycape: The Collective message of Imperial Funerary Mosque complexes in Istanbul. In: BACQUÉ-GRAMMONT, J. L. (ed.): Colloque Internationale: Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique, Institut Français d'études Anatoliennes, Istanbul, September 28–30, 1991, Paris, C.N.R.S., pp. 23–36.

NECIPOĞLU, G. 2005: Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire. Reaktion Books, London, and Princeton University Press, Princeton, 480 p.

NÉGYESI J. – PAP N. 2013: Hungary's role in the Western Balkan Security Process. In: LŐRINCZ, A. (ed.) The Balkans Dialogue: Conflict Resolution and EU Accession Politics in the Balkans and Turkey. Institute for Cultural Relations Policy (ICRP), Budapest, pp. 202–208.

NEMES NAGY J. 1997: Régió, regionalizmus. Educatio, VI. évf. 3. sz., 409 p.

NÉMETH B. 1903: Szigetvár története. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, 389 p.

NIEDERHAUSER E. 1972: Forrongó félsziget: a Balkán a XIX–XX. században. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 274 p.

NIEDERHAUSER E. 1975: Keletközép-Európa-kutatás és balkanisztika. Helikon, 2. sz., pp. 159–161.

NOPCSA F. 1907: A katolikus Észak-Albánia. In: Különlenyomat a Földrajzi Közleményekből.

NOPCSA F. 1911: A legsötétebb Európa. (Vándorlások Albániában.) Utazások Könyvtára, No. 3, Budapest.

NORA, P. 2010: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas, 14. évf. 3. sz., pp. 1–16.

NOVÁK T. 2005: Magyarország gazdasági stratégiájának kidolgozása a Kelet-Közép- és Délkelet-Európai térségre. Gazdasági és Közlekedési Minisztérium, Budapest, 137 p.

NOVÁK T. – SZEMLÉR T. 2007: Európa peremén: új tagok és szomszédok. Kelet-Európa Tanulmányok, 1. sz.

NYUSZTAY L. 2010: Berlusconi-től Berlusconiig: Az olasz külpolitika néhány vonása a 2000-es években. EU Working Papers, 2010/1, pp. 45–62.

ORMOS M. – MAJOROS I. 1998: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris Kiadó, Budapest, 500 p.

OSMANKOVIC, J. 2001: Regional development of Bosnia-Herzegovina. European Regional Development Issues in the New Millennium and their Impact on Economic Policy, 41th Congress of the European Regional Science Association, Zagreb.

Ó TUATHAIL, G. 1996: Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space. Minneapolis, University of Minnesota Press, 328 p.

ÖKTEM, K. 2010: New Islamic actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey's return to the Muslim Balkans. European Studies Centre, University of Oxford, 58 p.

ÖNKAL, H. 2009: 'Maqam' Tombs and the Tomb of Süleyman the Magnificent in Szigetvár. Thirteenth International Congress of Turkish Art. Hungarian National Museum, Budapest, pp. 545–554.

- ÖZER, Ç. 2004: 16. Yüzyıl Osmanlı Saray İşlemeleri. İstanbul, 152 p.
- PAK, M. 1998: Urban System in Slovenia – The Recentmost Developmental Trends. In: IANOŞ, I. – PUMAIN, D. – RACINE, J. B. (eds.): Integrated Urban Systems and Sustainability of Urban Life. Bucureşti, Editura Tehnică, pp. 227–233.
- PÁNDI L. 1997: Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest, 803 p.
- PAP N. 1997a: Őrhely a Földközi-tengeren. In: TRÓCSÁNYI A. (szerk.): Dolgozatok a Baranya Megyei Földrajzi Nap alkalmából. Közlemények a JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről, Pécs, pp. 20–26.
- PAP N. 1997b: A szeparatizmus kérdésének földrajzi aspektusai Olaszországban. In: TÉSITS R. – TÓTH J. (szerk.): Dolgozatok a Pécsi földrajzi doktoriskolából. JPTE TTK, Pécs, pp. 165–189.
- PAP N. 1998c: A régió fogalom politikai manipulációjának lehetőségei. Szuverenitás –Európai Unió – Regionalizmus, Székesfehérvár, pp. 114–121.
- PAP N. 1999a: Korridorok Köztes-Európában – Földrajzi Közlemények 123/47. évf. 3–4. sz., pp. 180–190.
- PAP N. 2000: Kettészakított ország: Ciprus. In: LOVÁSZ GY. – SZABÓ G. (szerk.): Területfejlesztés – regionális kutatások. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 177–183.
- PAP N. 2001: Törésvonalak Dél-Európában. PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 183 p.
- PAP N. 2002a: Málta. In: KARDOS J. – SIMÁNDI I. (szerk.): Európai politikai rendszerek. 1. kiadás, Osiris Kézikönyvek, Budapest, pp. 513–519.
- PAP N. 2002b: Néhány gondolat a magyar városhálózat regionális funkciókat hordozó elemeiről. In: KOVARSZKI A. – LÁSZLÓ M. – TÓTH J. (szerk.): Múlt, jelen, jövő – A településügy térben és időben. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 283–293.
- PAP, N. 2003: Political geography of Southern Europe. Geografski Vestnik, Vol. 75, Issue 2, pp. 101–109.
- PAP N. 2005a: Bosznia-Hercegovina külgazdasága. Balkán Füzetek, No. 2, pp. 49–57.
- PAP N. 2005b: Terület- és településfejlesztés Tolna megyében. Babits Kiadó, Szekszárd, 428 p.
- PAP N. 2005c: Ázsia politikai földrajza. Alexandra Kiadó, Pécs, 270 p.
- PAP N. 2006a: A délnyugati korridor és jelentősége Magyarország életében. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE TTK Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 9–32.
- PAP N. 2006b: Horvátország gazdaságának jellemzői a XXI. század elején. Balkán Füzetek, No. 4, pp. 79–89.
- PAP, N. 2006c: Agricultural impact on the environment in the Balcan Peninsula. In: HALASI-KUN, G. J. (ed.): Pollution and water Resources. Vol. XXXVI, Columbia University, New York, pp. 256–264.
- PAP N. (szerk.) 2006d: A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE TTK Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 348 p.
- PAP, N. 2007b: L'Ungheria ed il Mediterraneo. Il carattere geografico dei rapporti fra l'Ungheria e gli stati del Europa meridionale. Imedias Editore, Pécs, 206 p.
- PAP N. 2007c: A Balkán „kis” politikai földrajza. Balkán Füzetek, No. 5, 126 p.
- PAP N. 2007d: Az olasz–magyar gazdasági kapcsolatok néhány nézőpontja. Mediterrán és Balkán Fórum, I. évf. 1. sz., pp. 2–9.
- PAP N. 2007e: A Dél-Dunántúl helye, szerepe a magyar–itáliai kapcsolatok alakításában. Limes, 2007/3. szám, pp. 99–113.
- PAP N. 2007f: A magyar–dél-európai gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok területi mintázata az európai mediterrán térséggel. Tér és Társadalom, pp. 133–156.
- PAP, N. 2007g: Tolna – a rural area in Central Europe. Regional and local development in

Tolna County, Hungary. Lomart Kiadó, Pécs, 164 p.

PAP N. (szerk.) 2008a: Kultúra – Területfejlesztés. Pécs – Európa Kulturális Fővárosa 2010-ben. Geographica Pannonica Nova 2, Pécs, 248 p.

PAP N. 2008b: Pécs - a gateway city? – Acta Beregsasiensis: A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Évkönyve 8. évf. 2. sz., pp. 223–238.

PAP N. 2008c: Gazdasági tevékenységek a Nyugat-Balkánon. In: KOBOLKA I. – PAP N. (szerk.): A Nyugat-Balkán biztonsági földrajza. Katonai Biztonsági Hivatal, Magyar Honvédség Térképész Szolgálat, Budapest, pp. 167–190.

PAP N. 2010a: Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában. Publikon Kiadó, Pécs, 320 p.

PAP N. (szerk.) 2010b: Pécs im Treffpunkt der Kulturen: Kultur - Raumentwicklung: Pécs - Kulturhauptstadt Europas 2010, Publikon Books, Pécs, 220 p.

PAP N. 2010c: A helyi kultúra szerepe az LHH kistérségek fejlesztésében – a Reformátusság jelentősége. In: M CSÁSZÁR ZS – SZALAI G (szerk.): Kálvin – Magyarság – Európa: Nemzetközi multidiszciplináris konferencia, Publikon Kiadó, Pécs, pp. 87–93.

PAP N. 2011a: Itália politikai földrajzi képének változásai. In: MOLNÁR A. – ANDREIDES G. (szerk.): 150 éves az olasz egység. Brozsek Kiadó, Budapest, pp. 33–50.

PAP, N. 2011b: Hungary. In: NIELSEN J. S. (ed.): Yearbook of Muslims in Europe, vol 3., Leiden; Boston: Brill Academic Publishers, pp. 269–277.

PAP N. 2012: A magyar Balkán-politika kihívásai. Külügyi Szemle, 11. évf. 4. sz., pp. 150–165.

PAP, N. 2013a: Hungary, the Balkans and the Mediterranean. Publikon Kiadó, Pécs, 212 p.

PAP, N. 2013b: The transformation of the Hungarian-Italian relationship. Megatrend Review, Vol. 10, Issue 1, pp. 283–308.

PAP N. 2013c: A pécsi szunnita muszlim közösség. Kisebbségkutatás, 22. évf., 2. sz., pp. 120–133.

PAP N. 2013d: A muszlim közösségek szerveződésének sajátosságai Kelet-Közép-Európában. Civil Szemle, 10. évf. 2. sz., pp. 49–65.

PAP N. (szerk.) 2014a: Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. In: Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. Különszám, PTE TTK FI, Pécs, 135 p.

PAP N. 2014b: A szigetvári Szülejmán-kutatás kezdetei, a 2013-as év fontosabb eredményei / Sigetvar'da Kanuni Sultan Süleyman Hakkında Yapılan Arastırmaların Ana Noktaları ve 2013 Yılı Sonuçları. In: PAP N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. Különszám, PTE TTK FI, Pécs, pp. 23–36.

PAP, N. 2014c: Hungary. In: NIELSEN J. S. (ed): Yearbook of Muslims in Europe. Leiden; Boston: Brill Academic Publishers, pp. 300–307.

PAP N. (szerk.) 2016: Research in Szigetvár in the year of 2016, localising the former Ottoman settlement of Turbek where the internal organs of Suleiman the Magnificent were buried. – Non-destructive and destructive archaeological examinations, excavations in Szigetvár. Pécs, GeoResearch Nonprofit Kft., 167 p.

PAP N. – TÓTH J. (szerk.) 1999: Változó világ, átalakuló politikai földrajz. JPTE TTK Földrajzi Intézet, 318 p.

PAP N. – TÓTH J. 2001: Régió és rajonelméletek. In: TÓTH J. (szerk.): Általános Társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, pp. 289–304.

PAP N. – TÓTH J. (szerk.) 2002: Európa politikai földrajza. Alexandra Kiadó, Pécs, 271 p.

PAP, N. – VÉGH, A. 2003: Uloga, mjesto i mogućnosti mohačke male regije u jugozapadno-europskim odnosima Mađarske. In: Regionalno razvojna problematika Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja u procesu približavanja Evropskoj Uniji. Universitet u Tuzli, Tuzla, pp.

279–281.

PAP, N. – TÓTH, J. – WILHELM, Z. 2003: Der Entstehungsprozesseiner Region im Donautal. 2000 Jahre entlang der Donau. Aus der gemeinsamen Vergangenheit in die gemeinsame EU-Zukunft, pp. 221–233.

PAP N. – HERCZEG E. 2004: A szlovén–olasz határ menti együttműködés sajátosságai. In: PAP N. – VÉGH A. (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia – A Kárpát medence politikai földrajza, Konferenciakötet, Pécs, pp. 191–198.

PAP N. – VÉGH A. (szerk.) 2004: IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia – A Kárpát medence politikai földrajza, PTE TTK FI KMBTK, Pécs, 261 p.

PAP N. – REMÉNYI P. – VÉGH A. 2005: A Brčkoi Körzet szerepe és jelentősége a háború utáni Boszniában. Szakmai Szemle, 1. sz., pp. 51–67.

PAP, N. – VÉGH, A. 2006: Agriculture. In: KOCSIS, K. (ed.): South Eastern-Europe in maps. GRI - HAS, pp. 97–107.

PAP N. – VÉGH A. – REMÉNYI P. 2006: Országtanulmány: Macedónia volt Jugoszláv Köztársaság. In: REMÉNYI P. (szerk.): A Balkán keresztútján: Macedónia a XXI. század elején. Balkán Füzetek 6, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 19–41.

PAP, N. – REMÉNYI, P. 2007: Security issues of West-Balkan. Regio, 2007 English Edition, pp. 27–58.

PAP, N. – REMÉNYI, P. – VÉGH, A. 2008: Border changes in the Western Balkans and their effect on the settlement system at the end of the 20th century. In: LÓCZY, D. – TÓTH, J. – TRÓCSÁNYI, A. (eds.): Progress in Geography in the European Capital of Culture 2010. Imedias Publisher, Pécs, pp. 25–41.

PAP N. – TÓTH J. 2008: A európai államhatárok típusai. In: HORVÁTH I. – KISS J (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, PolgART Kiadó, Budapest, pp. 7–11.

PAP, N. – VÉGH, A. 2008: Minderheit-Mehrheit-Mutternation-Verhältnisse im Westbalkan – Raum. In: KUPA L. – HAMMER, E. (eds.): Ethno-kulturelle Begegnungen in Mittel- und Osteuropa. Hamburg: Dr Kovač, pp. 199–214.

PAP N. – REMÉNYI P. – VÉGH A. 2008: Macedónia: országtanulmány. – Balkán Füzetek, No. 6, pp. 20–41.

PAP N. – VÉGH A. 2009: A kelet-macedóniai albánok autonómia-törekvései és azok etnikai-földrajzi háttere. In: KUPA L (szerk.): Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában a múltban és a jelenben: Tanulmányok. Pécsi Tudományegyetem; Bookmaster Kft., Pécs, pp. 139–147.

PAP N. – KITANICS M. 2010: Albánok. Balkán Füzetek No. 9., PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 110 p.

PAP N. – SZABÓ-KOVÁCS B. 2010: The importance of micro-regional organisations/associations in Hungary. In: Megatrend Review/Megatrend Revija, Vol. 7, Issue 1, pp. 141–163.

PAP N. – VATI T. 2010: Egy eurázsiai geopolitikai pillér – Törökország politikai földrajza. In: TÓTH J. – WILHELM Z. (szerk.): Keleti horizontunk. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 103–128.

PAP N. – REMÉNYI P. – VÉGH A. 2010: Új állam a Balkánon? - a Republika Srpska. Földrajzi Közlemények, 134. évf. 3. sz., pp. 313–327.

PAP, N. – VÉGH, A. 2011: Das Streben nach Autonomie der ostmazedonischen Albaner und deren ethnisch-geographischer Hintergrund. In: GERNER, ZS. – KUPA, L. (hrsg.): Minderheitendasein in Mittel- und Osteuropa - interdisziplinär betrachtet. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, pp. 55–65.

PAP, N. – VÉGH, A. – REMÉNYI, P. 2012: Corridors in the Western Balkans and the Hungarian exit to the sea. Revista Romana de Geografie Politica, Vol. 14, Issue 2, pp. 176–188.

- PAP, N. – KITANICS, M. 2012: La apuesta de Montenegro por la integracion europea. – Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol. Volume 38, pp. 21–32.
- PAP, N. – KITANICS, M. 2012: Las relaciones geopolíticas de las áreas albanesas. *Historia Actual Online*, Vol. 10, Issue 27, pp. 103–116.
- PAP, N. – LADÁNYI, É. 2012: Hungary. In: NIELSEN, J. S. – AKGÖNÜL, S – ALIBASIC, A. – RACIUS, E. (eds.): *Yearbook of Muslims in Europe*, vol. 4. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, pp. 281–288.
- PAP, N. – GONDA, T. – RAFFAY, Z. 2013: Pécs, a possible gateway city. *Forum Geografic*, 12. évf. 2. sz., pp. 178–186.
- PAP, N. – LADÁNYI, É. 2013: Hungary. In: NIELSEN, J. S. (ed.): *Yearbook of Muslims in Europe*, vol. 5. Leiden; Boston: Brill Academic Publishers, pp. 319–326.
- PAP N. – NAGY J. T. – VÉGH A. – LÉPHAFT Á. 2013: A magyarországi muszlim migránsok az információs társadalomban. *Információs Társadalom: Társadalomtudományi Folyóirat*, 13. évf. 3–4. sz., pp. 59–78.
- PAP, N. – VÉGH, A. 2014: Effects Of Corridor V/C On The Development Of Border Areas – Similarities And Differences In „The South”. In: DREŠKOVIĆ, N. (ed.): *Zbornik Radova Trećeg Kongresa Geografa Bosne i Hercegovine: Book of Papers Third Congress of Geographers of Bosnia and Herzegovina*, Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, pp. 216–224.
- PAP, N. – REMÉNYI, P. – M. CSÁSZÁR, ZS. – VÉGH, A. 2014: Islam and the Hungarians – *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*. 156, pp. 191–220.
- PAP N. – DÖMÖS M. 2014: Az olasz geopolitika hagyományos sarokköve: a Balkán. – In: REMÉNYI P. (szerk.): *Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon*. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 185–200.
- PAP N. – KITANICS M. 2014a: Az európai iszlám és a muszlim bevándorlás kérdése Kelet-Közép-Európában. In: TARRÓSY I. – GLIED V. – VÖRÖS Z. (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 291–308.
- PAP, N. – KITANICS, M. 2014b: Hungary and the Balkans. – *Megatrend Review/Megatrend Revija*, Vol. 11, Issue 4, pp. 219–240.
- PAP N. – KITANICS M. 2014c: Grábóc a „magyar Athosz” és a szerbség. *A Földgömb*, 32. évf. 9. sz., pp. 90–93.
- PAP, N. – KITANICS, M. – GYENIZSE, P. – HANCZ, E. – BOGNÁR, Z. – TÓTH, T. – HÁMORI, Z. 2015: Finding the tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: historical, geophysical and archeological investigations. *Die Erde*, Vol. 146, Issue 4, pp. 289–303.
- PAP N. – KITANICS M. 2015: Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbéjének kutatása (1903–2015). *Mediterrán és Balkán Fórum*, 9. évf. 2. sz., pp. 2–19.
- PAP, N. – GLIED, V. (megjelenés alatt): The Hungarian border barrier and the Islam. – *Journal of Muslims in Europe*. 30 p.
- PAPIC, Ž. 2006: Eleven theses on the future of Bosnia-Herzegovina. *Bosnia Report* No. 49–50, The Bosnian Institute, London.
- PASQUALINI, M. G. 1997: Due casi particolari della politica estera italiana nel Mediterraneo nel periodo 1936-39: gli accordi di Montreux e la crisi di Alessandretta. In: *Relazioni Internazionali. Scritti in onore di Giuseppe Vedovato*, Vol. III, Firenze, pp. 231–237.
- PINKERTON, A. – DODDS, K. 2009: Radio geopolitics: broadcasting, listening and the struggle for acoustic spaces. *Progress in Human Geography*, Vol. 33, Issue 1, pp. 10–27.
- PINTÉR A. 2013: Törökország külpolitikája a 21. század elején – neooszmán vagy újradefiniált török külpolitika? *Külügyi Szemle*, 12. évf. 1. sz., pp. 10–21.
- PESTI J. 1982: Baranya megye földrajzi nevei I. Baranya monográfia sorozat, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 452–473.

- PÓK A. 2008: A Balkán mint stratégiai térség Magyarország számára. In: BANCZEROWSKI J. – KONCZ I. – HORÁNYI K. – SZEMENYEI I. – HORVÁTH CS. (szerk.): Stratégiai Kutatások 2007–2008, Kutatási jelentések, MTA – Miniszterelnöki Hivatal, Budapest, pp. 155–180.
- PÓKA F. 2008: A macedóniai etnikai közösségek együttélése. Az Ohridi Keretmegállapodás mint kisebbségvédelmi modell. Tapasztalatok, értékelések. Balkán Füzetek, No. 6, A Balkán keresztútján: Macedónia a XXI. század elején, Pécs, pp. 80–85.
- Popis 2002: Knjiga 1, Stanovištvo, nacionalna ili etnička pripadnost, podaci po naseljima, RZS, Beograd.
- POULTON, H. 1991: The Balkans: minorities and states in conflict. Minority Rights Group, London, 244 p.
- POUNDS, N. J. G. 2003: Európa történeti földrajza. Osiris Kiadó, Budapest, 532 p.
- PREVELAKIS, G. 2007: A Balkán. Kultúra és geopolitika. Imedias Kiadó, Kozármisleny, 220 p.
- PRINZ GY. 1905: Magyarország fekvése a tengerhez. Hornyánszky Kiadó, Budapest, 23 p.
- PROBÁLD F. 2002: Európa regionális földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 226 p.
- RADISICS E. (szerk.) 1946: A Dunatáj I. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből. Gergely Rt. kiadása, Budapest.
- RÁNKI GY. 1981: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939). Magvető Kiadó, Budapest, 352 p.
- Rapporto 2020. Le scelte di politica estera.
http://www.esteri.it/mae/doc/rapporto2020_sceltepoliticaestera_090408.pdf
- RATZEL, F. 1923: Politische geographie. R. Oldenbourg, München, 623 p.
- RICCHIERI, G. 1916: Suolo e genti della Balcania. Rivista Mensile del Touring Club Italiano, pp. 132–138.
- REMÉNYI P. (szerk.) 2004: Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE TTK FI KMBTK, Pécs, 347 p.
- REMÉNYI P. (szerk.) 2009a: A Balkán keresztútján: Macedónia a XXI. század elején. Balkán Füzetek, No. 6, 85 p.
- REMÉNYI P. 2009b: Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában. In: M. CSÁSZÁR ZS. (szerk.): Magyarország és a Balkán. Balkán Füzetek, Különszám I, pp. 122–129.
- REMÉNYI, P. 2009c: International institutional co-operations in the border areas of Hungary and Serbia. Megatrend Review, Vol. 7, Issue 1, pp. 119–140.
- REMÉNYI, P. 2010: Some aspects of demographic consequences of the breakup of former Yugoslavia. In: TARRÓSY, I. – MILFORD, S. (eds.): The Western Balkans: Lessons from the past and future prospects – A view from the Danube Region. Proceedings of the 7th DRC Summer School, Pécs, pp. 41–54.
- REMÉNYI, P. 2011a: An Emerging Border of an Emerging State? The Case of the IEBl and the Republika Srpska of Bosnia-Herzegovina. Eurolimes, Vol. 11, Spring, pp. 129–141.
- REMÉNYI, P. 2011b: Borders, Settlement Structure and Regional Issues in the Western Balkans. In: KOBOLKA, I. – PAP, N. (eds.): European Perspective and Tradition. The Western Balkans. Ministry of the Foreign Affairs of the Republic of Hungary and Scientific Council of the Military Security Office of the Republic of Hungary, Budapest, pp. 155–230.
- REMÉNYI, P. 2012: The statehood of Bosnia-Herzegovina according to the Hartshorne model. Revista de Historia Actual Online, Issue 27, pp. 129–140.
- REMÉNYI P. (szerk.) 2014: Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon. Mediterrán és Balkán Fórum, 3. különszám, Publikon Kiadó, Pécs, 234 p.
- REMÉNYI P. – VÉGH A. 2005: Az etnikai szerkezet történeti változásai, a német és a szerb kisebbség etnikai térségváltozásának vizsgálata. In: PAP N. (szerk.): Terület- és településfejlesztés Tolna megyében. Babits Kiadó, Szekszárd, pp. 195–220.
- REMÉNYI P. – VÉGH A. 2006: Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon. Földrajzi Értesítő, 55. évf. 1–2. szám, pp. 195–211.

- REMÉNYI P.–VÉGH A. 2008: A Dél-Dunántúl és a Nyugat-Balkán kapcsolatrendszerének vázlata – Múlt, jelen, jövő. Földrajzi Közlemények, 132. évf. 1. sz., pp. 21–34.
- REMÉNYI, P. – LÉPHAFT Á. 2014: Transforming borders - changing development potentials - the case of Vojvodina. In: DREŠKOVIĆ, N. (ed.): Zbornik Radova Trećeg Kongresa Geografa Bosne i Hercegovine: Book of Papers [of the] Third Congress of Geographers of Bosnia and Herzegovina. Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, pp. 295–302.
- RENIER, H. 1933: Die Niederschlagsverteilung in Südosteuropa. Impr. "Mlada Srbija", 67 p.
- RESS I. 2000: Kállay Béni bosnyák nemzetteremtő kísérlete. Limes, 2000/2–3. szám, pp. 277–286.
- RESS I. 2004: Kapcsolatok és keresztutak, horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 288 p.
- RÉTI GY. 2000: Albánia sorsfordulói. Aula Kiadó, 419 p.
- ROGIĆ, V. 1977: The Changing Urban Pattern in Yugoslavia. In: CARTER, F. W. (ed.): An Historical Geography of the Balkans. Academic Press, London, pp. 409–436.
- ROMSICS I. 1992: Szláv korridor, Burgenland, Lajtabánság: koncepciók Nyugat-Magyarországról, 1917–1921. Régió, 3. évf. 1 sz.
- RÓNAI A. (szerk.) 1945: Közép Európa atlasz. Államtudományi Intézet, Budapest – Balatonfüred
- RÓNAI A. 1989: Térképezett történelem. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 262 p.
- ROSTOVÁNYI, ZS. – KISS, J. L. – BÖSZÖRMÉNYI, J. 2001: „Global civilization” vs. civilizations: the antinomies of the international system of the turn-of-the-millennium. The International System at the Turn of the Millenium. BIGIS, Budapest, pp. 23–48.
- ROSTOVÁNYI ZS. 2006: Globalizáció és civilizáció(k). Nagydoktori értekezés.
- ROSTOVÁNYI Zs. 2010: Az iszlám Európában. Grotius Könyvek 5. Corvinus Kiadó – Aula Kiadó, Budapest, 487 p.
- RUZSÁS L. – ANGYAL E. 1971: Cserenkó és Budina. Századok, 105. sz., pp. 57–69.
- SALLAI J. 1995: Magyarország történelmi határai a térképeken. Püski Kiadó, Budapest, 109 p.
- SANDRART, J. 1684: Danubius Fluviorum Europae Princeps cum omnibus accessoriis Fluminibus... Chalcographus Norimbergae, Nürnberg.
- SANU Memorandum, 1986, Belgrade.
- SASVÁRI CS. 2006: A nyugat-magyarországi szláv korridor értékelése pánszláv aspektusból. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 123–129.
- SCHAEFER, K. F. 1953: Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination. Annals of the Association of American Geographers, Vol. 43, No. 3., pp. 226–249.
- SCHINDLER M. 1913: Az Adria felé vezető útaink geográfiája. Pátria Kiadó, Budapest, 58 p.
- SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929: Geopolitischer Typen – Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Gotha Justus Perthes, 91 p.
- SEBEN G. 2006: A Balkán szociális reprezentációja. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 211–221.
- ŞENYURT, O. 2012: Kosova'da Murad Hüdavendigâr Türbesi ve Ek Yapıları. METU JFA, Vol. 29, Issue 2, pp. 285–311.
- SHARP, J. 2000: Condensing the Cold War: Reader's Digest and American Identity. University of Minnesota Press, Minneapolis, 207 p.
- SHAW, M. 2000: New wars of the city: Urbicide and genocide. <http://www.martinshaw.org/city.htm>
- SIEGFRIED A. 1947: A Földközi-tenger. Franklin Nyomda, Budapest, 246 p.
- SISELINA, L. – GAZDAG F. 2004: Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Budapest, 446 p.

- SOKCSEVITS D. 1999: A horvát Bosznia: mítosz, vagy egy kudarcba fulladt nemzeti integrációs kísérlet? Európa külső és belső határai a XIX. és XX. században. Történelem doktori program, Kutatási Füzetek 6, pp. 173–182.
- SOKCSEVITS D. 2004: Magyar múlt horvát szemmel. Kapu Könyvek, Budapest, 261 p.
- SOKCSEVITS D. 2006: A Horvát-Szlavón katonai határőrvidék problémája. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 85–92.
- SOKCSEVITS D. 2011: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Kiadó, Budapest, 846 p.
- SOKCSEVITS D. 2014: A Zrínyiek újkori kultusza a horvátoknál/Hirvatlar Arasında Yeni Dönemlerde Zrínyi Kültü. In: PAP N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigetvar’daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf., Különszám, PTE TTK FI, Pécs, pp. 111–128.
- SPENGLER, O. 1995: A Nyugat alkonya I–II. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- SPYKMAN, N. J. 1944: The geography of peace. Brace and Company, New York: Harcourt.
- SRŠAN, S. 2003: Sjeveroistočne granice Hrvatske. Državni arhiv Osijek, 103 p.
- STIBLAR, F. 2007: The Balkan Conflict and its Solutions. MANET, Ljubljana, 444 p.
- STOJCEV, V. 2004: Military history of Macedonia. Military Academy Skopje, Skopje, 777 p.
- SUBA J. 2010: A Déli Védelmi Rendszer. In: RAVASZ I. (szerk.) Betonba zárt hidegháború: az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 207 p.
- SUDÁR B. 2003: Iskolák és fürdők. História, 2003/4. pp. 32–34.
- SUDÁR B. 2013: A pécsi Idrisz Baba-türbe. Budapest, 120 p.
- SUDÁR B. 2014: Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, pp. 500–504.
- SULOK Z. 2010: Muslim minority in Hungary. Paper for the Warsaw Symposium for the Muslim minorities in Eastern and Central Europe 8–10th December 2010, Budapest, pp. 76–85.
- SÜLI-ZAKAR I. (szerk.) 2002: Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában. Nemzetközi tudományos konferencia. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 387 p.
- SZABÓ G. 2014: Szülejmán szultán halálának és türbéjének helye a szigetvári történeti és népi emlékezetben az újabb kutatások alapján. Ethnographia, 125 évf. 3. sz., pp. 383–400.
- SZABÓ P. Z. 1943: A Balkánfélsziget földrajzi erővonalai és Magyarország. In: TEMESY GY. (szerk.): Földrajzi Zsebkönyv, Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, pp. 142–150.
- SZABÓ T. 2012: Olaszország politikatörténete. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 196 p.
- SZABÓ Z. 1937: A Vaskapun túl. Balkáni útikönyv. Stephaneum Nyomda, Budapest.
- SZÁRAZ O. 2012: A kereszténység védőbástyája. Studia Litteraria, 2012, 1–2. szám, pp. 51–67.
- SZÁVAI F. – PAP N. 2014: The Hungarian Political Elite’s Balkan Concepts in the Period of Dualism. In: International Conference on the Occasion of the First Centennial of the Beginning of World War One, pp. 1–6.
- SZIDIROPULOSZ A. 1998: A magyarországi görög kisebbség szociokulturális jellemzői. In: EPERJESSY E. (szerk.): Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából 2. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, pp. 42–77.
- Szigetvár Presbytery, Prothocollum Parochia Magno Szigethana... 1774.
- SZIGETVÁRI T. 2013: Törökország gazdasági átalakulása és külgazdasági expanziója. Külügyi Szemle, 12. évf. 1. sz., pp. 22–38.
- SZILÁGYI I. 2003a: Horvátország a Balkán és Közép-Európa határán. In: KISS J. L. (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 211–237.

- SZILÁGYI I. 2003b: Szlovén dilemmák a bezárkózás és a nyitottság között. In: KISS J. L. (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 323–343.
- SZILÁGYI I. 2013: Geopolitika. *Geographica Pannonica Nova* 14, Publikon Kiadó, Pécs, 254 p.
- TAKÁTS S. 1927: Nagy Szolimán császár sírja. Rajzok a török világból. Vol. IV. pp. 123–132.
- TÁNCZOS L. 1948: A magyar nehézipar és a Balkán. Balkán Intézet, Balkán Könyvtár, No. 5, Budapest.
- TÁTRAI P. 2009: A ciprusi belső határ. *Földrajzi Közlemények*, 133. évf. 3. sz., pp. 299–312.
- TEKINDAĞ, M. C. Ş. 1970: Fâtih'in Ölümü Meselesi. TD XVI/21. İstanbul, pp. 95–108.
- TEKSARI, S. 2005: İstanbul Türbeleri. Gül Yay, İstanbul.
- TELEKI P. 1920: „Carte rouge”/Vörös térkép.
- TELEKI P. 1934: Európáról és Magyarországról. Athenaeum Kiadó, Budapest, pp. 30–50.
- TELEKI P. – CSIKI E. (szerk.) 1923–1940: A Magyar Tudományos Akadémia Balkán-kutatásainak eredményei. I–III kötet, MTA, Budapest.
- THALLÓCZY L. 1902: Bosznia mint történelmi színtér. *Földrajzi Közlemények*, 30. évf. 5. sz., pp. 213–238.
- THIM J. 1942: Magyarság és a balkáni konföderációk. *Külügyi Szemle*, 1. sz., pp. 46–53.
- TILL, K. E. 2003: Places of Memory. In: AGNEW J. – MITCHELL, K. – TOAL, G. (a cura di): *A Companion to Political Geography*. Malden–Oxford, Blackwell, pp. 289–301.
- TINER T. 2005: Közlekedés és szállítás. In: KOCSIS K. (szerk.): *Délkelet-Európa térképekben*. Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 72–91.
- TODOROVA, M. 2009: *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, London, 288 p.
- TODOROVA, M. (ed.) 2004: *Balkan identities. Nation and memory*. Hurst & Company, London, 374 p.
- TODOROV, N. 1983: *The Balkan City, 1400–1900*. University of Washington Press, Seattle and London, 640 p.
- TODOROV, V. 1995: A Balkán etnikai, vallási problémái és Bulgária helye. *Régió, Kisebbség, politika, társadalom*, 6. évf. Vol. 3.
- TÓTH, T. – HÁMORI, Z. 2014: Research in Szigetvár localising the former Ottoman settlement of Turbek, the place where the inner organs of Suleiman the Magnificent were buried. Report of geophysical examinations in Turbék made by Geomega LTD, Budapest.
- TÓTH Z. 1917: Az államterület biztonsága. *Földrajzi Közlemények*, 45. kötet, 7–8. füzet, pp. 311–367.
- ТРИФУНОВСКИ, J. 1988: Албанско становништво у Социјалистичкој Републици Македонији – Антропогеографска и етнографска истраживања. *Књижевне новине НИРО*. Београд, pp. 27–178.
- TURAN, O. 1971: *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul.
- UDVARVÖLGYI ZS. 1998: A magyar iszlám vallásszociológiája. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest.
- UDVARVÖLGYI ZS. 2010: A Magyar Iszlám Közösség megalapítása (1988). *Egyháztörténeti Szemle*. 11. év. 4. sz., pp. 133–147.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. 1970: Fâtih Sultan Mehmed'in Ölümü. – *Belleten*, Volume 34, Issue 134, pp. 231–234.
- ÜNVER, S. 1970: Kanunî Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı, Ölümü, Cenazesi ve Defni. In: *Kanunî Armağanı, Türk Tarih Kurumu*, pp. 301–306.
- VARGA SZ. – PAP N. – HANCZ E. – KITANICS M. 2015: *Szigetvár 1566*. Publikon Kiadó, Szigetvár–Pécs, 154 p.
- VASS E. 1993: Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán–Török Birodalomban 1565–1689. In: SZITA L. (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. BML, Pécs, pp. 193–217.

- VATIN, N. 2005: Un türbe sans maître. Note sur la fondation de la destination du türbe de Soliman-le-Magnifique à Szigetvár. *Turcica*, Issue 37, pp. 9–42.
- VÉGH A. 2004: A horvát anyanyelvi oktatás 50 éve Pécsen, Vonzáskörzeti vizsgálatok Pécs városának néhány horvát anyanyelvű intézményében. In: REMÉNYI P. (szerk.): *Az integrálódó Európa politikai földrajza. III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia*, PTE Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, pp. 296–301.
- VÉGH A. 2006: A népesség etnikai összetétele a Drávától az Adriáig. In: PAP N. (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 285–294.
- VÉGH A. 2006: Horvátország 1945 utáni etnikai térszerkezet-változásai. *Balkán Füzetek*, No. 4, pp. 42–56.
- VÉGH A. – REMÉNYI P. 2006: Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon. *Földrajzi Értesítő/Hungarian Geographical Bulletin*, Vol. 55, Issue 1–2, pp. 195–211.
- VÉGH A. 2008: A horvát-szerb etnikai kontaktzóna történeti fejlődése. Doktori disszertáció, Pécs, 137. p.
- VÉGH A. 2009a: A Nyugat-Balkán etnikai képe. In: KOBOLKA I. – PAP N. (szerk.): *A Nyugat-Balkán biztonsági földrajza*. Katonai Biztonsági Hivatal, Magyar Honvédség Térképész Szolgálat, Budapest, pp. 211–235.
- VÉGH A. 2009b: A horvát és szerb etnikai kontaktzóna történeti földrajzi vázlata. *Balkán Füzetek*, 1. Különszám, pp. 110–121.
- VÉGH, A. 2011: The Ethnic landscape of the Western Balkans, In: KOBOLKA, I. – PAP, N. (szerk.): *European perspective and tradition. The Western Balkans*. Ministry of the Foreign Affairs of the Republic of Hungary and Scientific Council of the Military Security Office of the Republic of Hungary, Budapest, pp. 109–153.
- VÉGH, A. 2012: Minorities, mother countries, majority on the western Balkans. *Revista de Historia Actual Online*, Issue 27, pp. 83–101.
- VUČIĆ, P. 1995: *Politička sudbina Hrvatske. Geopolitičke i geostrateške karakteristike Hrvatske*. Mladost, Zagreb, 448 p.
- VUKADINOVIĆ, R. 1999: *Sigurnost na jugoistoku Europe*. Interland d.o.o. Varaždin, 180 p.
- WAGNER, J. CH. 1700: *Wagners Christlich- und Türkischer Städt- und Geschicht-Spiegel...* Anhang/Oder Continuation Zu dem Christlich- und Türkischen Städt ...Gedruckt und Verlegt bey Jakob Koppmayer, Augspurg, 100 p.
- WALTON, N. – ZIELONKA, J. (eds.) 2013: *The new political geography of Europe*. European Council on Foreign Relations (ECFR), London, 113 p.
- WINROW, M. G. 1995: *Turkey in Post-Soviet Central Asia*. Former Soviet South Project. The Royal Institute of International Affairs, London, 53 p.
- WOEHREL, A. 2009: *Future of the Balkans and U.S. Policy Concerns*. Congressional Research Service, pp. 1–15.
- ZEUNE, J. A. 1808: *Gea. Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung*, Berlin.

1. számú melléklet: Magyar emlékhelyek a Balkánon és Törökországban

	Helyszín	Ország	Ismertetés	Az emlékhely jellege
1	Abbázia	Horvátország	A város Volosko nevű településrészén található Minach-villában töltötte élete utolsó napjait Andrássy Gyula miniszterelnök	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
2	Abbázia	Horvátország	A tengerparti Hotel Bellevue-ben halt meg Markusovszky Lajos	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
3	Ankara	Törökország	Kossuth-emléktábla a magyar nagykövetséget körülvevő Kossuth utcai falon	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
4	Belgrád	Szerbia	Vára, a Kalemegdán a nándorfehérvári diadalmas várvédő ütközet helyszíne (1456)	vár, várostrom
5	Bihács	Bosznia-Hercegovina	A vár és a település magyar királyságbeli életét is bemutató kiállítás van a várban	vár, várostrom
6	Bor	Szerbia	Radnóti-szobor a városközpontban és emlékkő az egykori láger helyén	irodalmi emlékhely
7	Bovec	Szlovénia	Temetője a Monarchia szolgálatában elesett mintegy kétezer katona kövel megjelölt sírhelye, emlékkereszt, kopjafa	első világháborús katonai temetők és síremlékek
8	Budanje	Szlovénia	A napóleoni háborúk során hősi halált halt Rostás Pál magyar huszár szobra a faluszéli Mária-templom mellett	más katonai temető és emlékhely
9	Bukarest	Románia	Hősi parcella és emlékmű a Calvineum Református Temetőben a két világháború során Romániában elesett katonák tiszteletére	más katonai temető és emlékhely
10	Bukarest	Románia	Ady Endre mellszobra a Herăstrău Parkban	irodalmi emlékhely
11	Bukarest	Románia	Bartók Béla mellszobra a Herăstrău Parkban	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
12	Bukarest	Románia	Petőfi Sándor mellszobra a Herăstrău Parkban	irodalmi emlékhely
13	Celje	Szlovénia	Vára a 15. századi Magyarországon jelentős hatalomra szert tett Cilleiek birtokközpontja	vár, várostrom
14	Csiprovci	Bulgária	A település mellett Thököly kurucái levertek egy oszmán-ellenes lázadást 1688-ban	más erőszakcselekmény
15	Csiprovci	Bulgária	Dunyov István bánati bolgár származású honvédtiszt, az 1848-49-es szabadságharc hősének mellszobra	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
16	Dubrovnik	Horvátország	Szent László karcsontereklyéje a ferences kolostorban	kiemelkedő személyiségek

				emlékhelyei
17	Dubrovnik	Horvátország	Szent István koponyacsont-ereklyéje a domonkos kolostorban	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
18	Fiume	Horvátország	A "vasminiszter" Baross Gábor emléktáblája a kikötőben	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
19	Fiume	Horvátország	Az egykori városháza üléstermében magyar történelmi nagyságok, Deák Ferenc, Andrássy Gyula, Szapáry Géza portréi	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
20	Fiume	Horvátország	Az egykori fiumei kormányzók portréi a Hauszmann Alajos által tervezett kormányzói rezidenciában, az építész nevét tér viseli	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
21	Galambóc	Szerbia	A Galambóc vára ellen Zsigmond király által vezetett 1428. évi ostrom helyszíne	vár, várostrom
22	Gallipoli	Törökország	1915-16-ban Gallipolinál az oszmán csapatokat magyar tisztek segítették	csatahely
23	Gefira Iszthmou	Görögország	Türr Istvánnak és Gerster Bélának, a Korinthoszi-csatorna tervezőinek emléktáblája	műszaki teljesítmény
24	Gorjansko	Szlovénia	Temetője a karsztvidék legnagyobb, helyreállított katonai sírkertje emlékkápolnával, szmos magyar sírkőfelirattal	első világháborús katonai temetők és síremlékek
25	Herceg Novi	Montenegró	A Savina városrész temetője több száz, köztük magyar tengerész nyughelye, jelképes sír, három nyelvű emléktábla	első világháborús katonai temetők és síremlékek
26	Hrastovec	Szlovénia	Várának udvarán az 1945-ben ide deportált Mura-vidéki magyaroknak emléket állító márványtábla található	más erőszakcselekmény
27	Ilok	Horvátország	Újlaki Miklós és Lőrinc síremlékei a ferences templomban	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
28	Ilok	Horvátország	Kapisztrán (Szent) János életét bemutató kiállítás halálának helyén, a ferences kolostorban és síremléke a rendház templomában	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
29	Isztambul	Törökország	Guyon Richárd sírja az üsküdari katonai temetőben	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
30	Isztambul	Törökország	Guyon Richárd és Kmety György tábornokok szoborportréi a Hadtörténeti Múzeumban	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
31	Isztambul	Törökország	A Yedikuléban raboskodó Török Bálintnak és társainak emléket állító márványtábla a Héttorony Erőd Múzeumban	azíliumhely és börtön
32	Isztambul	Törökország	Széchenyi Tüzoltó Múzeum, névadója az isztambuli hivatásos tűzoltóságot megszervező Széchenyi Ödön gróf	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei

33	Isztambul	Törökország	Az erdélyi magyar származású Ibrahim Müteferrikanak, az első török nyomda megalapítójának mellszobra a Nagybazárban	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
34	Isztambul	Törökország	Irene (Piroska) hercegnő mozaikképe a Hagia Sophiában	művészi teljesítmény
35	İzmit	Törökország	Emlékház és emlékmű Thököly Imre és Zrínyi Ilona száműzetésének helyszínén	azíliumhely és börtön
36	Jajca	Bosznia-Hercegovina	Vára a Mátyás király által vezetett 1463. évi győztes ostrom helyszíne	vár, várostrom
37	Jajca	Bosznia-Hercegovina	A Csontváry Kosztka Tivadar által megörökített jajcai kultúrtáj (vízesés, villanyvilágított fák, villanyerőmű)	művészi teljesítmény
38	Karlóca	Szerbia	Az 1699. évi karlócai békekötés helyszíne, a békeegyezmény aláírásának helyén emlékkápolna áll	békekötés helye
39	Klanec pri Komnu	Szlovénia	A faluközpontban magyar koronás címerrel ellátott, magyarok által látogatott, magyar zászlókkal díszített kőoszlop	első világháborús katonai temetők és síremlékek
40	Klissza	Horvátország	Vára a mongolok elől menekülő IV. Béla és családja tartózkodási helye, lánya, a későbbi Árpád-házi Szent Margit születési helye	vár, várostrom
41	Kruje	Albánia	Várában Szkander bég szövetségese, Hunyadi János emlékét őrző tér és múzeumi kiállításrészlet található	vár, várostrom
42	Kütahya	Törökország	Emlékmúzeum a Kossuth Lajos törökországi száműzetésének második helyszínéül szolgáló épületben	azíliumhely és börtön
43	Lepoglava	Horvátország	Corvin János sírhelye a pálos kolostor templomában	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
44	Ljubljana	Szlovénia	Vára Batthyány Lajos 1849. évi fogságának helyszíne	azíliumhely és börtön
45	Log pod Mangartom	Szlovénia	Temetője a Mangart-hegység és a Boveci-medence védelme során elesett katonák emlékhelye, sírkeresztek, emlékszobor	első világháborús katonai temetők és síremlékek
46	Lovran	Horvátország	A Villa Flórában halt meg Feszty Árpád, bejáratánál emléktábla	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
47	Mostar	Bosznia-Hercegovina	A Csontváry által megörökített Öreg Híd, mint a magyar kulturális emlékezet (örökség) része	művészi teljesítmény
48	Nikápoly	Bulgária	A nikápolyi csata (1396) helyszíne	csatehely
49	Nova Gorica	Szlovénia	A város közelében nemrégiben felújított I. világháborús magyar katonai emlékmű	első világháborús katonai temetők és síremlékek

50	Nova Vas	Szlovénia	A 4. honvéd gyalogezred elesett katonáinak emlékét őrző kőgúla magyar nyelvű felirattal	első világháborús katonai temetők és síremlékek
51	Novigrad	Horvátország	Novigrad vára Mária királynő és anyja Kotromanić Erzsébet özvegy királyné fogságának (1386-87) és utóbbi halálának színhelye	vár, várostrom
52	Osmaniye	Törökország	Az anatóliai népdalgyűjtő munkájáról is ismert zeneszerzőnknek emléket állító Bartók Béla Múzeum	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
53	Ozaly	Horvátország	Vára Zrínyi Ilona születési helye	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
54	Peć	Koszovó	Az I. világháborús ipeki katonai temető a Monarchia különböző nemzetiségű katonáinak sírhelye, magyar nyelvű emléktábla	első világháborús katonai temetők és síremlékek
55	Pozsarevác	Szerbia	Az 1718. évi pozsareváci békeegyezmény aláírásának helyszíne	békekötés helye
56	Prizren	Koszovó	Hunyadi Jánost ábrázoló festmény a katedrálisban	művészi teljesítmény
57	Ptuj	Szlovénia	Vára a Mátyás király által vezetett 1479. évi győztes ostrom helyszíne	vár, várostrom
58	Renče	Szlovénia	Temetőjében névtáblákkal megjelölt sírkeresztek, központi emlékmű	első világháborús katonai temetők és síremlékek
59	Rigómező	Koszovó	Az első rigómezei csata (1389) helyszíne	csatehely
60	Rigómező	Koszovó	A második rigómezei csata (1448) helyszíne	csatehely
61	Rodostó	Törökország	Emlékmúzeum II. Rákóczi Ferencnek és kíséretének menedéket biztosító egykori épületek egyikében	azíliumhely és börtön
62	Rogaška Slatina	Szlovénia	Mikszáth-emléktábla az irodalmi hírességek által egykor gyakran látogatott stájer fürdővárosban	irodalmi emlékhely
63	Šibenik	Horvátország	A Laskai soroknak nevezett, második legrégibb magyar verses nyelvemléket tartalmazó kódex a ferences kolostorban	irodalmi emlékhely
64	Sinaia	Románia	Magyar honvédek emlékműve és sírjai az I. világháborús hősök temetőjének északi részén.	első világháborús katonai temetők és síremlékek
65	Skopje	Macedónia	A helyiek körében legismertebb és legnépszerűbb magyar költő, Petőfi emléktáblája a róla elnevezett utcában	irodalmi emlékhely
66	Snagov	Románia	A budapesti jugoszláv követségről ide hurcolt és fogva tartott Nagy Imre emlékoszlopa	azíliumhely és börtön
67	Solkan	Szlovénia	Temetője számos magyar nemzetiségű hősi halott nyughelye, emlékobelisk, kopjafa	első világháborús katonai temetők és síremlékek

68	Split	Horvátország	IV. Béla Klissza várában elhunyt két lánygyermek, Katalin és idősebb Margit kőszarkofágjai a dómban	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
69	Štanjel	Szlovénia	Az egykor temetőjében nyugvó, később Gorjanskóba áthelyezett áldozatokra emlékhelye, néhány sírkő, központi emlékmű	első világháborús katonai temetők és síremlékek
70	Struga	Macedónia	Petőfi-mellszobor a Strugai Költészeti Estek elnevezésű irodalmi találkozó helyszínén	irodalmi emlékhely
71	Sumen	Bulgária	Emlékmúzeum a Kossuth száműzetésének második helyszínéül szolgáló épületben és szobra a belvárosi sétányon	azíliumhely és börtön
72	Sveto	Szlovénia	Temetője több mint ötezer, túlnyomórészt magyar hősi halott nyughelye, néhány sírkő, sírkereszt, központi kőgúlás emlékmű	első világháborús katonai temetők és síremlékek
73	Szabács	Szerbia	Vára a Mátyás király által vezetett 1476. évi győztes és az 1521. évi vesztes ostrom helyszíne	vár, várostrom
74	Szarajevó	Bosznia-Hercegovina	A Ferenc Ferdinánd ellen elkövetett merénylet helyszíne	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
75	Szarajevó	Bosznia-Hercegovina	Kállay Béni kormányzó emléktáblája a Nemzeti Múzeumban	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
76	Szendrő	Szerbia	A várának bevételéért 1494-ben indított ostrom helyszíne, Kinizsi Pál hadvezér halálának helye	vár, várostrom
77	Szófia	Bulgária	Kossuth Lajos emléktáblája	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
78	Szófia	Bulgária	56-os emlékmű Jordan Ruszkov, a magyar forradalom által inspirált bolgár költő versével a nagykövetség épületének falán	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
79	Szófia	Bulgária	Petőfi-emléktábla	irodalmi emlékhely
80	Tirana	Albánia	Kiállításrészlet Apponyi Géraldine királynéről a Nemzeti Múzeumban	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
81	Tirana	Albánia	Apponyi Géraldine sírja a Sharra temetőben	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
82	Trogir	Horvátország	A mongolok elől menekülő IV. Béla király végső menedéke, koronázási palástjának egy darabja a katedrális kincstárában	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
83	Várna	Bulgária	A várnai csata emlékparkja I. Ulászló jelképes sírjával és Hunyadi János szobrával	csatehely
84	Vaskapu	Szerbia-	Magyar kezdeményezés, illetve tervek nyomán megvalósult műszaki	műszaki teljesítmény

		Románia	teljesítmény az al-dunai hajózás biztonsága érdekében	
85	Vidin	Bulgária	Kossuth emigrációjának első állomása	azíliumhely és börtön
86	Volčja Draga	Szlovénia	Temetőjében névtelen sírkövek mellett a 76. gyalogezred elesett katonáinak emlékét hirdető magyar felirattal ellátott obeliszk	első világháborús katonai temetők és síremlékek
87	Zadar	Horvátország	Könyves Kálmánra emlékeztető feliratok a bencés templomban és annak harangtornyán	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
88	Zadar	Horvátország	A Magyarország és Velence között 1358-ban létrejött zárai békekötés helyszíne, emléktábla a ferences templomban	békekötés helye
89	Zágráb	Horvátország	Jurisics Miklós mellszobra az alsóvárosi Zrinjevac (Zrínyi tér) déli végében	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
90	Zágráb	Horvátország	Frangepán Kristóf mellszobra az alsóvárosi Zrinjevac (Zrínyi tér) déli végében	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
91	Zágráb	Horvátország	Az Árpád-házi szent királyok - István és László - szobrai és testereklyéi a székesegyházban	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
92	Zágráb	Horvátország	Zrínyi Péterre, Frangepán Ferencre, Erdődy Tamásra és Ferencre emlékeztető szobrok, sírkövek, relikviák a székesegyházban	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
93	Zágráb	Horvátország	Antall József mellszobra a Száván túli városrészben	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
94	Zágráb	Horvátország	Janus Pannonius halálának helye Medveváron	kiemelkedő személyiségek emlékhelyei
95	Zágráb	Horvátország	Petőfi-emléktábla a Vlaška utcai egykori ispotály falán, a költő zágrábi tartózkodásának helyszínén	irodalmi emlékhely
96	Zatolmin	Szlovénia	Az isonzói harcok során elesett magyar katonák névfeliratait, osztrák-magyar címerek a javorcai Szentlélek-emlékkápolnában	első világháborús katonai temetők és síremlékek
97	Zengg	Horvátország	Jurisics Miklós mellszobra szülővárosában	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei
98	Žigoni	Szlovénia	Temetőjében névtáblákkal ellátott sírkeresztek, központi emlékmű, emlékkövek	első világháborús katonai temetők és síremlékek
99	Zimony	Szerbia	Vára Hunyadi János halálának helye, az 1521. évi vesztes zimonyi ostrom helyszíne	vár, várostrom
100	Zrin	Horvátország	Vára Zrínyi IV. Miklós születési helye	a Magyar Királyság egyes háborús vezetőinek emlékhelyei

